אמירה ברזילי

18 הוא חי

קורות נער בשואה

הוצאת ספרים אחיעבר ושות'

אמירה ברזילי / 18 הוא חי

אמירה ברזילי

18 הוא חי

קורות נער בשואה

הוצאת ספרים אחיעבר ושות'
ירושלים תשמ"ה

דפוס ׳דף־חן׳ בע״מ, ירושלים

התוכן

נר זכרון
למשפחת דויטש

לודז'

[א]

ימים של סוף קיץ היו. השמש צנחה אל האופק כשהיא צובעת את שולי הרקיע בארגמן כהה. קרניים אחרונות של יום השתחלו בין ענפי העץ שהחלו להשיר את עליהם, חדרו מבעד לחלון החדר ושרטטו על הקיר מחול של מפלצות.

שכבתי במטתי חבול ומוכה. אמי עמדה לידי ובעיניה מבט של רחמים. בכף ידה הדקה ליטפה את ראשי החבוש. גברת ירוסלבסקי, שכנתנו הפולנייה, אמו של סטאשק, זה שהכה וחבל בי, ניצבה גם היא בחדר. לבושה שמלה מקומטת ושערה הפרוע מבצבץ מבעד למטפחת. לא היה זה רגיל בעת האחרונה שאישה פולנייה תיכנס לבית יהודים. שתי ידיה היו מונחות על מותניה העבות כמו מזמינות לקרב, ובקול שחצני ומיתמם כאחד, אמרה:

"גברת דויטש, מדוע אתם מתלוננים על סטאשק שלי, ומפיצים בין השכנים כי התנכל למוישל'ה שלכם?"

"התנכל", היא אומרת, הרי כמעט והתעלפתי ממכותיו, רגזתי, והיא המשיכה:

"אמרתי בליבי שמוישל'ה כבר מת, והנה אני רואה שהוא חי מאוד!" אחר פנתה אליי:

"לא יפה להתפנק, מוישל'ה, ומעט מכות בין ילדים אין זה מזיק כלל וכלל." כך אמרה בטון מייסר.

כן, בין ילדים, הרהרתי לעצמי, כשהבן שלך תמיד המכה ואני

תמיד המקבל, חכי, אך אבריא ותראי מי יהיה המוכה. אחר חזרה שוב אל אמא:

"אני רואה שהוא בריא כשור ולא אירע לו כל רע," וכשם שפלשה לתוך הבית בחוצפתה כן גם סבבה ויצאה ממנו כשסיימה את דבריה שהדיפו שמץ של איום.

"איזו חוצפה! לא אירע לו כל רע, הוא בריא כשור," חרזה אמא על דבריה של גברת ירוסלבסקי, והמשיכה ללטף את ראשי. ממראה פניה ניכר כי כעסה כעס רב. כשהייתה בטוחה כי גברת ירוסלבסקי יצאה גם מן החצר, ולא תוכל עוד להאזין לדבריה, נזפה בי.

מדוע בגברת ירוסלבסקי לא העזה לנזוף, ואף לא להשיב על דבריה?

"כבר אמרתי לך פעמים אין ספור כי תרחק מהגוי הזה, סטאשק, פרא אדם שכמותו בור ועם הארץ! אין הוא חבר מתאים לך."

"אל תדאגי, בפעם הבאה אראה לו את נחת זרועי!"

"אלוהים ישמור, הוא חזק ממך, הוא בן חמש־עשרה ואתה רק בר־מצווה. הגוי הזה עלול עוד להרוג אותך. אני מבקשת ממך כי תרחק ממנו. כשתפגוש בו ברחוב, התעלם ממנו כאילו איננו קיים."

"אמנם כך עשיתי, כפי שאמרת, התעלמתי ממנו ועל כן עוררתי את חמתו. לאחר שכבר חלפתי על פניו, התנפל עלי מאחור מבלי שהרגשתי, מוג־לב שכמותו. נראה אם יעז לבוא מולי פנים אל פנים..."

"אבל אתה קטן ממנו, אני מתחננת, עשה זאת למעני." ולאחר רגע של שתיקה הוסיפה אמא בקול חלוש ונכנע, כמי שמשלימה עם מר גורלה: "הה, הלוואי ולא היינו כאן," נאנחה ונשאה את עיניה אל־על.

"וכי היכן יכולנו להיות?" תמהתי, כי מעולם לא שמעתי את הוריי מדברים על עזיבת העיר לודז'.

"בארץ-ישראל, בירושלים," השיבה אמא בקול רווי געגועים.

את השם ירושלים הכרתי רק מהתפילה 'בשנה הבאה בירושלים הבנויה' שבהגדת פסח. לא הבנתי כיצד רצתה אמא להיות בירושלים כי לא ידעתי שירושלים קיימת גם במציאות.

"מה פתאום ירושלים?" שאלתי מופתע, "ואיזה ירושלים?"

"ירושלים שבארץ־ישראל," השיבה אמא והחלה לספר: "כשהיית תינוק עמדנו לעזוב את לודז' ולעלות לארץ־ישראל. אבא רצה לגור בירושלים. על כן חיסל את כל עסקיו כאן, מכרנו הכל, את כל הרכוש שהיה לנו אז, והתכוננו לנסיעה. לפתע חלית במחלה קשה מאוד וסכנת מוות ריחפה על ראשך. לא יכולנו לטלטל תינוק חולה בדרך כה קשה והחלטנו להישאר עד שתבריא. מחלתך

ארכה זמן רב ובינתיים אזל כספנו ולא יכולנו עוד לנסוע. נאלצנו לשקם את עצמנו, למצוא פרנסה, לחסוך שוב כסף לנסיעה וכך, רצה הגורל ונשארנו כאן עד עצם היום הזה, והיום...״ שוב נאנחה אימא, אחר המשיכה כשטון דיבורה הולך ומשתנה מנימה של געגועים לנימה של אזהרה. היא ניסתה להסביר, כשכל העת אין היא חדלה ללטף את ראשי:

״והיום השתנו הזמנים. מאז שהיטלר כבש את צ׳כוסלובקיה לפני חודשים אחדים, יחסם של שכנינו הפולנים, ובעיקר של שכנינו הגרמנים שהגיעו ללודז׳ בשנה האחרונה, השתנה מאוד. כשהם חולפים על פנינו ברחוב הם נושאים את ראשם בגאווה ובוז, הם מכנים אותנו בכינויים שונים, לו יכלו לנשל אותנו מכל רכושנו היו עושים זאת מזמן. הם מחכים לרגע שנסתלק מכאן, אך איננו יכולים להסתלק, אין לנו לאן ללכת, בשום מקום בעולם לא רוצים בנו, על כן לא נותר לנו אלא להיזהר מפניהם, להימנע מלעורר את חמתם גם כשאנו צודקים מאוד, פן יבולע לנו.״

״טוב, טוב,״ השבתי בחוסר סבלנות, אך ורק כדי להרגיע את אימא, כי בליבי פנימה גמרתי אומר שבפעם הבאה לא אוותר ואלמד את הגוי הזה לקח. אשיב לו מנה אחת אפיים על כל הפעמים הרבות שפגע בי. אוכיח לו שגם יהודים יודעים להכות. לא אברח מפניו כמו שאימא רוצה. לא, בשום פנים ואופן לא אתחבא! יש בכוחי להשיב מלחמה. לו גם שרוליק, אחי הגדול, היה מסכים לעזור לי כי אז אין ספק שהיינו מנצחים, אך שרוליק איננו יודע לריב. האם הוא סתם פחדן ולכן הוא טוען שריב איננו פותר בעיות אלא מחריפן בלבד?

חשתי באווירה הקודרת שהשתררה לאחרונה בבית, אך לא הבנתי בדיוק בשל מה. מדוע אבא ואימא החלו לדבר יותר בשקט, מדוע פניהם נעשו רציניים והם ממעטים לחייך. ידעתי ששרוליק מבין הכל, אך כששאלתי אותו על כך הישב:

״מה אתה שואל כל כך הרבה שאלות לאחרונה? מה שתצטרך

לדעת יודיעוך.״ קינאתי בשרוליק אותו רגע מאוד על כי הוא שותף להרהורי המבוגרים, יודע ומבין הכל, ואני? תינוק אני בעיניהם.

אותו ערב כשהסבנו כל המשפחה לשולחן לסעודה שאל אבא: ״השמעתם על הגזירה החדשה שגזר ה׳סים׳ (׳הכנסת׳ הפולנית) שאסור שוב לשחוט שחיטה כשרה. שחיטה אחת תהיה לכל.״

״ומה נעשה?״ שאלה אמא בחרדה, כי לא העלתה בדעתה שנחדל לאכול בשר.

״יהיה קשה, יהיה קשה מאוד, אך אני מקווה שנמצא מוצא, כבר עברנו ימים קשים וגזירות קשות ועמדנו בהם. גם הפעם נצליח.״ כך השיב אבא בטון מעודד כדי להרגיע את אימא.

״ודאי,״ הוסיף שרוליק בביטחון, ״ישחטו בחשאי, במחתרת, ומה הם חושבים להם שנפסיק לאכול בשר, או שיאלצו אותנו לאכול טריפה? אנטישמים שכמותם!״

״שקט, שקט!״ השקיטה אותו אמא בבהלה.״ חס וחלילה לך מלהזכיר את המילה ׳אנטישמים׳, היא עלולה להמיט עלינו אסון, ישמור אלוהים.״

ואבא המשיך: ״מניין נמצא לו האומץ ללייבל מינצברג, נציג הרשימה היהודית הלאומית בסים, לקום ולהתריע בזו הלשון: ״בשעה שחרב המלחמה הגרמנית תלוייה על צוואר פולין, אתם יושבים ודנים בעניינים חסרי ערך כמו שחיטה כשרה ליהודים, במקום לדון בהגנה על מולדתנו ועל תושביה מפני פלישה גרמנית שתכחיד את פולין כולה. בשעה כזו עלינו להתאחד, כדי להיות חזקים ולעמוד בפרץ.״

״האם לא פחד לייבל מינצברג שיתנפלו עליו ויכוהו?״ שאלתי ובליבי חשבתי, שאכן, דרוש אומץ לב מאין כמוהו כדי להתריע כך בפני הפולנים בסים.

״אמנם התנפלו,״ המשיך אבא לספר, ״אך לא במכות, אלא בקריאות ובצעקות בלבד. האשימו אותו בהוצאת דיבה, בהפרחת שמועות ובגרימת היסטריה מלחמתית במדינה ואף קנסו אותו

בחמישים זלוטים על ביזיון הסים. בגלל יהודים כמוך אנו סובלים״. כך אמרו לו.

״כאילו שהיהודים אשמים בכל המצב הזה, כאילו בגלל היהודים הטילה גרמניה את איומה על פולין.״ אמר שרוליק בנימת טרוניה.

איך הוא יודע הכל? שאלתי את עצמי ולבי נמלא הערצה לשרוליק.

״לייבל האמיץ לא נרתע מצעקותיהם והוסיף: יום יבוא ותיזכרו בדבריי כאן אליכם, אך אז תהיה כבר השעה מאוחרת!״ המשיך אבא לספר.

״ומה השיבו לו ללייבל מינצברג, על דבריו האמיצים?״ שאל שרוליק בסקרנות.

״ליהודים אולי יש סיבה לחשוש מפני הגרמנים, אך לנו הפולנים אין.״ כך אמרו, אך מנימת קולם נשמע כי בליבם אכן חוששים הם מאוד, ורק מעמידים פנים כאילו אינם חוששים מפני הגרמנים. הם מקווים שאם יפלשו הגרמנים לפולין, תמלא אנגליה את הבטחתה ותחוש לעזרתנו. הגרמנים לא יוכלו לעמוד מול מעצמה כה חזקה כמו אנגליה.״

״גם צרפת תחוש לעזרתנו, אני בטוח בכך, והמלחמה תסתיים תוך ימים אחדים,״ הוסיף שרוליק שנראה כבקי במצב.

השיחה אותו ערב ליד השולחן, עוררה בי הרהורים רבים. ידעתי שאנטישמיות זו שדיברו עליה, היא משהו רע נגד היהודים, אך כמה רע לא ידעתי, גם לא הבנתי מדוע ירצו הגרמנים לכבוש את פולין, ומה לאנגליה ולצרפת דווקא, לחוש לעזרתה של פולין אם יפלשו לתוכה הגרמנים.

[ב]

לאחר יומיים של מנוחה בבית חזרתי ללימודיי בישיבה. טרם צאתי את הבית הזכירה לי אמא: ״אל תשכח מושיל׳ה, להתרחק מהגוי הזה סטאשק!״

"כן, כן, לא אשכח," השבתי, כדי להרגיעה בלבד, ושמתי פעמיי אל תחנת החשמלית.

השעה הייתה שעת בוקר מוקדמת. רוח סתו קרירה ליטפה את פניי שהיו עדיין נפוחים וסימני המכות ניכרו בהם. קרבתי אל התחנה שממנה נסעתי מדי בוקר אל הישיבה בעיירה הסמוכה אלכסנדר, ואליה שבתי לעת ערב בדרכי הביתה. בתחנה פגשתי בחבריי לישיבה שמוליק ויהושע.

"מה קרה לך, מוישל'ה ?" נידהמו השניים כשראו את הפנסים הכחולים סביב עיניי.

"האם זה שוב סטאשק ?" ניחשו. הנעתי בראשי לאות חיוב ואמרתי: "בפעם הבאה ישלם על כך ביוקר! מנוי וגמור עמי."

"לא כדאי לך להסתבך," יעצו שמוליק ויהושע כאחד, אך בתוך לבם ידעו כי אותי קשה להניא מהחלטתי. גם חברי האחרים בישיבה נידהמו לראות את הפנסים סביב עיניי, הם הסתכלו בי ולא אמרו דבר. וכי מה יגידו ? מבטיהם אמרו הכל: שותפים הם לצערי, אך חסרי אונים וגם אם יש בכוחם להשיב מכות לא יעזו. הגזירות נגד היהודים הלכו ורבו מיום ליום ועימם גדל יחס הבוז שרחשו לנו שכנינו הפולנים וגם שכנינו הגרמנים. על כן ידעו כי מוטב להם לשתוק בעת כזאת ולהימנע מהתכתש עם ילדים גויים שניקרו על דרכם.

אני שנודעתי כשובב של הישיבה, הייתי כל אותו היום שקט מן הרגיל. חברי סברו שהמכות הן שהשפיעו עלי לטובה. הם לא ידעו כי כל מחשבותיי היו נתונות לעניין המטריד: כיצד אשיב לסטאשק הגבוה והחזק, הגדול ממני בשנתיים, על התגרויותיו. ידעתי שלא אמצא מנוח לנפשי עד אשר אערים עליו ואחזיר לו אחת ולתמיד. הפעם לא נועצתי בשרוליק אחי, כפי שנהגתי תמיד לפני כל מעשה. ידעתי ששרוליק יכעס עלי מאוד וידרוש ממני להבטיח כי אמנע מתכניותי, ואני לא אוכל לעמוד בדיבורי.

[ג]

משפחתנו גרה בקומה הראשונה של בית דירות גדול שבו התגוררו גם פולנים. בחזית הבית השתרעה החנות שעליה היתה פרנסתנו בשפע, חנות לממכר מוצרי חלב. מידי בוקר הובא החלב מן הכפר אל החנות בכדים גדולים על גבי עגלות רתומות לסוסים. חלק מן החלב נמכר לצורכי שתייה והשאר עובד לחמאה, גבינה ושמנת. אמא עזרה לעיתים במכירה בחנות, אך לאחרונה חלתה ולא יכלה עוד לעזור, כי נאלצה לשכב מרבית הזמן. כל עול הפרנסה נפל על אבא. שרוליק הציע כי יפסיק את לימודיו ויעזור לאבא בחנות, אך אבא סירב בתוקף: ״אין הרבה תלמידי חכמים כמוך בישיבה, הרב תולה בך תקוות רבות ויעד אותך לגדולות.״

״גם אני יכול לעזור,״ אמרתי, אך אבא לא שעה לדברינו, ״אתם תמשיכו בלימודיכם ואני אדאג לפרנסה.״ מאוד אהבתי להיות בחנות כשהגיעו בעלי העגלות עם כדי החלב, ועד שפרקו את הכדים מן העגלה טיפסתי ועליתי על הדוכן. ביד אחת החזקתי במושכות ובשנייה נטלתי את השוט, כשאני קורא לסוסים ׳דיו׳, מניף את השוט באוויר כמצליף בסוסים והרגשתי כרכב מנוסה. אבא, שראני על העגלה, קרא: ״ישמרנו האל, בעל עגלה ברצונך להיות, שוטה שכמותך, אין זה יאה לבחור ישיבה כמוך!״

לא ארכו הימים ועסקי החנות הלכו ונדלדלו. השלטונות הפו־לניים התנכלו ליהודים והכריזו עליהם כעל אזרחים זמניים בפולין. ״אסור לפגוע בהם פגיעה פיסית,״ אמרו, ״אך להיאבק בהם מאבק כלכלי רצוי גם רצוי!״ הם גם הפיצו ברחבי פולין את הסיסמה: ״סחר עם פולנים מלידה ולא עם יהודים.״ וכדי לנשל את היהודים מעסקיהם הטילו עליהם מיסים כבדים. הפולנים מיעטו לסחור עם היהודים, העבודה בחנות פחתה מיום ליום עד אשר לא הספיקה עוד כדי פרנסת המשפחה.

*

סוף סוף הגיעה השעה לה יחלתי. כשיצאתי לרחוב באחד הימים ראיתי את סטאשק צועד מולי. בתחילה חככתי בדעתי: האחזור

על עקבי כדי למנוע מריבה, או אמשיך בדרכי? ואולי זוהי שעת הכושר לה אני מצפה זמן כה רב? התקדמתי אל מול סטאשק בצעד בוטח. לא, אינני מוג לב ופחדן, עודדתי את עצמי, אם הוא יאמר לי ולו מלת גנאי אחת אראה לו את נחת זרועי! החלטתי וידעתי כי היום אגבר על סטאשק ואכניעו.

סטאשק, שלא שיער את אשר בליבי, החל לכנותני בשמות גנאי כהרגלו: "יהודי מלוכלך!" קרא, "הנה קרב היום בו נוכל להרוג בכם באין מפריע!"

אזרתי את כל כוחות נפשי ובזינוק מהיר התנפלתי על סטאשק והפלאתי בו את מכותי. "אראה לך מיהו מלוכלך!" אמרתי וחבטתי בו בשצף־קצף.

סטאשק המופתע גם הוא מאומץ הלב שגיליתי, לא העז להתנגד ומעוצם המכות שספג נפל ארצה ופרץ בבכי. אף אני עצמי נדהמתי מן הכוח הרב שהיה אצור בתוכי.

גברת ירוסלבסקי, אמו של סטאשק, ששמעה את יבבותיו של בנה פרצה אל הרחוב ובידה המערוך שבו ערכה אותה שעה את הבצק. אחריה זינק אחיו הגדול ואצק, החייל ששירת בצבא הפולני והגיע יום קודם לחופשה.

כשראיתי את אמו של סטאשק הנחפזת ואת אחיו החייל בעקבותיה, החלו המחשבות מתרוצצות במוחי במהירות: "הנה עתה יבולע לי, ומי יודע אם אין זה סופי." לרגע שקלתי שמא כדאי לי לנוס על נפשי, אך במשנהו נמלאתי עוז ואמרתי: "לא, לא אנוס מפניהם, אעמוד מולם גם אם אספוג מכות, אך מה יהיה על אמא, ומה יגיד שרוליק?" וכאן קרה דבר מופלא: ואצק, אחיו של סטאשק, תפס ביד אמו ועצר בה מהכות אותי, "חדלי!" אמר לה, "תמיד סטאשק הוא זה שמכה את מוישל'ה, הפעם מוישל'ה היכה אותו. כך זה בין ילדים, מכים זה את זה ואחר משלימים. וכי בשל כך תחבטי ילד במקל?"

באין ברירה הורידה גברת ירוסלבסקי את ידה האוחזת במערוך אך לא יכלה להתאפק ואמרה: "הסתלק לך, יהודי מלוכלך!

סופכם כבר איננו רחוק.״

תמיד מכנים אותנו יהודי מלוכלך כשרוגזים עלינו, לא הבנתי מדוע היא קראה לי ׳יהודי מלוכלך׳. האם משום שכל היהודים מלוכלכים, או מפני שרק אני הייתי מלוכלך בעיניה. והיכן אני מלוכלך ? שאלתי את עצמי ולא ידעתי את התשובה. ואולי במילה ׳מלוכלך׳ התכוונה למשהו אחר ?

הסתלקתי מבלי להשיב מלה, כשלבי מלא גאווה וסיפוק כי הנה סוף סוף השבתי לסטאשק השחצן כגמולו. גם סטאשק ששכב על הארץ, קם והסתלק יחד עם אמו ואחיו. מאז אותו יום לא העז עוד להתגרות בי, וחיפש לו ילדים חלשים ממני להכותם.

חזרתי הביתה נרגש ולא סיפרתי לאמא החולה דבר מכל אשר אירע, פן תתרגש ויורע מצבה. מה עוד שהבטחתיה כי ארחק מסטאשק והיום הפרתי את הבטחתי לה. אך לשרוליק סיפרתי גם סיפרתי. בערב בטרם שכבנו לישון סיפרתי לו בלחש את כל קורות אותו היום.

״השתגעת ?״ כעס שרוליק, ״להתחיל עם הבריון הזה ? עתה, הוא יארוב לך באחד הימים וסופך יהיה רע ומר !״

אולם מאז אותו יום לא העז עוד סטאשק להשמיע אפילו מלת גנאי אחת באוזניי וכשהוא חלף על פניי, רק הגניב מבטים. אולי חשש שאתנפל עליו שנית. מכל מקום הרגשתי כי עתה הוא ירא ממני.

[ד]

מחלתה של אמא הלכה והחמירה מיום ליום. היא לא יכלה עוד להלך ורק שכבה במיטתה. גופה נדלדל, פניה צהבו, עיניה העמיקו בחוריהן ועצב גדול נשקף מהן. היא חשה כי קצה קרב, אך לא התלוננה על מר גורלה. מפעם לפעם נאנחה לעצמה ואיש לא ידע אם מכאב או אם מצער.

כל בני הבית מלבדי, ידעו כי לא נותרו לאמא ימים רבים להיות במחיצתנו. אבא והאחים החליטו שאם אינני מבין בעצמי את חומרת מצבה, לא יספרו לי בטרם יקרה הדבר הנורא.

בוקר אחד התעוררנו משנתנו וקמנו לעבודה כהרגלנו, רק אמא שתמיד כבר הייתה ערה בשעה זו, טרם פקחה את עיניה. ברוניה ונחמה, אחיותיי, דיברו אליה, שאלו לשלומה ומה בקשתה, והיא השיבה: ״הניחו לי לישון. אני מאוד עייפה.״ דמעות הציפו את עיניהן. שרוליק שהיה כבר בן שש־עשרה, הבין שאמא איננה עוד כתמול שלשום וביקש מאבא: ״היום אינני רוצה ללכת לישיבה, אני רוצה להישאר בבית.״

״מה פתאום?״ תמהתי, כי ידעתי ששרוליק הוא התלמיד החרוץ והחכם ביותר בישיבה, ולא נעדר ממנה אפילו כאשר לא הרגיש בטוב.

״אם אתה נשאר, גם אני נשאר,״ אמרתי.

״לכו ללמוד, אם תלמדו היטב אני אישן יותר טוב.״ נשמע קולה החלוש של אמא ממלמל.

״אם זה רצונה של אמא,״ אמר שרוליק, ״אלך לישיבה.״

מאד אהבה אמא להאזין מידי ערב, לאחר הארוחה כיצד אבא בוחן אותנו על לימודינו בישיבה ואחר מלמד אותנו דף גמרא. בכל פעם שלמדנו ישבה היא על כיסא בצד ותיקנה את בגדינו שרוליק ואני ישבנו ליד השולחן לצידו של אבא, אחד מימין ואחד משמאל. לאבא היה כיסא מיוחד, גדול משאר הכיסאות, רחב יותר ומהודר בפיתוחים ואיש לא העז לשבת עליו גם כשנעדר אבא מהבית.

אבא קרא מילה מן הגמרא הכתובה ארמית ומיד תרגם אותה לשפת היידיש. מילה בארמית ומילה ביידיש. ואנו חזרנו אחרי כל מילה ומילה בקול זמרה. בימי החורף הקרים היה המיחם רותח כל העת ומעלה אדים. מפעם לפעם היינו לוגמים תה חם עם גביש סוכר, שחתכנו במספריים מגוש סוכר ענק. את גביש הסוכר החזקנו בפה ומצצנו בקול כשאנו לוגמים מן התה המהביל.

אותו ערב קראה אמא שוב ממיטתה: ״לימדו, לימדו נא, יקירי, אני אישן יותר טוב.״ ולא הבנו למה התכוונה בדבריה.

למחרת בבוקר הורע מצבה מאוד. בהשתדלותו של דודי העשיר והמכובד יחיאל, ובסיוע כסף רב ששילם אבא, נמצא לה לבסוף

מקום בבית־החולים על שם פוזננסקי, אך כל מאמצי הרופאים להצילה עלו בתוהו.

אבא התהלך קודר, הלוך ושוב, ולא דיבר. האחיות מררו בבכי ושרוליק ישב על הכיסא בעצבות אילמת כשהדמעות ניגרות על לחייו.

"מה קרה ?" שאלתי, כי לא תיארתי לעצמי שאסון נורא פקד אותנו.

"אמא מתה," השיב שרוליק.

"מה ?" שאלתי שוב, כי לא תפסתי את משמעות הדברים שנאמרו.

"אמא מתה," חזר שרוליק על דבריו, אך אני סירבתי להאמין, "לא נכון," אמרתי ומיד שאלתי :

"מדוע היא מתה ?" כלומר, באיזו זכות היא מתה מבלי לומר לנו, או מבלי לקבל את הסכמתנו לכך, ולא קשרתי את מותה של אימא עם מחלתה הממושכת. אז ניגש אלי אבא, חיבקני אל לבו ואמר :

"אלוהים לקח את אמא, אין לך עוד אמא. אין, אין, אין אמא !" קולו הלך וגבר כאילו רצה לדחוס את הדברים לתודעתי. עתה, כנראה, ירדתי לסוף דעתו והבנתי את פירוש הדברים. רצתי לחדרה של אימא ופרצתי בבכי מר על מיטתה. אחיותיי ברוניה ונחמה ניסו לנחם אותי ובעיניים אדומות מבכי אמרו :

"אנחנו נשמור עליך, אל תדאג. נשגיח עליך כמו אמא." אך אני מיאנתי להתנחם.

[ה]

אבא נותר עם ארבעתנו, שתי הבנות ברוניה ונחמה, שרוליק ואני. בפיו לא היו טרוניות או טענות אל איש, "זהו רצון האלוהים, יהי שם אלוהים מבורך," אמר. ועצב עמוק נשקף מעיניו. האחיות הגדולות נשאו בעול הבית, אבא בעול החנות ואנחנו, שרוליק ואני, למדנו בישיבה.

אני, שהייתי הקטן בילדים וגם המפונק שבהם, חשתי בחסרונה של אמא יותר מכולם. עם אמא יכולתי לשוחח על כל דבר שבעולם, שלא כמו עם אבא. אמא תמיד הבינה, הסבירה וסלחה. עתה, משנפטרה, הרגשתי ריקנות גדולה בלבי פנימה. ריקנות עצומה. בגדיה נשארו עדיין בארון וכל חפציה היו במקומם כקודם.

כשראיתי את חפציה ובגדיה, האמנתי בתוך תוכי שעוד מעט תיפתח הדלת ואימא תיכנס ותשאל:

״נו, מוישל׳ה, מה שלומך? איך היה היום בישיבה?״ ואז אספר לה כל אשר בלבי. אולם הדלת לא נפתחה ואמא לא נכנסה. לאחר זמן מה הבנתי לא לא תשוב עוד לעולם. ״אלוהים לקח אותה״, כך אמר אבא.

לעיתים דימיתי לעצמי כי אמא נמצאת למעלה בשמים ומסתכלת עלינו ורואה ויודעת כל מה שאנו עושים כאן על הארץ. וכל כך רציתי שפעם אחת, רק פעם אחת תיתן סימן שאכן זה כך, אפילו בחלום. לעיתים רגזתי שאנו איננו יכולים לראות אותה ולדעת מה היא עושה. חשבתי שזה לא הוגן שהיא תשמע אותנו, תראה אותנו ותדע הכל עלינו ואנו לא נוכל לשמוע אותה אף פעם, אף פעם.

לאחר מות אמא אמר דודנו שלמה, אחיו של אבא, שגר בקרבתנו:

״בואו לסעוד עמנו את סעודת ערב שבת. יחד נברך על היין ונזמר זמירות שבת״. הדוד שלמה היה אהוב עלינו יותר משאר הדודים, אולי משום שהיכרנוהו טוב יותר. ידידות רבה שררה בין אבי ובין דודי שלמה ובין נשותיהם, כלומר, אמי והדודה גיטה, היינו כמעט כמו משפחה אחת. גם הדימיון בין אבי ובין הדוד שלמה היה רב יותר מאשר בינו לבין שאר האחים.

אף שהערב התחיל שקט ועצוב בגלל מות אמא, המשכו היה שמח. הדודה גיטה הדליקה נרות שבת ובירכה עליהם, אחר הגישה ארוחה טעימה כמו זו של אמא בדיוק, גם היין ששתינו

שימח את ליבנו ופצחנו בזמירות. כה נעים היה הערב שלא הרגשנו כיצד חלף לו הזמן. שרוליק ואני דרשנו בפרשת השבוע וגם בני דודנו הוכיחו בקיאות רבה.

גם לדוד שלמה היו שני בנים ושתי בנות. אחת מן הבנות, פולה שמה, הייתה כמעט בת גילי. נערה תמירה ויפה, בעלת שיער שחור, חלק ומבריק, שהיה קלוע בשתי צמות ארוכות. עיניה היו גדולות, שחורות ונוצצות, וטוב לבה נשקף מהן. נערה עליזה הייתה פולה, ושובבה גדולה. ואין פלא אם כן, שמצאנו לשון משותפת, ובכל פעם שנפגשנו התנשאו קולותינו הרמים אם בצחוק ואם בוויכוח סוער. תמיד נמצא לנו עניין לענות בו, ולעולם לא הייתה פגישתנו פגישה שליווה. לפעמים צחקנו, לפעמים צעקנו, ולפעמים רבנו בקולי קולות.

כל עוד ילדים היינו הייתה ידידותנו ידידות של חיבה, אך לאחר מותה של אימא הרגשתי כי חיבתי אל פולה איננה עוד אותה חיבה כמו לפנים. פולה ביקרה בביתנו לעיתים קרובות, התעניינה במעשיי, הביעה דעתה על אירועים שונים ואפילו על מצב היהודים בפולין שהלך והחמיר היה לה מה להגיד, דבר שהפליאני מאוד. ואף על פי שידעתי וכל בני המשפחה, הדודים, הדודות וילדיהם, ידעו כי טובה, בתו של הדוד מיכאל, מיועדת להיות כלתי באחד הימים כשאגדל, חיבתי אל פולה עמקה וחזקה וחשתי כי גם בלבה של פולה רגש חיבה עמוק אליי. חשוב היה לה לשמוע את דעתי על עניינים שונים שעמדו ברומו של עולם, ועל עניינים פרטיים שלה. אפילו על טענותיה לאמה שנהגה בה בקפדנות יתירה סיפרה לי.

כל אותו ערב שבת לא גרעה פולה את עיניה ממני ובכל פעם שנפגשו עינינו, רגש חם שטף את גופי וחימם את לבי. אני עצמי לא ידעתי בדיוק מהו רגש זה שניעור בי, אך ידעתי שפולה יקרה לי עד מאוד. קרבתה משרה עלי אושר ונוכחותה נוסכת בי ביטחון. ימים אחדים לאחר מכן, פרץ בינינו ויכוח סוער ורציתי לחטוף מידה ספר שהחזיקה, ידי נגעה בידה ומבלי להבין מה אני עושה,

במקום לחטוף את הספר נטלתי את היד, החזקתי בה והסתכלתי הישר לתוך עיניה של פולה. חשבתי שמא תמשוך את ידה מידי במבוכה, אך פולה לא משכה את היד, אלא נענתה והביטה גם היא אל תוך־תוך עיניי. אז לראשונה ידעתי כי אני אוהב את פולה ושהיא, גם היא, אוהבת אותי. החזקת ידיים זו שלנו הייתה כעין כריתת ברית חשאית, ברית אהבה סודית שאיש לא ידע עליה.

[ו]

באחד מערבי השבוע, לאחר שאבא סגר את חנותו ונכנס הביתה עיף ותשוש מעמל יומו, נשמעה לפתע דפיקה חלושה בדלת הבית. היו אלה בן הדוד ארדננז ואשתו, ארדננז ואבא שניהם, נולדו כאן בלודז'. יחד הלכו ל'חדר' בילדותם. ויחד הלכו לישיבה בנערותם. הם נשאו להם נשים בהפרשי זמן קצרים, הולידו ילדים וגידלום. אלא שארדננז לא היה אדוק כמו אבא. מבט של תמיהה השתרר על פניו של אבא. הוא חרד לבואם ללא הודעה מוקדמת, וחשש לשאול מה הביאם בערב חשוך זה של אחד מימות החול, בשעה כל כך לא מתקבלת על הדעת. ביקורים נהגנו לערוך זה אצל זה בימי שבת וחג. לבו של אבא הלם בחוזקה: ״שמא בשורה רעה בפיהם ?״ הרהר.

״באנו לספר לכם כי אנו עומדים לעזוב את פולין,״ אמר ארדננז.

״עוזבים ? ? ולאן עוזבים ?״ קרא אבא בקול רם.

״אנו עוקרים לרוסיה.״

״ומה על בית המלאכה שלכם ועל הבית ?״

״מכרנו הכל, את בית המלאכה וגם את הבית. לגוי אחד מכרנו.״

״מה ? ? ?״ פרצה קריאת תימהון מגרונו של אבא. ״מכרתם את בית המלאכה וגם את הבית, ואתם עוזבים לרוסיה ? מבלי להגיד דבר ? אינני מאמין למשמע אוזניי !״

״נו, אתה מבין,״ אמר ארדננז כמצטדק, ״המצב בפולין הולך

ומחמיר, הגזירות, המיסים, כמעט ולא נותרה לי כאן עוד פרנסה. שמעתי אומרים כי הגרמנים עומדים לפלוש לפולין. יחסם של הגרמנים ליהודים בגרמניה ואוסטריה איננו סוד. אין אנו רוצים לחיות תחת שלטון גרמני. ומכיוון שהרוסים והגרמנים חתמו ביניהם חוזה של אי התקפה, החלטנו לעקור לרוסיה שאליה בוודאי לא תגיע המלחמה.״

״ומי יתן לכם אשרות כניסה לרוסיה?״ הוסיף אבא לשאול.

״אומרים כי אפשר לשחד את שומרי הגבול במענק כספי,״ אמר ארדננז. ״אנחנו ניסע עד הגבול שבין רוסיה לפולין ושם כבר נטכס עצה.״

״וכי ברוסיה יהיה לכם יותר טוב?״ שאל אבא בניסיון חסר תקווה לשכנע את בן דודו ארדננז שלא לעזוב. ״ברוסיה לא תרגישו עוד שאתם יהודים.״

״לפחות סכנת מוות לא תרחף על ראשנו יום יום ושעה שעה בגלל יהדותנו,״ השיב ארדננז. ״אני מציע גם לכם למהר ולעקור מכאן בטרם תאחרו את המועד.״

אבא שידע היטב כי מצב היהודים מחמיר מיום ליום השיב, ונדמה היה כי את עצמו הוא מנסה לשכנע ולא את ארדננז:

״אבל כאן בפולין בין אחינו אנו יושבים, שלושה וחצי מיליון יהודים חיים בפולין, אנו לומדים תורה, מקיימים מצוות, חיים כיהודים שלמים. התעלה בדעתך כי יוכל מי, אי פעם, להתנכל לשלושה וחצי מיליון אנשים? זה הרי לא יתכן! ואם לעקור, אז רק לארץ ישראל!

ישראל!

אתה זוכר, ארדננז, שמוישל׳ה היה קטן וחלה במחלה קשה? אז התכוונו לעלות לארץ ישראל, כבר מכרנו הכל וחיסלנו את עסקינו, ורק בגלל מחלתו נשארנו כאן, כדי להצילו ממוות נשארנו אז בפולין. עתה, כשאשתי כבר איננה וקברה נמצא כאן, לעולם לא אוכל לעזוב את לודז׳. אשאר כאן ואתפלל לאלוהים שייטיב עימנו. אתפלל גם למענכם.״

אבא הפסיק לרגע את דיבורו ונראה כמהרהר, וארדננז המשיך:
"מצב היהודים בפולין הולך ומחמיר מיום ליום. השמועות מספרות שבברית שכרת היטלר עם רוסיה, הסכימו ביניהם לחלק את פולין. הרוסים יקחו את החלק המזרחי, כי בו יושבים נוסף על הפולנים, גם הרבה אוקראינים ובילורוסים, ויצרפו אותם לרוסיה. והגרמנים יקחו את החלק המערבי של פולין, שבו יושבים גרמנים, פולנים ויהודים רבים, ויצרפו אותו לגרמניה — ופולין לא תתקיים עוד. לא תהיה פולין." כך אמר ארדננז וסיים: "ולודז' תהיה תחת שלטון הגרמנים."

שרוליק שהקשיב כל העת לשיחה מבלי להתערב, אמר לפתע: "ואני שמעתי אומרים שפולין כרתה ברית הגנה עם אנגליה וצרפת ואם יפלשו הגרמנים לפולין יבואו מיד האנגלים והצרפתים לעזרתה."

"וכי אתה באמת מאמין לברית זו?" שאל ארדננז בטון מלגלג. "והרי רק לפני שנה הסגירו האנגלים והצרפתים את צ'כוסלובקיה לידי הגרמנים, זה היה בוועידת מינכן." שרוליק נענע בראשו לאות הסכמה, הרים את גבות עיניו בהבעה של: נוצחתי, ולא השיב עוד. שקט עצוב השתרר בחדר לזמן מה, אחר קם אבא ואמר:

"נו, ארדננז, הרי לברכת פרידה באת אלינו, אל לנו לריב בשעה זו. אני מאחל לך בכל לבי כי חייך ברוסיה יהיו טובים יותר מחייך כאן, ושגם אנו כאן לא נסבול יותר. צר לי שאנו נפרדים, אני מקווה שיום יבוא ונשוב להיות שכנים. אבא הושיט ידו לבן דודו ארדננז, רגע ארוך לחצו ידיים ואחר נפלו זה על צווארו של זה.

[ז]

בכל שנה בעונת הקיץ נהגנו לנסוע שתי המשפחות, שלנו ושל הדוד שלמה, לוישניובה גורה, עיירת נופש הסמוכה ללודז'. עיירה זו השתרעה ליד יער גדול ושם בחיק הטבע בילינו את חופשתנו.

"השנה", אמר אבא, "אין בדעתי לנסוע לחופשה."

"מדוע אינך רוצה לנסוע ?" שאלה הדודה גיטה כשהיא מעמידה פנים כמי שאינה יודעת מדוע.

"אין מצב רוחי לנסיעות בילויים." השיב, "וגם המצב הכללי מתוח מאוד ואיש איננו יודע מה ילד יום".

"אני יודע עד מה קשה לך לבד," אמר הדוד שלמה, "אך אנחנו נוסעים לנוח ולא לבלות. ואתם נוסעים איתנו כמנהגנו מידי שנה בשנה. מנוחה זו נחוצה לך מאוד לאחר כל מה שעבר עליך לאחרונה, וגם הילדים מצפים כל כך לחופשה זו, ולמה תמנע אותה מהם ?"

אבא הניע בראשו לאות סירוב, אך הדוד אמר בתקיפות : "אם אינך נוסע עמנו, לא ניסע גם אנו !"

כששמע אבא את דבריו ההחלטיים של הדוד, ניאות להצטרף לנסיעה, ולו רק כדי לא למנוע ממשפחת אחיו את החופשה לה ציפו כל כך.

"כמה אני שמח שאבא הסכים סוף סוף לנסוע," אמרתי לפולה בדרך לעיירת הנופש. פולה חייכה אליי ומעיניה ניכר היה כי גם היא שמחה מאוד. "נשוטט ביער, נלקט פטריות ונאסוף גרגרים," אמרה.

שעות רבות שוטטנו פולה ואני לבד בין עצי היער, כשאנו מחזי־קים יד ביד, ומסייעים זה לזה לעבור את מכשולי הענפים הרבים שחסמו את דרכנו. שם בסתרי היער חשנו לבדנו בעולם קסום ומופלא השרוי באפלולית קרירה. דמיינו לנו עולם שמחוץ לעולם המציאות, לנו שנינו לבד, ובו שהינו מרבית שעות היום. שיחקנו במחבואים ובתופסת וצחוקנו הרם הדהד בין העצים. שם, בעבי היער גיליתי לפולה לראשונה את אהבתי לה, והיא גם כן השיבה לי באהבה.

"איזה יום נפלא היום !" אמרתי לפולה, "זה זמן רב שלא היה לי יום כל כך טוב, הלוואי והיום הזה לא יגמר."

"הלוואי וכל השעונים בעולם ישברו," אמרה פולה ופרצה בצחוק.

"נטלתי את ידיה של פולה בשתי ידיי והסתכלתי בה, כל כך

רציתי לחבקה ולאמצה אל לבי, אך ידעתי שלחטא יחשב לי הדבר ולא רציתי להחטיא את פולה. אותו רגע בדיוק קרבה פולה אליי והניחה את ראשה על חזי. ראשה היה כה קרוב אל פניי, הצמדתי את שפתיי אל ראשה והעברתי אותן הלוך ושוב על שערה החלק והמשיי. ריח שערה עלה באפי והרטיט את כל נימי גופי.

"את יקרה לי פולה, ואני אוהב אותך עד בלי די," לחשתי.

"גם אני אוהבת אותך, מוישל'ה," השיבה פולה מבלי להרים את עיניה, "והלוואי ולא ניפרד לעולם."

"בואי נישבע זה לזה שלא להיפרד ולאהוב לנצח," אמרתי, אף על פי שגם אני וגם פולה ידענו היטב כי מאז ילדותי מיועדת לי טובה בת דודנו, על פי רצון הורינו.

"ואיך נישבע ?" שאלה פולה, "רק נגיד אני נשבע, אני נשבעת !"

"אני אשבע ראשון," אמרתי, "ואת אחריי."

שמתי יד אחת על הלב וביד השנייה החזקתי את ידה של פולה וכשאני מביט הישר לתוך עיניה השחורות אמרתי : "אני נשבע לאהוב אותך, פולה, ולא להיפרד ממך לעולם."

"אני נשבעת לאהוב אותך, מוישל'ה, ולא להיפרד ממך לעולם."

וכך נשבענו זה לזה כי לעולם לא נפרד, כששנינו יודעים היטב כי טובה בת דודנו מיועדת לי. סברנו כי דייה לצרה בשעתה. האמנו כי בכוח אהבתנו לגבור על הכל. בדרך הביתה התחרינו בינינו מי יצליח ללקוט יותר גרגרי יער ופטריות והעולם נראה לנו אותו יום נפלא מאין כמוהו. לאושרנו לא היה קץ, ולא יכולנו לתאר לנו בדמיוננו כי אפשר להשבית אושר גדול כזה.

השמש עמדה לשקוע וחשיכה החלה לעטוף את הארץ.

"חבל שהיום נגמר ועלינו לשוב הביתה," אמרתי לפולה כשנחפזנו עמוסים בגרגרי היער והפטריות שאספנו.

"נסיים את היום הנפלא בסעודת מלכים," אמרה פולה שאהבה מאוד פטריות, תהיה לנו ממש חגיגה. בשמחה ללא גבול ובקולות רמים של צחוק פרצנו לתוך הבית. אורות קטנים דלקו בו, וכל

בני המשפחה ישבו בחדר האורחים בפנים רציניים. כל אחד היה שקוע בתוך עצמו, מהבעת הפנים למדנו כי משהו נורא קרה, ונשתתקנו באחת, כדי לא להפר את השקט המאיים. את מלאי הפטריות והגרגרים הנחנו בשקט במטבח ועל קצות אצבעותינו הצטרפנו אל היושבים.

"מה קרה ?" לחשתי לבסוף על אוזנו של שרוליק. שרוליק הסתכל בי כאילו חכך בדעתו אם להשיב על שאלתי אם לאו ולבסוף השיב :

"הגרמנים פלשו הבוקר לפולין והחלו במסע כיבושים."

כל הדיבורים על מלחמה, על פלישה גרמנית, על חלוקת פולין שנשמעו עד עתה אמנם מפחידים, אך רחוקים ודמיוניים הפכו לפתע למציאות מאיימת. לא הבנתי בדיוק מה פירוש שהגרמנים פלשו לפולין, למה פלשו, לאן בדיוק פלשו ומה הם עושים במקו־מות שאליהם פלשו, על כן לא ידעתי ממה לירוא.

"אשר יגורנו בא," אמר אבא, והדוד שלמה הוסיף :

"מחר, השכם בבוקר אנו חוזרים הביתה." וכך בלי אומר ודברים כשדבר הפטריות הגרגרים וסעודת המלכים נשכחו מלבנו כליל, ארזנו כל אחד את חפציו שלו ועם אור ראשון של שחר היינו בתחנת החשמלית. אנשים רבים הצטופפו בתחנה, כולם מיהרו לשוב לבתיהם. תחושה של אי ודאות ריחפה באוויר. האנשים היו שקטים מתמיד, שקט מבשר רעות.

בשובנו הביתה שמענו על פרטי המלחמה שזה עתה החלה. הגרמנים נכנסו לפולין במלחמת בזק, בסיוע 1200 מטוסים וטנקים חדישים רבים. את מטוסי הצבא הפולני השמידו בבסיסיהם עוד בטרם הספיקו להמריא. הצבא הפולני היה חסר ציוד ונשק חדישים, ולא הצליח לעמוד מול הפולשים.

"אני מציע שתעברו לגור עמנו." אמר הדוד שלמה לאבא, שבתחילה סירב מחשש שיהא קשה לשתי משפחות לגור בכפיפה אחת, והסכים רק לאחר שהדוד שלמה הפיג את חששותיו. "דירתנו גדולה ומרווחת דייה לכולנו, ומוטב לנו בעת כזאת להיות

קרובים זה לזה. נגור יחד זמן מה עד יעבור זעם. אני מקווה שהמלחמה לא תארך ימים רבים ואנגליה וצרפת אכן יחושו לעזרתנו."

קרבה זו הייתה חשובה לנו מאוד עכשו, שאמא כבר לא הייתה וגם ארדננז עזב. אך גם הדוד שלמה היה זקוק לקרבתו של אבא לעידודו וחיזוקו.

הנה, עתה, אוכל להיות קרוב יותר לפולה, אמרתי בלבי בשמחה.

אף על פי שאיש לא ציווה עלינו לעשות זאת, נעלנו את הדלתות, היגפנו את התריסים, היסטנו את הווילונות וציפינו בחרדה לבאות. שמועות הילכו שאלפים רבים של חיילים פולנים נהרגו במחנו־תיהם, עוד בטרם נערכו לקרב הגנה. נזכרתי בוואצק, אחיו של סטאשק, החייל שהצילני מנחות זרועה ומקלה של אמו, ואמרתי לשרוליק: "הלוואי ולא קרהו אסון, בעל לב טוב ורחום הוא".

המאורעות של העת האחרונה ושהותנו המרובה יחד, קירבו את פולה ואותי זה לזה עוד יותר, ביחד קל היה לנו יותר להתגבר על פחד השמועות. ביחד חשנו ביטחון מול הלא נודע, כאילו חומת מגן בלתי נראית סוגרת עלינו בפני כל הרע שבעולם. לא האמנו כי משהו רע עלול לקרות לנו. מפעם לפעם פרצנו בצחוק קולני כהרגלנו, אך מיד השתתקנו, קול הצחוק נשמע כה זר ומוזר ועיניים נוזפות ננעצו בנו מכל עבר.

[ח]

יומיים לאחר שובנו, בשעת בוקר מוקדמת, נשמעו ברחוב צעדים ההולכים וקרבים. הצועדים צעדו בקצב אחיד כמו לקול התוף, וצעדיהם נשמעו כנקישת אלפי פטישים. כל בני המשפחה צבאנו מיד על החלונות ומבעד לווילונות המוסטים הסתכלנו לרחוב. שורות שורות של חיילים גרמנים נכנסו לעיר וצעדו בעוז ובביטחון ברחובות כשהם מלווים במכוניות משא. חלק מתושבי העיר הפולנים והגרמנים, שכנינו לרחוב, עמדו על המדרכות משני צידי

הכביש, נופפו להם לשלום והפריחו נשיקות בידיהם. עמדתי ליד החלון והסתכלתי בחיילים הגרמנים הצועדים ופתאום גיליתי: הנה סטאשק שם למטה עם אמו. אמו משליכה פרחים על החיילים הגרמנים וסטאשק מוחא להם כפיים בשמחה. נזכרתי בדברי אמו של סטאשק: "סופכם כבר לא רחוק." האם לרגע זה התכוונה?

אנשים רבים קראו בקול: "ברוכים הבאים! ברוכים הבאים!" החיילים הגרמנים חייכו אל מברכיהם לאות תודה על קבלת הפנים החמה שערכו להם. והדוד שלמה אמר: "נראה עד מתי יחייכו אל הגרמנים." ואבא הוסיף: "ישנם גם רבים שאינם מחייכים, שלא יצאו לרחובות ואינם שמחים לכיבוש." לא עבר זמן רב וגם קולות מטוסים נשמעו בשמי לודז'. מטוס אחר מטוס הגיחו, הנמיכו טוס מעל גגות הבתים בקול מזמזם וטורדני כאלפי זבובים שחברו יחד בלהקה ומכריזים: "אנחנו פה!" לא הבנתי עדיין מדוע אנחנו היהודים יראים כל כך את הגרמנים, ומה יש להם לגרמנים נגדנו, הן לא עשינו להם כל רע. בתוך תוך לבי חשבתי אפילו שאנו עם של פחדנים המגזימים בפחדנו זה.

"מה יהא עלינו עתה?" לחשה פולה מבוהלת. כשהיא מביטה בי. כל הנוכחים בחדר שמעו את שאלתה. בדבריה הביעה את הרהורי כולם: מה יהא עלינו עתה? אך איש לא ידע להשיב לה.

חלפו ימים אחדים, היהודים לא יכלו עוד לשבת סגורים בבתיהם באפס מעשה, גם לפרנסה היו זקוקים, ובאין ברירה החלו אט־אט לצאת מבתיהם, מי לעסקיו ומי לקניות. הגרמנים התמקמו בינתיים בעיר, החרימו את בנייני הציבור המפוארים ביותר והפכום למשרדי הגסטאפו (המשטרה החשאית הגרמנית). את בית הכנסת המפואר של יהודי לודז' שנבנה לפני כמאה שנים, הפכו לאורווה לסוסיהם.

לאחר ימים אחדים נוספים, הזמינו למשרדיהם בבניין הגס־

טאפו את רבני העיר ואת מנהיגי הקהילה היהודית 'לשיחה', כך אמרו. הרבנים והמנהיגים סברו כי הם הולכים לקבל הוראות מה וכיצד עליהם לנהוג בקהילתם. אולם בבואם לבנייני הגסטאפו נתפסו, נכלאו ועונו עינויים קשים. וכשהם חבולים וכואבים נשלחו לנקות את זבל הסוסים מבית הכנסת ומסביבתו ונצטוו לעשות זאת בטליתותיהם. הכל על מנת להשפילם ולבזותם בעיני בני קהילתם. היה זה האות הראשון מבשׂר הרעות ליהודים. מאז גם נאלצנו לתפור פיסת בד צהוב שקראנו לה 'טלאי', על בגדינו בכל שעה שיצאנו מפתח ביתנו לרחוב, כדי להבדילנו מהאחרים, הלא יהודים. וכך הפכנו הפקר לתעלולי הגרמנים וגם לתעלולי פולנים ששנאו יהודים. ההליכה ברחוב הייתה בבחינת סכנת נפשות. אנחנו הילדים והנערים חדלנו מלימודינו והסתתרנו בבתים. לרחוב יצאנו רק אם נאלצנו לצאת. אט־אט התחלתי להרגיש כי אנחנו שונים מכולם, אך טרם ידעתי במה.

באחד הימים כשאבא היה בחנותו ושרוליק עזר עימו, חשתי לפתע שעמום נורא, כאילו מזה שנים אני כלוא בבית באין אפשרות לצאת. ״די, נמאס לי לשבת כך כל היום בשעמום הזה, אני הולך לבקר את יהושע, מזמן לא ראיתיו,״ אמרתי. ברוניה, אחותי הגדולה הפצירה בי לבל אלך: ״סכנה אורבת ליהודי ההולך ברחוב,״ אמרה ומשראתה כי המילה 'סכנה' אינה מרתיעה אותי, הוסיפה: ״אבא יכעס מאוד אם תלך!״ אך אני בשלי: ״נמאס לי לשבת כל הזמן בבית! אחזור לפני אבא.״

״לא כדאי לך, מוישל'ה,״ אמרה גם פולה בלחש.

״רק לזמן קצר, ואני חוזר,״ השבתי, ״אל תדאגי.״

יצאתי. אוויר קריר של תחילת חורף ליטף את פני. הרחוב היה כמעט ריק מאדם. יהודים בודדים פגשתי, וכולם נחפזו מאד. הם נראו כנמלטים אף שאיש לא רדף אחריהם. הכל מדברים על סכנה, אך איש לא עושה דבר, הרהרתי לעצמי, לו יצאנו כולנו לרחוב, כל יהודי לודז' ביחד אז אולי לא היו הגרמנים מאיימים עלינו. אך היהודים כמוהם כאבא, אומרים כי די לשאת

תפילה לאלוהים והישועה תבוא מאליה.

הגעתי בשלום לביתו של יהושע הנדהם:

״השתגעת, מוישל׳ה? איך העזת לטייל כך סתם ברחובות? כלום אין בך פחד?״

״לא, אינני מפחד,״ שיקרתי, ״וכי מה כבר יכולים לעשות לי? הן אינני אדם חשוב שירצו להתעלל בי על מנת להפחיד אחרים.״

״אני חושב שעליך להיות יותר זהיר,״ אמר יהושע, ״ולא לעשות מעשי שטות שכאלה. הוריי אינם מרשים לי לצאת מהבית, וגם אין לי האומץ לצאת.״ ואז הניח יהושע את ידו סביב כתפיי, חיבקני ואמר:

״ואף על פי כן, אני שמח מאד שבאת, גם אני משתעמם מאוד״.

שעה של בילוי בצוותא חלפה חיש מהר. נפרדתי מיהושע ועמדתי לשוב הביתה כדי להספיק ולהקדים את אבא. בהיותי כבר בקרבת הבית, חלף על פניי חייל גרמני שקרא לי, אמרתי לו שאני ממהר מאוד לביתי, מחכים לי ודואגים לי, אך הוא הרים את רובהו ודרך את הבריח. נבהלתי והבנתי שאין לי ברירה אלא לציית. הוא הובילני לבניין בו התאכסנו חיילים גרמנים ופקד עלי לנקות חלונות, למרק רצפות ולשטוף מדרגות. מלאכות שמעולם לא התנסיתי בהן ולא ידעתי כיצד לעשותן. עוד נערים כמוני, ואף קטנים ממני שנתפסו ברחובות, עבדו עמי יחד, כשכל העת מאיץ בנו גרמני להזדרז, לשפשף היטב, ומידי פעם, לאחר שגמרנו לנקות, שפך את דלי המים המלוכלכים על הרצפה הנקייה בצחוק זדוני כדי שנתחיל לנקות מחדש. לבי נמלא זעם ובקושי הצלחתי להסתירו מעיני הגרמני שבעט באחוריי בנעליו המסומרות ופרץ בצחוק של הנאה. גם באחרים בעט ודחף אותנו מידי פעם בקת הרובה כשהוא מלווה את מכותיו בקללות. אף אחד מאתנו לא העז להוציא הגה ואפילו לא לבכות. כעסי היה גדול מנשוא: היתה זו הרגשה איומה של השפלה וחוסר אונים, של אי יכולת להשיב, לענות ולהחזיר. ואף על פי שאיש לא הזהירני, קפאתי כולי כאילו קשרוני בעבותות, ולא העזתי להתנגד. לו יכולתי

לפחות לשפוך את דלי המים המלוכלכים בפניו, אך ידעתי שאני עומד מול כוח חזק ממני עשרת מונים, והגרמני הרשע לא יהסס בטרם ידרוך את הרובה ויירה בי למוות, ואני לא רציתי למות עדיין. כעסתי על עצמי, על כניעותי. על כי אינני עושה דבר נגד, כמו אז עם סטאשק, ועוד יותר כעסתי על הגרמני שהביאני למצב משפיל זה.

אלפי שאלות שלא ידעתי את המענה להן עלו במוחי כל אותו היום: באיזו זכות כבשו הגרמנים את פולין, באיזו זכות החליטו שעל היהודים לענוד טלאי צהוב, ולמה צהוב? מדוע דווקא על היהודים, ומדוע אין איש מוחה נגד? המצב נראה בעיניי כאי צדק משווע, ואיש לא שיווע, כולם שתקו. אך לא ידעתי אל מי אפשר לזעוק לעזרה, ומדוע הרבנים שותקים גם הם.

לעת ערב, עם חשיכה, כשהיינו עיפים ותשושים, שוחררנו לבתינו. נחפזתי הביתה כשאני חרד לקבלת הפנים המצפה לי בבית, ויותר מכל חרדתי ממבטו של אבא שמעולם לא צעק כאשר כעס, אלא רק הביט בי.

כשנכנסתי הביתה היו כבר אבא, שרוליק והדוד שלמה בבית. כולם ישבו בחדר האורחים מודאגים מאוד. ברוניה אחותי נשמה לרווחה: "סוף סוף חזרת! כל כך חרדנו לך, מדוע איחרת לשוב? חששנו שאירע לך אסון, חס וחלילה." ברוניה המסכנה הרגישה עצמה אשמה על שלא עצרה בי בכוח.

חשבתי רגע: האם אומר להם את האמת, או אסתיר מפניהם את אשר אירע עמי היום? לא היה לי כוח לספוג הערות והטפות מוסר מפיהם לאחר היום המפרך והמשפיל שעבר עליי, וגם ידעתי שעשיתי מעשה איוולת וכל אשר יאמרו לי יצדק והרי כבר שילמתי על איוולתי. עודני מהרהר וברוניה הבחינה בבגדיי המלוכלכים והרטובים ושאלה:

"מה אירע לבגדיך שכל כך התלכלכו?" ואז מבלי להוסיף מחשבה השבתי:

"נתפשתי בידי חייל גרמני."

"הה!!!" נשמעה קריאת בהלה מפי כל היושבים בחדר.
"והוא ציווה עלי ועל עוד נערים, לנקות את בניין המגורים שלהם. מאז הצהריים עבדתי בשטיפה, בניקוי ובמירוק."
על דבר המכות והבעיטות שספגתי לא סיפרתי. כל בני הבית נבהלו לשמוע את סיפורי ונמלאו רחמים עלי.
"מסכן שלי," אמרה הדודה גיטה וליטפה את ראשי לטף וחזור.
"מזלך שיחק לך היום. נכנסתי לגוב אריות ויצאת ממנו חי. השמר לך מוישל'ה. לא עת טיולים ותעלולים עתה. ומוטב לך שלא להסתובב ברחובות!" נזף בי אבא, ומקולו הבנתי שהוא כעוס מאד. פולה שגם היא דאגה כל היום, כעסה אף היא ואמרה לי כשאיש לא שמע: "הנך חסר אחריות ואינך מתחשב ברגשות משפחתך."
למחרת היה יום סגריר, השמים קדרו וגשם רב ירד. בשעת הצהריים סגר אבא את חנותו ושב הביתה מוקדם מן הרגיל. הבעת פניו ענתה בו שאסון גדול אירע.
"מה קרה?" נבהלה הדודה גיטה בראותה את אבא שב הביתה בשעות הצהריים.
"אסון גדול, אסון גדול מאוד."
"נו, ספר, ספר כבר," האיצה בו הדודה, ואבא צנח אין אונים לכיסא, הליט פניו בידיו ופרץ בבכי מר ונואש "בית הכנסת היפה שלנו עולה באש ועמו כל ספרי התורה העתיקים וכל כלי הקודש היקרים."

[ט]

הסתו חלף, החורף הגיע, וההתעללות ביהודים הלכה וגברה. ישבנו כולנו בחדר האורחים הגדול של הדוד, סעדנו את סעודת הערב ושוחחנו לאורה הקטן של מנורה, כמנהגנו בימים האחרונים.
"מה עוד יכולים לעשות לנו ולא עשו?" סברנו כי נתנסינו כבר בכל הרע האפשרי. לפתע נשמעו צעדים תוקפניים של נעליים מסומרות וקולות רמים של אנשים שנכנסו לבניין. כשקרבו הקולות

אל הדלת הבחנו כי דיברו בשפה הגרמנית. דממה עמוקה נשתררה בחדר, אף את נשימותינו עצרנו. לאחר דקות אחדות של מתח עצום נשמעו נקישות גסות בדלת הדירה, נקישות מאיימות ולאח־ריהן קול קורא: "פתחו את הדלת!"

איש מאיתנו לא השיב ואיש לא זע ממקומו. נראה היה כאילו כל כוחות הנפש שלנו נזלו מתוכנו החוצה. פנינו חוורו, צינה קרה חדרה לתוך עצמותינו וקפאנו לשבת במקומנו.

"לפתוח, לפתוח!" נשמע הקול שנית, ומיד לאחריו חבטות חזקות במכשיר כבד בדלת, כדי להוכיח לנו, היושבים בבית פנימה, כי אין לנו ברירה אלא להיענות ולפתוח את הדלת.

איזו זכות יש להם לדפוק כך על דלתנו? חשבתי, ומדוע אנחנו שותקים? מדוע איש אינו עושה דבר? צעק ליבי, כשגם אני יושב חיוור ואילם כדג. את הדודה גיטה תקפה צמרמורת, עיניה נתמלאו דמעות, אבא החל למלמל דברי תפילה והדוד שלמה, בעל הבית, אזר את כל שארית כוחותיו שעוד נותרו לו וניגש לפתוח את הדלת.

חיילים גרמנים לבושים במדים שצבעם ירוק כהה ורובים מכודנים בידיהם, דחפו את הדוד מן הפתח ופרצו פנימה, כשהם מלווים בשניים משכנינו הגרמנים, אותם שכנים שלצידם חיינו בית בצד בית מזה שנים, שילדיהם שיחקו עמנו ברחוב. אותם שכנים הם שהובילו עתה את אחיהם, החיילים הגרמנים, לביתנו ולבית משפחות יהודיות אחרות ברחוב.

איך הם אינם מתביישים? הרהרתי, לפני זמן לא רב היו ידידים לנו ורכשו מצרכי חלב בחנותנו, הם ידעוכי הדוד שלמה איש אמיד ופזלו כל העת לעבר רהיטי הקטיפה הרכים, לכלי הבדולח הנוצצים, לכלי החרסינה העדינים ולכלי הכסף הרבים: פמוטים, קופסת האתרוג, החנוכייה, האגרטלים, ווילונות התחרה שבחלונות, מחפץ לחפץ העבירו את מבטם החומד.

"התלבשו מיד, אתם עוזבים את האיזור!" קרא חייל גרמני כשהוא מרים את רובהו ומכוונו הישר אלינו.

היינו המומים. מה פירוש עוזבים את האיזור, ולאן אנו עוזבים? לכמה זמן אנו עוזבים? האם רק משפחתנו עוזבת? ולמה דווקא היא? שאלות אין ספור התרוצצו במוחי זו אחר זו. איש מאתנו לא העז לפצות את פיו ולשאול, לא לבכות ולא להתנגד. לפתע, ניגש אל אבא אחד משכנינו הגרמנים שליוו את החיילים במשימתם ולחש על אוזנו של אבא:

"קחו עימכם בגדים חמים, כי לא תשובו עוד הנה."

כמו מהופנטים קמנו ממקומותינו, נטלנו מכל הבא ליד: מי סוודר, מי מעיל, מאין פנאי להרהר ולשקול מה באמת כדאי לקחת. ואולי סירב לבנו להאמין כי לא נשוב עוד חזרה. מבלי משים נטלתי את סידורי שקיבלתי ליום הבר־מצווה שלי מאבא לפני חודשים אחדים וטמנתי אותו בכיס מכנסיי. הדודה גיטה נטלה את ידה של פולה כמבקשת עידוד, ופולה הביטה בי בעיניים נפחדות.

"הזדרזו, הזדרזו! החוצה!" קרא החייל הגרמני שוב. "אין פנאי!" וכיוון את רובהו אלינו. הסתכלתי מסביבי וחשבתי: האמנם לא נזכה לראות בית זה שוב?

ברחוב פגשנו עוד קבוצות של יהודים, משפחות שלמות שהוצאו מבתיהם בשעת ערב זו. חלקם היה לבוש פיג'מות וכותנות לילה, אחדים לבשו מעילים מעל, וחלקם היה לבוש רק סוודר. ערב חורפי קר היה, אך מרוב בלבול ומבוכה לא ידענו אם אנו רועדים מקור או אנו רועדים מפחד. כולנו, כל החבורה המבוהלת, הובלנו בחיפזון אל תחנת החשמליות, נדחפנו פנימה על ידי הגרמנים בצעקות רמות: "להיכנס! להיכנס!" הדוחק בפנים היה רב. תינוקות וילדים בכו וצעקו, אנשים אחדים מעדו ונפלו ואחרים דרכו עליהם, אך הגרמנים לא שמו אל לב, ורק צעקו בלי הרף: "להיכנס! להיכנס! מהר, מהר!" ובקתות רוביהם חבטו בראשי האנשים ללא הבחנה בין זקנים, נשים וילדים. היינו מבולבלים ונפחדים מאוד. לא יכולנו לחשוב בהיגיון ועל כן, מילאנו אחר הפקודות בחיפזון. נידחקנו פנימה בהמונינו. מכל עבר נשמעו אנחות מבוג־

רים ובכי תינוקות שלא הבינו על מה ולמה זה העירו אותם משנתם בלילה והוציאום בבהלה ממיטותיהם החמות. ההורים אימצו אותם אל לבם, אך גם הם עצמם לא תפסו מה קורה להם ולא ידעו האם כל זה אמת או רק חלום בלהות. הצפיפות, הדוחק והמחנק היו לבלתי נשוא.

לאן מובילים אותנו? הרהרתי לעצמי, האם באמת לא נחזור עוד הביתה? לא רציתי להאמין. ואולי כדאי לברוח מכאן? אך לאן אברח? כסף אין בידי. ומה יהא על שרוליק, על אבא ועל האחיות? הם ידאגו לי מאוד אם איעלם פתאום, מבלי שידעו על כך. ומה עם פולה ועם הברית שכרתנו, שלא להיפרד לעולם...? הייתי מבולבל מאוד ולא הבנתי מדוע כל האנשים המבוגרים שחשבתי תמיד שהם כל יכולים, חסרי ישע כל כך, וממלאים אחר ההוראות מבלי למחות. האם אין אף אמיץ לב אחד בין כל האנשים הרבים האלה?

עודני מהרהר והחשמליות הגיעו לקצה העיר. שם, בתוך מגרש גדול מאוד, עמד בית־החרושת לשרפת לבנים. בניין ענק שבו רוכזנו כולנו, אנשים רבים מאוד. בשער הכניסה למגרש עמדו שני גרמנים במדים כחולים. על פי מדיהם השונים ממדי החיילים, למדנו כי היו אלה גרמנים תושבי לודז' מזה שנים רבות, מאותם גרמנים ששמחו לקראת הכיבוש הגרמני והתנדבו מיד לשרת את הצבא הגרמני הפולש, וכדי להבדילם מן החיילים הגרמנים נתנו להם מדים כחולים.

הם עמדו בשער הרחב, אחד מזה ואחד מזה, ורובים בידיהם. עתה, יכלו לתת פורקן לשנאת היהודים שלהם כחוק, כשהם מעודדים על ידי הגרמנים הפולשים, מבלי שאיש יעצור בעדם. הם היכו את הנכנסים בשער בקתות הרובים וקראו בקול: "עתה, תלמדו, יהודים מזוהמים, מיהו הגזע הנבחר!"

כשראיתי כיצד מכים הגרמנים את הנכנסים בשער, אמרתי בלבי: אותי לא יכו! אך ברגע שעמדתי לעבור בפתח הניף אחד הגרמנים את רובהו כדי להנחיתו על ראשי, כמו ניחש את

הרהורי לבי ורצה להוכיח לי עד מה דלים כוחותיי.

אבא, שראה את הדבר, השמיע קול צעקה, כי היה בטוח שהנה הרובה נוחת על ראשי ומפילני ארצה לבלתי קום עוד. בו ברגע זינקתי במהירות הצידה וחמקתי בזריזות מפני היד המתנפנפת. הגרמני, שהלם בי בכל כוחותיו ולא הצליח לפגוע, נפל והשתטח ארצה מעוצם התנופה, ואני נעלמתי בינתיים בין המוני האנשים. הסתובבתי עת ארוכה וחיפשתי את בני משפחתי. לא קל היה למוצאם בין האלפים שהצטופפו בבניין ובחצר.

"היה זה רק נס שהצילך מקת רובהו של הגרמני בשער." אמר לי אבא כשנפגשנו שוב, ואימץ אותי אל לבו. "אלמלי חמקת היית עתה בעולם האמת." ולאחר רגע כמו נזכר: "י"ח בחודש היום, זכותו של היום עמדה לך וניצלת." אבא האמין שכל הקשור במספר 18, כלומר ב־י"ח בר מזל הוא, וכל יום י"ח בחודש היה בעיניו יום של חג, וביום זה נהג להחליט החלטות ולבצע עסקאות. "י"ח הוא יום של מזל, כשהופכים את סדר האותיות י"ח מתקבל חי, חי! חי!" קרא אבא בשמחה כמי שגילה בשל מה ניצלתי.

"לא, לא אתן להרוג אותי." מלמלתי בקול מלא חימה, וזכר סטאשק שכני עלה במוחי.

אותו לילה, הייתה זו פעולת הגרמנים הראשונה בלודז' נגד היהודים בהיקף כזה, והיא נקראה בשם 'אקציה'. האקציה הראשונה של גירוש יהודים, כי גיטו לודז' טרם נבנה אז. כשכבשו הגרמנים את העיר לודז' סיפחו אותה מיד לרייך הגרמני, לממלכה הגרמנית, שינו את שמה מלודז' ל־לייצמאנשטאט על שם גנרל גרמני ואמרו: "אין אנו רוצים יהודים בתחום הרייך הגרמני," ומיד החלו בגירוש היהודים אל מחוץ לתחום שלטונם, למרכז פולין.

"מה יעשו בנו?" לאן יקחו אותנו?" שאלנו זה את זה, אך איש לא ידע את התשובה, ואיש גם לא העז לשאול את החיילים הגרמנים שמא הם יודעים, ואולי אף הם לא ידעו.

בעלי המזל שבינינו זכו במקום בתוך הבניין, האחרים שהו

כל הלילה הקר בחצר, ישובים על מדרגות, על אבנים ועל הארץ. משפחות, משפחות נדחקו והצטופפו כמו רצו לשאוב ביטחון האחד מן השני, כאילו ניבא להם לבם שבקרוב מאוד יופרדו זה מזה, ואלה הן שעותיהם האחרונות יחד.

ישבתי בחצר על הארץ ונשענתי על קיר הבניין, היה חושך ועמי היו בני משפחתי ומשפחת הדוד שלמה. פולה ישבה לידי ונצמדה אלי בחשיכה כשכולה רועדת מקור, כמה השתוקקתי לחבקה ולאמצה אל ליבי כמו אז ביער, אך רק את ידי העזתי להניח על ידה באין רואה. אותו ערב התחלתי להבין דברים שלא הבנתי עד כה, הרגשתי לפתע שעליי להיות חזק יותר ולבטוח בעצמי.

מה שהיה כבר לא יהיה, ואולי גם לא ישוב לעולם.

שצ׳יז׳וב

[א]

אך האיר השחר ושוב החלו הגרמנים להאיץ בנו, הם הובילונו אל תחנת הרכבת, וכמו בליל אמש, גם היום, בצעקות, בדחיפות ובמכות.

לאן? לא אמרו, רק דחסו אותנו בקרונות משא, שהיו חסרי ספסלים וחלונות. פתח כניסה רחב היה בצידו של כל קרון, והוא הוגף עלינו מבחוץ בבריח. ניסינו כל הזמן למלא את הפקודות בזריזות ולהשמע לכל מוצא פיהם של הגרמנים, כדי להשׂביע את רצונם ובלבד שלא יכו בנו. שוב עלתה והטרידה אותי השאלה: ״מדוע עושׂים לנו את כל זה?״

״משום שאנו יהודים,״ השיב לי אבא, וליטף את ראשי, ומקולו הבנתי שעליי להשלים עם גורלי: להיות יהודי פירושו להיות מוכה ונרדף, אך אני איני רוצה להיות מוכה ונרדף כל חיי.

עמדנו בתוך הקרון בצפיפות ובדוחק איומים, מבוהלים עד מוות. הנסיעה ארכה שעות אחדות, ואף שידעתי כל העת שאני נוסע בקרון דחוס עד אימה, בין אנשים חרדים עד מוות, חשתי כאילו לא אני הוא הנוסע, כאילו צפיתי בעצמי מרחוק. שקעתי בחלום, חושיי נתערפלו וכל אשר סביבי נטשטש. אט־אט עלתה ופשתה בקרון צחנה שהביאה עמה רגש מחנק. לא ידענו לאן פנינו מועדות וכמה זמן תימשך הנסיעה הזאת ברכבת. חלק מהאנשים התעלף, מי מחוסר אוויר, מי מחולשה ומי מפחד לאחר ליל הזוועה שעבר עלינו בקור, ברעב ובצמא. לבסוף עצרה הרכבת בעיר ז׳שוב

שבמחוז גאליציה, ושם נמסרנו לידי הקהילה היהודית של המקום. גאליציה לא סופחה לרייך הגרמני כמו לודז', והשלטון בה, למראית עין, היה עצמאי, אך תחת פיקוח גרמני. מצבם של יהודי ז'שוב היה לאין ערוך טוב מזה של יהודי לודז', שגורשו מבתיהם באישון לילה, בחוסר כל.

ראשי קהילת ז'שוב ידעו מראש על בואנו וחיכו לנו. הם הביאונו אל בית הכנסת של העיר, שם הכינו לנו מבעוד מועד תה חם וכריכים, שאכלנו ושתינו בתאווה רבה, לאחר יממה שלמה שלא בא כל אוכל לפינו. שם כבר נאספו רהיטים, כלי מטבח ומעט מזון, תרומות יהודי ז'שוב שתרמו למעננו ככל אשר מצאה ידם לתת.

"אחינו היהודים," אמר ראש הקהילה, "בתינו פתוחים לפניכם וגם ליבותינו. נדאג לכם ונחלק עמכם את פת לחמנו בכל עת ובכל זמן. כל עוד יהיה לנו מזון לאכול, לא תחסרו גם אתם דבר. ואלוהים הגדול יהיה בעזרנו וישלח לכם ישועה בקרוב."

"אמן ואמן, כן יהי רצון!" קרא כל הקהל הגדול בהתרגשות ודמעות נוצצו בעיני כולם. לאחר מנוחה קצרה חולקנו, אנו פליטי לודז', בעיירות ובכפרים הסמוכים לז'שוב. משפחתנו ומשפחת הדוד שלמה נסענו לעיירה שצ'יז'וב שבה אומצנו, כל אחד מאתנו על ידי משפחה. ומיד הוזמנו לסעוד עם המשפחה המאמצת את סעודת השבת הקרובה, אחר הלכנו למקום שהוקצה לנו למגורים.

משפחתנו ומשפחת הדוד שלמה, כל אחת קיבלה חדר בבית עזוב שניצב על אם הדרך ליד פסי הרכבת. כשנכנסנו לחדר נתקפנו דיכאון. החדר היה מלוכלך ומוזנח, ושמשות חלונותיו שבורות. היה זה בית שבנייתו טרם נסתיימה ובמקום רצפה היה בו חול. בחדר מצאנו מיטות ומזרנים בלבד. הבאנו עמנו את צרור כלי המטבח המעטים שקיבלנו מאנשי הקהילה הרחמנים. הנחנו אותם על החול, התיישבנו על המיטות עייפים, רצוצים ונואשים. דקות ארוכות לא יכולנו להוציא הגה מפינו. לא יכולנו לתפוס בתודעתנו את מצבנו החדש. לא האמנו שכל זה קורה לנו באמת. בן־לילה

הפכנו לנוודים חסרי־כל. זכרנו את ביתנו היפה שהשארנו מאחורינו בלודז'.

"מי יודע מה עלה בגורלו," אמרתי, "מי גר בו עתה, מה עם הרהיטים היפים שלנו, הכלים, הבגדים והספרים ?"

ברוניה ונחמה פרצו בבכי האחת על כתפי אחותה. אבא ישב דומם כאילו איננו אתנו. הוא בוודאי, מהרהר בדברים שאמר לפני ימים לא רבים לארדנגז, כי לא יוכל לעזוב את לודז' בגלל קברה של אימא, והנה עזב.

"מה זה חשוב עכשו ?" אמר שרוליק, שהיה הראשון שהתאושש מההלם שפקד אותנו, והבין שאת הנעשה אין להשיב.

"זה מה שיש לנו עתה, תודה לאל על החדר הזה שקיבלנו, הרי יכולנו להישאר באמת בחוסר כל, גם ללא קורת גג מעל ראשנו ולישון בחוץ על הארץ."

דבריו של שרוליק הדהימו אותנו אך גם הפיחו בנו עידוד מה. הוא צדק. האומנם שכחנו שאת הלילה הקודם בילינו מתחת לכיפת השמים כשאנו קופאים בקור ?

לשמע דברי שרוליק התעורר גם אבא מקפאונו והביט בו בעיניים מלאות אהבה והערצה,

"אנשים טובי לב ורחמנים הם אנשי גאליציה." אמר אבא, "ואלוהים יגמול להם על כל הטובה שהם עושים עמנו."

"אנו נסדר את החדר הקטן הזה שיהיה לנו נעים וטוב לגור בו," אמרה ברוניה כשהיא מוחה את דמעותיה, ושרוליק הוסיף: "עלינו לשמוח, כי נשארנו כולנו יחד." ומיד יצא החוצה ותר אחרי קרשים כדי לרצף בהם את חדרנו.

רכבות ארוכות חלפו מידי פעם על פני חדרנו־ביתנו החדש, והובילו המוני אנשים. היו אלה חיילים פולנים שנפלו בשבי הגרמנים. הרכבות הארוכות קרעו בצפירותיהן החדות את החלל ונראו בעיניי כחיות ענק מימי בראשית המשוועות וזועקות מכאב.

לאחר התפילה בבית הכנסת בשבת, הלכתי עם מזמיניי, משפחת קופליק, לסעוד עמם את סעודת השבת. אבא מיאן בנימוס לסעוד

בבית מארחים. הוא לא היה מוכן להיות כנצרך, ועל כן נשאר בחדר ועמו נשארו גם ברוניה ונחמה. אך את שרוליק ואותי אילץ ללכת לבית מזמינינו, הוא רצה כי נחוש ניחוח של שבת. בני משפחת קופליק, שאצלם התארחתי, היו אדיבים ונדיבים עד מאוד. כל רצונם היה להנעים לנו את השבת, ולגרום לנו מעט שמחה. אך חרף כל מאמציהם, מועקה כבדה העיקה על לבי. ועל אף היותם יהודים פולנים כמוני, חשתי זר בקרבם. אופן דיבורם היה מתמשך, איטי ומתנגן, שלא כמו שלי. אני דיברתי מהר יותר, כמו כל בני לודז', גם את המלים הגיתי קצת אחרת, ומלים אחדות כלל לא היכרתי.

בגדיי היו שונים מאלה שלבשו ילדי משפחת קופליק. לי היה מעיל ארוך ולהם מקטורן קצר, פיאותיי הארוכות היו מגולגלות מאחורי אוזניי, ואילו להם לא היו פיאות כלל. גם טעם המאכלים אף שהיו אותם מאכלים, היה שונה גם הוא. האוכל היה הרבה פחות מתוק, אך יותר מכל העיק עלי הניתוק מבני משפחתי. סעודת שבת שלא בצוותא עם כל בני המשפחה, ולאחרונה היינו משפחה גדולה יחד עם משפחת הדוד שלמה, לא הייתה בעיניי סעודת שבת. זכר אימא עלה במוחי גרוני נחנק, עיניי נתמלאו דמעות ושקעתי בעצב עמוק.

בני שצ'יזוב התעניינו מאוד באירועי הימים האחרונים בלודז' ואני סיפרתי בקול רועד את כל האימים שעברו עלינו. מפעם לפעם הפסקתי לספר כי הדמעות חנקו את גרוני. האנשים האזינו בקשב רב ונדו כל העת בראשיהם לשמע האסון שפקדנו. הם ניסו לנחמני, ויחד עם זה גם להרגיע את עצמם :

"האסון הגדול הזה, לא ימשך עוד ימים רבים. הוא איננו יכול להימשך, היתכן שכמה פלוגות של גרמנים ישתלטו על שלושה וחצי מיליון יהודים, ויעשו בהם ככל העולה על רוחם, מבלי שאיש יקום וימחה על כך ?! זה איננו מתקבל על הדעת, אין ספק שהדבר לא יארך זמן רב, ועד יעבור זעם תשהו עמנו כאן."

כבר שמעתי דיבורים כאלה, ולא לפני ימים רבים, הרהרתי

לעצמי כששפקות גדולים גודשים את לבי, היה זה מפי הדוד שלמה, כשהזמיננו לגור בביתם, "לימים אחדים, עד יעבור זעם," כך בדיוק אמר.

"השם יעזור וכל חלום הבלהות הזה יחלוף מהר. אתם תשובו לבתיכם ואנחנו לעסקינו."

שצ'יזוב הייתה עיירה קטנה ואנשיה חביבים ביותר. בתי העיירה ישנים היו, בנויים מאבן ולהם גגות רעפים. במרכז העיירה הייתה כיכר גדולה שבה נתאספו האנשים מפעם לפעם, לשמוע חדשות, לשאת ולתת זה עם זה, ושם גם נערכו ימי השוק, עת באו האיכרים מכל הסביבה למכור את תוצרתם.

גם בשצ'יזוב נאלצנו לענוד על בגדינו סרט כשיצאנו לרחוב. היה זה סרט כחול־לבן ועליו מגן דוד, כדי להבדילנו מהתושבים הפולנים, אך ההליכה ברחובות לא הייתה בחזקת סכנה כמו בלודז'. הסתובבנו חופשיים, הפחד לא נשקף עוד מעינינו, צעדנו ברחובות בביטחון, לא נחפזנו בלכתנו, לא חמקנו בצידי הדרכים וסמוך לבתים, לא ניסינו להתגמד כדי שאיש לא יחוש בנו בעוברנו.

שבועות אחדים חלפו, ואנו עדיין הסתובבנו באפס מעשה, כשבאופק לא נראה שום סימן לשינוי. פה ושם הצענו את שירותנו למיטיבינו, אך לא הייתה זו עבודה של ממש, כי גם אצלם פחתה העבודה.

"עלינו לעשות משהו!" אמר יום אחד שרוליק לאבא. "אנחנו מסתובבים באפס מעשה, הבטלה מביאה לידי שעמום והשעמום עלול להביא לדבר עבירה, חס וחלילה."

"ומה אתה מציע, שרוליק?" שאל אבא, שתמיד התייחס לדברי שרוליק בכבוד.

"הבה נארגן כיתות לימוד לילדים, לילדות ולכולם!" השיב שרוליק.

"הרעיון יפה מאוד!" השיב אבא וחיוך עלה על פניו. "צא, שרוליק, וארגן, כדבריך את האנשים ללימוד ואלוהים יברך אותך".

וכך נעשיתי גם אני מורה, ולימדתי אל׳ף־בי׳ת. כל מי שידע קרוא וכתוב לימד, וזה היה הסדר: מי שידע מעט לימד את אלה שלא ידעו כלל, מי שידע יותר לימד את אלה שידעו פחות ממנו. כולם לימדו ולמדו, כולם היו עסוקים ואף הזקנים למדו, הם למדו דף גמרא מפי הרב של שצ׳יזוב. ואפילו אבא שהיה חולה ונתקף שיעול קשה, שלא הרפה ממנו מאז בואנו לשצ׳יזוב, הוא הצטנן באותו לילה שגורשנו מביתנו ובילינו עד הבוקר מתחת לכיפת השמים, גם הוא הלך לשמוע תורה מפי הרב.

[ב]

יום אחד נתקבלה אצל ראשי הקהילה היהודית הזמנה מאת הגרמנים לשלוח אנשים לעבודה. כמובן, שהצעירים והבריאים מפליטי לודז׳ היו אלה שנבחרו לצאת לעבודה. גם שרוליק היה בין המועמדים, וגדולה היתה שמחתו על שזכה סוף סוף בעבודה. אני שהייתי צעיר עדיין, הכרזתי:

״גם אני מצטרף אליך לעבודה!״

״אתה עדיין קטן מדי לעבודה!״ השיב שרוליק.

״אני כמעט בן ארבע־עשרה ואני רוצה לבוא אתך!״ עמדתי על דעתי, כי הייתי כרוך אחריו מאוד. שרוליק ניסה לשכנעני בנימוקים מנימוקים שונים לוותר על הרעיון, אך כשראה שלא יוכל לי, נכנע: ״אתה עוד תתחרט על עקשנותך, כי אם תתחיל בעבודה, לא תוכל שוב להפסיק, אפילו אם תרצה בכך. והעבודה למען הגרמנים איננה משחק ילדים.״

״מניין לך? אתה אינך יודע!״ השבתי בשמץ של גאווה, ״אני כבר התנסיתי בעבודה אצלם ועמדתי בזה!״

עבדנו בהעמסת מכוניות הגסטאפו, בפחם לחיילים הגרמנים כדי שיהיה להם במה להסיק את תנוריהם בחורף הקר ויחם להם. כל היום עמדנו קפואים בשלג הקר ואספנו את הפחמים בידיים. לעיתים נשלחנו לפנות את השלג מן הדרכים,

כדי שמכוניות הגרמנים תוכלנה לנסוע בקלות. לפינוי השלג קיבלנו רק מקלות ואתים אחדים, על כן הייתה העבודה קשה ומפרכת. לא פעם גם זכינו במכה או בבעיטה. עם ערב שבנו הביתה עייפים ותשושים, ואף על פי כן איש מאתנו לא התלונן ועבד בשמחה, כי בסיום כל יום עבודה קיבלנו סכום קטן של כסף מקופת הקהילה. אנשי הקהילה הרחמנים, ידעו כי אנו, פליטי לודז׳, מחוסרי כל הכנסה וחיים כל הזמן מנדבותיהם. הם גם ראו כי בגדינו ונעלינו, שהבאנו אתנו הלכו ונתבלו והחורף קר במיוחד. על כן החליטו לשלם לנו מקופת הקהילה, גם כשה־גרמנים לא שילמו להם את שכר עבודתנו.

שמחתנו של שרוליק ושלי, הייתה גדולה. הנה, עתה, יכולנו בכספנו הדל לרכוש מעט מזון ולספק צרכים אחרים למשפחה. גם השכלנו להביא למשפחתנו בשובנו מהעבודה עם ערב, מעט מהלחם שקיבלנו מהגרמנים בעבודתנו. את מנתו של שרוליק חילקנו בינינו שווה בשווה, ואת מנתי הטמנו ושמרנו תמיד למענם. גם הצלחנו להגניב מעט פחמים ולהסתירם בתוך בגדינו, כדי להסיק בהם את התנור שבחדרנו הדל.

״אם הרעב לא מציק, הקור לא מקפיא ויש קורת גג מעל הראש, אל לו לאדם להתלונן,״ אמרנו. ״עלינו לשמוח בחלקנו ולהודות לאל על היותנו יחד.״ המלה ״יחד״ כללה אצלי גם את פולה שעמה הרביתי להתרועע מדי יום לאחר העבודה. אהבנו להיזכר בימי החופש הנפלא שבילינו יחד בוישניובה גורה, ועוד יותר אהבנו לתכנן לנו תכניות לעתיד, לכשתיגמר המלחמה ונשוב לבתינו בלודז׳. אז ברגעים אלה שכחנו את הרעב ואת הקור. כה קרובים היינו עד אשר שבועתנו, שלא להיפרד לעולם, נראתה לנו מובנת מאליה. גם בני משפחותינו שמו לב שאנו מרבים לשהות יחד ולא אמרו מילה. נראה היה כי טוב הדבר בעיניהם.

בוקר אחד, לאחר ליל שלג כבד, יצאנו שרוליק ואני לעבודה. קר מאוד היה והשלג שירד כל הלילה נערם על הדרכים.

״היום בוודאי נעבוד בפינוי השלג מן הכבישים,״ אמרתי.

״קרוב לוודאי שכן,״ השיבני שרוליק, ״כל כך קר היום, אינני זוכר קור שכזה מזה שנים.״

״ודווקא היום שכחתי את הכפפות בבית,״ אמרתי לשרוליק ושפשפתי את ידיי זו בזו, אך לשוב הביתה כבר לא היה זמן.

״קח את הכפפות שלי.״ אמר שרוליק והסיר מיד את כפפותיו מידיו והושיטן לי. תמיד חשב שמכיוון שהוא הבכור ואני הצעיר, הוא אחראי לי ועליו לוותר למעני.

״מה חכמה יש בזה? אם תיתן לי את הכפפות, לך יהיה קר, מה משנה אם כן, אצל מי הכפפות? תמיד לאחד מאתנו יהיה קר. ואני הרי הוא זה שכח אותן.״

לבסוף הסכמנו שנתחלף מדי פעם. חלק מהזמן ילבש שרוליק את הכפפות וחלק מהזמן אני אלבש אותן, וכך לא יסבול אחד במשך כל היום.

נלקחנו לעבודה בפינוי השלג מהכבישים. על כל חצי קילומטר של כביש הופקדו שני נערים. שרוליק ואני היינו האחרונים בכביש, ועל כן המרוחקים ביותר מן הבית.

״היום בוודאי לא ישמרו עלינו הגרמנים, וישאירונו לנפשנו,״ אמרתי, ״קר מדי יהיה בשבילם לעמוד כל היום בחוץ.״

אותו בוקר נכנסה פולה לחדרנו וגילתה את כפפותי על מיטתי. ״מה?״ קראה נרגשת, ״מוישל׳ה לא לקח את כפפותיו עמו לעבודה?״

״כנראה שהוא שכח אותן.״ אמרה ברוניה, ״הוא נחפז מאוד הבוקר. מסכן, ידיו הפצועות תקפאנה בקור..״

פולה לא הרבתה לחשוב, וכשברוניה הפנתה את ראשה, נטלה את הכפפות ומיהרה אל ראשי הקהילה לברר היכן עובדים הנערים. ראשי הקהילה תמהו על שאלתה המוזרה, אך לא העלו בדעתם שיש ברצונה ללכת לחפשנו. הם אמרו לה היכן המקום, שני קילומטר מחוץ לעיר. פולה לא סיפרה לאיש דבר, והלכה לכיוון הכביש בו היינו אמורים לעבוד. שלג כבד ירד והיכה בפניה. רגליה שקעו בשלג העמוק שנערם כל הלילה. קר היה לה, בגדיה

שהביאה עמה מלודז' נתבלו והיו כבר דקים, אך חרדתה לי הטרידה את מנוחתה. הצעידה בשלג חיממה את גופה, והמחשבה כי הנה היא קרבה אל המטרה עודדה אותה להמשיך בדרכה. אילו אמא ואבא היו יודעים על הליכתי, היו כועסים עליי כעס רב. אביא את הכפפות ומיד אשוב, והם כלל לא ידעו. אמרה לעצמה, אך לאחר רגע התגנבו ללבה חששות: מה יהיה אם יפגשו בי גרמנים ויירו בי כאן, מחוץ לעיר, השלג יכסה אותי, איש לא ימצאני ולעולם לא ידעו כיצד ואיך נעלמתי. אפילו מוישל'ה לא ידע שהכל למעננו.

לאחר רגע נוסף אמרה לעצמה: אילו שטויות עולות במוחי, מוטב כי אחשוב על דברים יותר יפים. מה למשל, יהיה הדבר הראשון שאעשה כשתיגמר המלחמה? היא חשבה מעט, אחר השיבה לעצמה: אקנה לי בגדים חמים שלעולם, לעולם לא יהיה

לי עוד קר, לאחר זמן הוסיפה: אקנה לי כיכר לחם ענקית וחבילת חמאה ענקית ואוכל, ואוכל, ואוכל... תוך שהיא מהרהרת הגיעה סוף סוף אל זוג הנערים הראשון.

"מה את עושה כאן לבדך?" שאלו בתימהון.

"אני מחפשת את שרוליק ואת מוישל'ה." השיבה.

"האם קרה משהו?" שאלו בחרדה וסברו שמא אירע אסון במשפחתנו ועל כן סיכנה פולה את נפשה עד שם.

"הם עובדים בהמשך הכביש," אמרו, "אך אל לך ללכת עד שם, המרחק רב והשלג כבד."

פולה לא הקשיבה לדברי אזהרתם והמשיכה בדרכה. היא צעדה עוד חצי קילומטר ופגשה בנערים נוספים. גם הם תמהו עליה ויעצו לה לחזור מיד. אך גם לדבריהם לא שעתה, והמשיכה בדרכה עד אשר בתום שני קילומטר הגיעה למחוז חפצה.

הכרתי אותה מרחוק, אך לא האמנתי למראה עיניי, חשבתי שעקב הקור העז אני חולם בהקיץ.

"שרוליק," שאלתי כשאני משפשף את עיניי, "האם זו פולה המשרכת דרכה בשלג?" שרוליק הסתכל היטב, אחר השיב: "זו היא, כלום יצאה מדעתה? מה הביאה הלום במזג אוויר שכזה? היא יכולה לקפוא בקור ולמות!"

פולה הגיעה כל עוד נשמתה באפה והושיטה לי את הכפפות כשברק של אושר נוצץ בעיניה. שרוליק ואני נאלמנו דום. לא ידענו מה להגיד, האם לגעור בה על מעשה השטות; או לחבקה על אומץ לבה.

"כיצד תחזרי עתה?" שאל שרוליק בדאגה, "הדרך ארוכה, קשה ומסוכנת. החיילים הגרמנים עלולים לשלוח בך כדור אם יפגשו בך. גם ביריונים פולנים עלולים להתנכל לך." אך פולה כל כך שמחה שהצליחה להגיע עדינו ולהביא לי את הכפפות, שלא חשבה על הסכנה האורבת לה בדרך.

"אולי אלך אתך חזרה," הרהרתי בקול. וכבר נטלתי את ידה מוכן לצאת עמה יחד לדרך.

"לא תוכל," אמר שרוליק בכעס. "אם יוודע שעזבת את העבודה בטרם זמן תיענש קשות."

"אז אולי פולה תישאר אתנו עד הערב. הגרמנים לא היו פה עדיין היום, ודאי מפני הקור, ואולי גם לא יבואו כלל?" הצעתי, אף שידעתי שהצעתי איננה בת ביצוע, משום שבערב, כשיבוא האחראי לאוספנו ולהובילנו חזרה הביתה, יגלה את פולה ומה יהא עליה אז...

"לא היא איננה יכולה להישאר כאן," אמר שרוליק בתקיפות והערצתו הראשונה לפולה הפכה לרוגז גדול גם על פולה וגם עליי, ועל כי לא מצא עצה "מה תעשה כאן בקור הזה עד הערב, ומה יהיה אם יבואו הגרמנים לבדוק את עבודתנו ויגלו אותה פה?

"אם עד עתה לא באו, לא יבואו עוד, קר להם לצאת מבתיהם החמים ביום כזה." השבתי.

פולה, שראתה את כעסו של שרוליק עליי בגללה, וגם את חרדתי לה, אמרה: "אל תדאגו, אחזור בדרך בה באתי. הדרך איננה כל כך ארוכה." עמדנו נבוכים ואובדי עצות על שלא יכולנו לעזור.

"אל תלכי על הכביש, לכי בצד," יעצנו לה, כדי שלא תפגוש גרמנים, או אנשים גסי רוח העלולים לפגוע בה. מרגע עזיבתה של פולה לא מצאתי לי עוד מנוחה. התפללתי בלבי כי תשוב בשלום הביתה. ביקשתי מאלוהים כי יראה ללבה הטוב וישמור עליה בדרך, המסוכנת בה הלכה.

פולה לא נשתהתה זמן רב והחלה לשוב על עקביה. הדרך חזרה הייתה הרבה יותר קשה ומעייפת. היא שירכה דרכה בשלג, במרחק מה מן הכביש. השלג היה עתה עמוק מאוד ורגליה העייפות נשאו אותה אך בקושי רב. הליכתה הלכה ונעשתה איטית יותר ויותר. עוד מעט ירד הלילה ולא אמצא את הדרך, החלה לחשוש, אבא ואמא ודאי כבר דואגים לי מאוד. לו ידעו היכן אני... עם כל צעד נוסף קשתה עליה ההליכה יותר ויותר. לפתע חשכו עיניה והיא צנחה ארצה.

כשחזרנו שרוליק ואני עם ערב הביתה מעבודתנו, נודע לנו כי

פולה נעלמה, ואיש לא ידע היכן היא. לבנו נצבט בתוכנו, ובעיקר שרוליק חש עצמו אשם על כי לא התיר לי לשוב עמה יחד, או לה לחכות עמנו עד הערב. לא תיארנו לנו כי נצטרך לגלות את סודה לאחר שהבטחנו לה כי לא נספר זאת לאיש. עתה, לא נותרה לנו ברירה.

שרוליק סיפר על ביקורה של פולה בשעת הצהריים במקום עבודתנו. בתחילה לא האמין איש לסיפורו, אך כשהראיתי את הכפפות שעל ידיי, וברוניה אישרה כי אכן שכחתי אותן הבוקר על מיטתי, הבינו כולם כי סכנה גדולה נשקפת לחייה של פולה. הדודה גיטה פרצה בבכי מר והדוד שלמה צעד בחדר הלוך ושוב כמו ארי בסוגר. כשחמתו על פולה עולה וגואה בו. מזלה שאיננה כאן כרגע אמרתי בלבי, אך היכן היא באמת?

מיד יצאנו שרוליק ואני עם שני אחיה של פולה לחפש אחריה בכיוון שהלכה. במרחק קצר מן הבית מצאנו אותה שוכבת מעולפת בשלג. על כפינו נשאנו אותה הביתה, וימים רבים שכבה במיטתה עד אשר החלימה. ואני החלטתי כי לעולם לא אשכח לה את המעשה הזה שעשתה.

[ג]

יום רדף יום וכל יום הביא עמו ידיעות חדשות מן המלחמה. הצבא הגרמני התקדם בכיבושיו באירופה, כבש את דנמרק ונור־בגיה, והגיע אל ארצות השפלה, בלגיה והולנד, לאחר שהכניע גם את צרפת. האיטלקים הצטרפו גם הם למלחמה, לצידם של הגרמנים המנצחים ונראה היה כי אין בכוחה של אנגליה שנחשבה למעצמה לעמוד לבדה מול הגרמנים, לא כל שכן לחוש לעזרת פולין, או לעזרת כל מדינה אחרת באירופה. הצבא הגרמני קרב לגבולות אנגליה, מטוסיו הפציצו הפצצות בזק את לונדון ללא הרף. ידה של גרמניה על העליונה.

״המלחמה אבודה,״ אמר הדוד שלמה לאבא ערב אחד. ״אין

טעם להישאר כאן בגאליציה, אנחנו רוצים לחזור ללודז', התחזור עמנו ?"

"הרי זה כאיבוד לדעת !" קרא אבא בהתרגשות, "וכיצד תגיע לשם ? על כל צעד ושעל אורבים הגרמנים ליהודים וששים להרוג בהם בכל הזדמנות !"

"אנסה ברכבת," השיב הדוד.

"ברכבת ? הרי זו הדרך המסוכנת ביותר ! אם הגרמנים עצמם לא ימצאו אתכם, יסגירו אתכם הפולנים לידיהם. מאז שהגרמנים החלו לשלם כסף, לכל מסגיר יהודים, אין הם נרתעים עוד מלעשות זאת."

"לא אכפת לי כיצד אגיע ובלבד שאגיע ! הישיבה כאן בגאליציה קרוב לשנה באפס מעשה, כששום צל של תקווה איננו נראה באופק, הינה ישיבת חינם. כל העולם כולו הפך לזירת מלחמה, ומה ההבדל אם אנו פה או אנו בלודז' ? אולי נגיע לביתנו חזרה, אולי נמצא חלק מרכושנו, ולפחות נהיה בעיר הולדתנו, במקום בו הורגלנו לחיות. אם לחיות בדוחק, מוטב בלודז', ואם נגזר עלינו למות — נמות בעירנו שלנו."

"לודז' שאתה זוכר אינה לודז' שתמצא. 160 אלף היהודים שנותרו בה כונסו כולם לתוך גטו צר בפרבר העיר, סמוך ליער, לאחר שכל רכושם הוחרם מהם. והם חיים בעוני, בדוחק, ברעב ובמחלות בתוך הגטו המוקף גדר גבוהה, והיציאה מהגטו אסורה עליהם לחלוטין, כל היוצא מתחייב בנפשו. כלום לא שמעת מה סיפר לנו שלשום שצ'יגליק שנמלט מהגטו כדי להגיע לכאן ? אין יהודי יוצא מן הגטו ואין פולני נכנס לתוכו. האם לשם רצונך להגיע ? וכיצד תגיע ללודז' ?" חזר אבא לשאלתו הראשונה, והוסיף בכעס : "אני חושב שדעתך נטרפה עליך !"

"אין זה חשוב כיצד נחזור אם ברכבת, או על עגלה, או ברגל ובלבד שנחזור."

הפנה אבא את ראשו אל הדודה גיטה במבט שואל, האם היא אמנם מסכימה להצטרף להרפתקה מסוכנת זו. הדודה גיטה

לא ידעה להשיב מה טוב יותר, להישאר כאן בגאליציה, או לחזור חזרה ללודז׳. לאחרונה נעשתה אדישה, עיניה מימיות וריקות מהבעה. אף ידיעה לא גרמה לה שמחה או עצב. כל הימים דיברה רק על הבית היפה שעזבו בלודז׳ ולא הסתגלה לתנאי החיים בגאליציה, בחדר הקטן והעלוב. אולי בשל כך רצה כל כך הדוד שלמה לחזור ללודז׳.

״אז אולי תשאיר כאן את הילדים עד שתגיע,״ ניסה אבא עוד.

״לא, כולנו חוזרים יחד לגורל משותף. אם נצליח — מה טוב! אם לא — נמות כולנו יחד.״

״אני לא רוצה לשוב!״ קראה לפתע פולה. ״אני רוצה להישאר כאן!״

הסתכלתי גם אני על הדוד שלמה בתקווה כי יענה לבקשת פולה, מה עוד שאבא הציע זאת קודם לכן.

״את אינך נשארת כאן לבד, את שבה עם כולנו הביתה!״ פסק הדוד.

״זה לא לבד,״ ניסתה פולה שוב ופנתה אל אימה, שמא ממנה תבוא הישועה, אך זו ישבה ובהתה בפולה בעיניים זרות כמו איננה אתנו בחדר. כל נימוקיו של אבא לא הצליחו לשכנע את הדוד שלמה לשוב בו מהחלטתו. גם אני ניסיתי וביקשתי ממנו כי ישאיר את פולה, הרוצה כל כך להישאר, אך הוא אפילו לא השיבני, ורק הביט בי במבט זועם כמי שאומר: אל תתערב בעניינים לא לך!

״כמה צדק הדוד ארדננז שראה את הנולד ובעוד מועד יצא מגיהנום זה.״ אמר שרוליק.

״אני בטוח שמצבו טוב משלנו, לו שמענו אז בעצתו...״

״אני לא חוזרת,״ לחשה לי פולה לאחר השיחה, כמי שמנוי וגמור עמה.

״ומה תעשי?״ שאלתי.

״אברח ואתחבא. אמצא לי מקום סתר עד אשר יסעו מכאן ויתרחקו.״

ידעתי שאם פולה מחליטה, לא תירתע גם אם יעלה הדבר במחיר יקר. ידעתי גם כי פולה רוצה להישאר אך ורק בגללי, אך כיצד אוכל ליטול על עצמי אחריות כבדה שכזו, לסייע בידה להתנגד לרצון אביה ?

"לא," אמרתי, "אינך יכולה להישאר כאן כנגד רצון אביך."

"אני יודעת שאם אלך מפה לא נתראה עוד לעולם." אמרה ועיניה נמלאו דמעות.

"את מדברת שטויות !" השבתי, כשאני מנסה להרגיעה ומנגב את הדמעות מלחייה, אך בלבי פנימה חושש לגורלה מאוד "וכיצד יכול אני לעזור לך, שאין לי כלום ?"

"אני רוצה להישאר אתך. מוטב לי למות כאן מאשר למות בלודז' !"

"גם אני רוצה להיות עמך, רוצה יותר מכל דבר אחר, אך עלייך לשוב עם הורייך אם זה רצון אביך." המשכתי לשדלה, "וכשהכל יחלוף נשוב וניפגש ואז לא ניפרד לעולם. הבטיחי לי כי לא תברחי על מנת להסתתר, אלא תשובי עם הורייך." ידעתי כי אם פולה תבטיחני תעמוד בדיבורה. כל אותו לילה נדדה שנתי מעיניי. נקרעתי בין שבועתנו, של פולה ושלי, שלא להיפרד לעולם, לבין חובתה לקיים את רצון אביה. חרדתי לפולה מאוד. ידעתי כי הדרך חזרה ללודז' מסוכנת, אך כיצד אעז לצאת נגד רצון אביה, לאחר שאבא שהוא אחיו לא הצליח לשכנעו, וכיצד אטול על עצמי אחריות עליה בשעה שאינני מסוגל עדיין לדאוג לעצמי ?

למחרת בבוקר נפרדנו ממשפחת הדוד בצער עמוק.

"טעות בידך לחזור," ניסה אבא בבוקר בניסיון אחרון לשכנע את הדוד.

"איש אינו יודע היום מה נכון ומה לא נכון," השיב הדוד בהחלטיות. לאחר שגמר אומר לחזור, הוקל לו ולא חשב עוד על הסכנה שבדרך. הוא חיבק לאבא ונשק לו, אחר נשק גם לנו. גם הדודה גיטה נשקה לכולנו וגם הילדים. פולה נשקה תחילה

לאבא ולאחיותיי, אחר הושיטה ידה לשרוליק ולבסוף ניגשה אליי. רגע הסתכלה לתוך עיניי, אחר אמרה :

״אני יודעת שלא נתראה עוד לעולם.״ כרכה את זרועותיה סביב צווארי, נשקה לי וגעתה בבכי קולני כשזרם של דמעות חמות פורץ מעיניה ונוטף עליי כרכתי גם אני את זרועותיי סביבה וחיבקתיה. הרגשתי כי עיניי הלכו ונטשטשו. לרגע חשבתי שמא אצטרף גם אני אל הדוד, כדי להיות עם פולה. לא ידעתי מה להגיד וכיצד עליי לנהוג. צר היה לי לראות את פולה ביגונה אך ידעתי שלא אוכל לעשות זאת למשפחתי. ואולי, הרהרתי לעצמי, זוהי באמת הפעם האחרונה שאני זוכה לראותה.

[ד]

בוקר אחד, כשהייתה ברוניה בדרכה ללימודים, ראתה צרור קטן עטוף במטפחת מונח בצד הדרך. הסתכלה מסביב וחיפשה שמא הניח מישהו את הצרור, אך לא היה שם איש. נטלה ברוניה את הצרור והביאה אותו הביתה. ״מצאתי חבילה,״ אמרה לאבא, ״פתח וראה מה יש בה.״

״זה איננו שלנו,״ השיב אבא מיד, ״ולא אפתח חבילה שאינה שלי.״

״ומה תעשה בחבילה ?״

״אקח אותה אל הרבי ואשאל את פיו מה לעשות בה.״

נטל אבא את החבילה והלך אל הרבי. התיר הרבי את המטפחת וגילה שטרות רבים של כסף, סכום גדול מאוד. הסתכל הרבי בכסף, הרהר קמעה, אחר פסק : ״הכסף שלך, אדון דויטש, אתה מצאת אותו.״

״אבל הכסף איננו כספי, והאיש שאיבדו ודאי מצר עליו מאוד.״

״אצבע אלוהים היא,״ הוסיף הרבי. ״אולי זה גוי שאיבד את כספו... הכסף שלך.״

״מלחמה היום,״ ניסה שוב אבא, ״אפשר לעזור בכסף זה...״

הרבי ידע שאבא חולה מאוד. ההצטננות שפקדה אותו בליל הגירוש אינה מרפה ממנו עוד. שיעולו הלך וגבר ואין בידו כסף לקנות תרופות או מעיל חם. על כן היה איתן בדעתו והפסיק את אבא באמצע דיבורו: "הכסף הוא שלך!" פסק, כשהוא צורר את הכסף במטפחת ומושיט לאבא את הצרור.

"מה נעשה בכסף הזה?" שאלנו את אבא בתקווה כי יאות להשתמש בו.

"הכסף אינו כספנו, נשאיר אותו צרור במטפחת, שמא ימצא בעל האבידה ונחזירנה לו."

"אבל הרבי אמר כי הכסף הוא כספך," אמרתי, "תוכל לקנות לך מעיל חם ונעליים חמות וגם לנו." אך אבא בעקשנותו: "הכסף אינו שלנו!"

למחרת, כשעברה ברוניה שוב באותו מקום בו מצאה את הכסף, שמעה אדם בוכה באחד הבתים. ליבה אמר לה שאולי האיש מבכה את כספו שאבד. נכנסה לבית ושאלה: "מה קרה, אולי יש בידי לעזור לך?"

"את?!" תמה האיש, "וכי יודעת את בשל מה אני בוכה?" היה זה הקצב של העיירה, שביכה מרות את כספו שאבד, כל הונו שצבר ממכירת בשר ובו עמד לרכוש מלאי חדש של בשר, במקום הבשר שאזל, אך עם אבידת כספו אבדה לו גם פרנסתו.

"אני מצאתי את כספך," אמרה ברוניה בשמחה. "הכסף בביתי, בוא עמי ונשיב לך אותו." הקצב הנדהם עמד בפה פעור, אינו מאמין למשמע אוזניו, ואז פרץ בקריאות של אושר: "נס! נס! נעשה לי נס גדול!"

הקצב לא ידע את נפשו מרוב שמחה, והחל לברך את ברוניה הצדיקה והישרה. לאחר שנתן סימנים בחבילה החזיר אבא לקצב את כספו. הקצב המאושר התיר את המטפחת, שלף מתוך הצרור שטרות אחדים והושיט אותם לאבא, אך אבא השיבו: "לא, בשום פנים ואופן לא! אנא ממך אל תמנע מאתנו מצווה שזכינו בה. כלום יעלה בדעתך למכור מצווה בכסף?"

"צדיקים בני צדיקים!" אמר הקצב, "ואלוהים ישיב לכם כגמולכם," בירך הקצב את כולנו ויצא בלב שמח.

[ה]

אולי זה היום האחרון הרע שלנו, ומחר עם יום חדש תבוא הישועה? אמרתי בסיומו של כל יום, כעין משאלה־תפילה. אך כל יום חדש הביא עמו תלאות חדשות.

"מזל שנבחרנו להיות מגורשים לגאליציה," אמר שרוליק, "לו נשארנו בלודז' היינו עתה כלואים בגטו יחד עם כל המסכנים."

"מי יודע מה עלה בגורל הדוד שלמה ומשפחתו." הרהרתי בקול. "האם זכה להגיע למחוז חפצו?"

"הדוד הבטיח להודיענו מיד כשיגיע ללודז'," אמר שרוליק.

"פולה המסכנה כל כך לא רצתה לשוב לשם, חבל שלא נשארה פה, אתנו. הייתי צריך לסייע בידה להישאר." לבי כאב על פולה ועל עצמי. ימי נתרוקנו ממעט השמחה שהשרתה עליהם פולה בנוכחותה. מצפוני יסרני כל העת שמא בחוסר האונים שלי סייעתי למותה.

"מדוע לא שמע בקולי?" נאנח אבא.

הגרמנים החלו להכביד ידם גם על יהודי גאליציה. מיום ליום הלך מצבם והורע. מלאי האוכל והבגדים אזל. לאנשים לא היה כסף לקניות ולבעלי החנויות לא היה כסף לחדש את המלאי, גם לא היה להם היכן לרכוש מלאי חדש. ואף על פי כן גאליציה הייתה עדיין כגן־עדן לעומת לודז' או ורשה. ובאשר למזון, מצאו להם התושבים פתרון. הם המירו את רכושם בקמח, חלב ותרנגולות שהמציאו להם אנשי הכפרים הסמוכים. לרכוש ולחפצים לא היה עוד כל ערך בעיניהם, אלא אם כן ניתן להשיג תמורתם מזון שהיה המצרך היקר והמבוקש ביותר. עבור כיכר לחם שילמו בשולחן, או בארון. כל עוד נמצא מזון להשקיט בו את הרעב שמחו האנשים בחלקם ולא התלוננו.

הגרמנים התקדמו בכיבושיהם באירופה. ההצלחה סחררה את

ראשיהם והם בגדו בבני בריתם הרוסים. הם פלשו לתוך גבולותיה של רוסיה והתקדמו פנימה לתוך הארץ הגדולה כשהם הורסים ושורפים כפרים ועיירות. הרוסים המופתעים לא היו מוכנים למלחמה, לא בנשק ולא בצבא מאומן, וחיילים רבים נפלו בשבי הגרמנים.

יום אחד יצאה הוראה מאת המפקדה הגרמנית באיזור, כי על כל הצעירים היהודים הבריאים והחזקים להתייצב במרכז העיר למחרת בבוקר בשעה שמונה כדי לצאת לעבודה.

"אתם תוסעו למחנה עבודה, תעבדו ויהיה לכם טוב. לא תשתעממו עוד באפס מעשה, גם מזון טוב תקבלו שם," הבטיחו הגרמנים. לאחר השמועות על התעללות הגרמנים ביהודי לודז' ווארשה, לא ידענו אם להאמין להבטחותיהם.

בני שצ'יזוב חששו להתייצב במרכז העיר בשעה היעודה ולעזוב את עירם, על כן החליטו רבים מהם לברוח לכפרים שבסביבה, אל משפחות האיכרים שעמם סחרו מזה שנים ולבקש מהם מחסה תמורת עבודה במשקיהם. אך לצעירים, פליטי לודז', לא היה לאן לברוח והם נאלצו להיפרד ממשפחותיהם ולהתייצב במרכז העיר ביום ובשעה היעודים, כשבלבם תקווה יחידה כי אכן, למחנה עבודה הם נוסעים. גם שרוליק התכונן ליציאה למחנה העבודה.

"אני הולך אתך," אמרתי לו.

"אינך הולך עמי." השיבני שרוליק, "זו לא עבודה בסילוק שלג, גם לא נשוב מידי ערב הביתה. אנו נוסעים לזמן ארוך ולא אדע מתי נשוב."

"אינני רוצה להישאר כאן לבד."

"אינך לבד, אתה עם אבא, עם ברוניה ועם נחמה."

"אהיה לבד אם לא תהיה פה." אמרתי ונזכרתי בתחינותיה של פולה כי אעזור לה להישאר בשצ'יזוב. עתה, אני כמוה מתחנן בפני שרוליק כי יקחני עמו. הפעם החלטתי להיות חזק ולא לוותר. ידעתי, שאם אתעקש ללכת עמו, אלך.

"קודם פולה, עכשיו אתה..." שרוליק ידע שאני כרוך אחריו

מאוד וכי הוא איש סודי הנאמן. גם הוא עצמו לא רצה להיות לבד הרחק מהמשפחה. אבא והאחיות הקשיבו לשיחה הזו בינינו ולא התערבו. לבו של אבא נשבר בקרבו. מצד אחד חשב: "האשלח את שרוליק לבדו?" ומצד שני חשב: "אבל מוישל'ה עדיין קטן לעבודה קשה."

ואף על פי שהייתי בן ארבע־עשרה וגילי לא חייבני לצאת למחנה העבודה, הוסכם כי אצטרף אל שרוליק.

צררנו לנו כל אחד בחבילה קטנה, כמה כריכים ואת מעט הבגדים שהיו לנו. בתוך חבילתי טמנתי גם את סידורי. עם בוקר התכוננו לפרידה. עמדנו בפתח הבית מול אבא והאחיות, הסתכלנו זה בזה בלי אומר ודברים ומעיני כולנו זלגו דמעות. כל אחד מאתנו הרהר לעצמו: האם נשוב עוד ונתראה? לאחר דקה ארוכה של דומייה אמר שרוליק לפתע:

"ברך אותנו, אבא, ברך אותנו בטרם נלך". בקול רועד וחנוק מדמעות נענה אבא:

"ילדיי היקרים, זכרו היטב ואל תשכחו, בכל מקום שתהיו, ובכל עת, דאגו תמיד בראש ובראשונה להשיג לכם מזון. לפני כל דבר אחר חפשו מזון. גם אם יתבלו בגדיכם ויקרעו נעליכם, דאגו קודם למזון." וכאן נאנח אבא אנחה עמוקה כי התקשה לומר את אשר עם לבו: "ואם לא ימצא לכם אוכל כשר... גם... לא כשר ... ובלבד שתאכלו."

נדהמנו לשמוע דברים אלה מפיו של אבא. האמנם זה אבא שלנו שאמר אותם?

"בכל כוחותיכם התאמצו להישאר בחיים. היו תמיד יחד, שמרו זה על זה ואלוהים יהיה בעזרכם." ואז פרץ אבא בבכי מר כמי שאבד לו כל עולמו, כאילו ניבא לו לבו כי לא יראנו עוד לעולם.

"אנחנו עוד נשוב ונתראה," ניסינו, שרוליק ואני, להרגיע את אבא הדואב. "נבוא לחופשות," הוספנו, חיבקנו אותו חיבוק אחרון, נשקנו לאחיותינו והלכנו מחרישים כשמבטו העצוב של אבא מלווה אותנו עוד ימים רבים רבים.

הוּטה קוֹמוֹרוֹבסקה

[א]

התאספנו במרכז העיר כמאתיים נערים בני חמש־עשרה ועד שמונה עשרה. גם נערות אחדות, שלא היה להן לאן ואל מי להימלט היו אתנו. עצב עמוק נשקף מעיני כולם. כל אחד שאל: "מתי אשוב להתראות עם משפחתי?" כל אחד החזיק את צרורו הקטן בידו, מעט הבגדים ופת לחם מרוחה בריבה או בגבינה, ברכת הדרך האחרונה מהבית.

"אנחנו לבדנו," אמר שרוליק, "אין מי שידאג לנו עוד, עלינו להיות אמיצים ולדאוג לעצמנו." לא ידעתי אם שרוליק אומר זאת לעצמו, או לי. "לבדנו," הרהרתי בדבריו, ולפתע הרגשתי אותה הרגשה שהרגשתי כשאימא מתה וידעתי כי לא תשוב עוד לעולם. חשתי כי משהו עמוק משתנה בחיי, לא עוד משפחה גדולה מאוחדת ואוהבת, רק שרוליק ואני. טוב לי שיש לי את שרוליק, וטוב לשרוליק שיש לו אותי. לא ניפרד לעולם כמו שאמר אבא. ואני חייב להוכיח לשרוליק שגם אני, כמוהו, מבוגר, ומעתה הכל בינינו יתחלק שווה בשווה ונישא בעול יחדו.

"האמנם למחנה עבודה אנו נלקחים?" שאלתי את שרוליק בקול ספקני.

"אני מקווה שכן," השיבני שרוליק, הגרמנים זקוקים לפועלים שחורים שיעשו למענם את המלאכות הקשות, ואין טוב יותר מעובדי חינם. כן, עובדי חינם, עבדים!"

״אם לא לעבודה אנו נלקחים,״ המשכתי, ״אז מוטב לנו להימלט באיזו דרך שהיא.״

״שלא תעז, ממילא לא תצליח בכך ורק תסכן את עצמך!״ כעס שרוליק וחרד שמא אבצע את רעיוני. ״זכור את דברי אבא האחרונים, כי נישאר תמיד יחד.״ הוסיף וידע, כי דבריו האחרונים של אבא היו לנו כעין צוואה.

הובאנו אל מחנה עבודה הוטה קומורובסקה, מרחק שעות אחדות של נסיעה משצ׳יזוב, סמוך ליער אורנים עבות. שהפיץ ריח אורנים משכר על פני כל הסביבה. המחנה היה מוקף גדר גבוהה ולה שער בודד שבו ניצב זקיף יומם ולילה. סמוך למחנה הזה היו עוד שני מחנות דומים לו: דמביצה ובישטקה. בתוך המחנה היו מפוזרות פה ושם ללא סדר בקתות עשויות מתערובת של בוץ וקש. ישנות היו הבקתות ואומרות לקרוס תחתיהן כל רגע. גובהן היה כגובה אדם והן שימשו בעבר דיר לחזירים. לכל בקתה הייתה דלת כניסה שעליה היה מצוייר חזיר. אל הבקתות האלה הובאנו. בתוך הבקתה היו דרגשי עץ ארוכים בשתיים או בשלוש קומות, ועליהן היה מפוזר מעט קש.

״כאן תגורו,״ אמר לנו הגרמני שהובילנו. נדהמנו, לא הבנו למה התכוון, והרי מכלאות לחזירים הן הבקתות. סברנו תחילה כי נעבוד בגידול חזירים ולכך היינו מוכנים נפשית, אך עד מהרה נוכחנו לדעת כי אנו עצמנו נגור כאן והדרגשים ישמשו לנו משכב ללילה. .הציור שעל הדלת הבהיר לנו הבהר היטב כי כחזירים נחשבים אנו בעיני הגרמנים.

מעולם לא העלינו בדמיוננו, ולו הגרוע ביותר, השפלה מעין זו.

״אפילו לברוח מכאן לא נוכל אם נרצה,״ אמרתי. ״המחנה מוקף גדר גבוהה וזקיף חמוש עומד תמיד על המשמר.״

״ואם תצליח לברוח מהמחנה מה תעשה אז?״ התריס בפני שרוליק והוסיף: ״אינך מכיר לא את המקום, לא את האנשים ולא את היער. על כן הוצא את כל עניין הבריחה מלבך.״

הבוז וההשפלה בהם נתקלנו, דיכאונו עד עפר, ולא חשנו כי

אנו שוכבים בחשיכה על דרגשי עץ קשים. אותו לילה הרהרתי רבות: באבא החולה, בברוניה ובנחמה, שנשארו לבד בחדר העלוב, חלשים, ללא משענת תמיכה בלעדי שרוליק ובלעדיי, הרהרתי גם בשרוליק ובי, כמה שונים שרוליק ואני זה מזה. הוא מעמיק לחשוב על כל דבר, שוקל ומוצא פנים לכאן ולכאן. יש לו כוחות נפש עצומים לעמוד בקשיים, ועל כן אינו ממהר להתנגד, ואילו אני מוכן מיד להתקומם, למרוד, להשיב מלחמה ולא לכוף ראשי. שרוליק אומר תמיד:

"לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז. הארז נשבר ברוח, ואילו הקנה זוקף ראשו כשוך הסערה."

למחרת עם אור ראשון העירונו צעקות הגרמנים שהאיצו בנו לקום ולצאת לעבודה. כל אחד מאתנו קיבל מנת לחם קטנה בת 90 גרם בערך, מזון ליום תמים. לאחר חלוקת הלחם קיבלנו כלי עבודה, מי את ומי גרזן כבד, והובלנו בשורה אל מחוץ למחנה, למקום העבודה בעבי היער, לעקור עצים. גרמני גבוה ורחב, בעל מבט זועם השגיח עלינו בסיועם של שומרי היערות הפולנים. מראה פניו של הגרמני העיד עליו כי אין לבו שופע טוב. ההליכה ביער הסבוך קשתה עלינו, אך הגרמני דרש כי נלך בשורות ישרות כשהוא מזרזנו כל הזמן בקת הרובה. הייתי מיואש. ידעתי כי טובה לא תצמח לנו במחנה העבודה.

יכולתי שלא להיות כאן, הרהרתי לעצמי, יכולתי להישאר עם אבא, ברוניה ונחמה, אך כיצד היה שרוליק עומד בכל זה לבד? אני שמח שהצטרפתי אליו. בתנאים משפילים אלה טובים השניים מן האחד.

שרוליק צעד אחריי בשורה. לפניי צעדה רוחל'ה ולפניה בתיה. הן נשאו גרזינים כבדים, וניכר היה כי התקשו בהליכה. שערה השחור של רוחל'ה ומבנה גופה מאחור, הזכירו לי את פולה ומחשבותיי נשאוני אל יער אחר, הרחק מכאן, אל עיירת הנופש וישניובה גורה, בו ביליתי עם פולה לפני המלחמה. המחשבות הנעימות בהן שקעתי, סחפוני עמן ושכחתי היכן אני צועד ולאן. לפתע נקטעו

מחשבותי, מכה חזקה של קת רובה החזירה אותי כהרף עין אל המציאות.

עקירת עצים היא מלאכה קשה שיש ללמוד את חוקיה. על גופנו ועל בשרנו למדנו מלאכה זו. חולקנו לקבוצות בנות שלושים איש כל אחת וכל קבוצה נחלקה לזוגות או לשלשות. שרוליק ואני עבדנו יחד. לא ידענו כי יש תחילה לוודא כיצד ערוכים שורשי העץ. האם הם ערוכים בשורש עיקרי שממנו יוצאים שור־שים משניים דקים יותר, או אם יש לעץ ציצת שורשים שכולם שווים בעוביים. הבדל זה הוא שקבע את דרך העבודה. בעץ בעל

ציצת שורשים הייתה העבודה קלה יותר. הוצרכנו גם לדעת אילו שורשים לחתוך תחילה, כדי לכוון את נפילת העץ למקום הרצוי לנו ולכיוון הנכון. קל יותר היה לגלות זאת בעץ בעל ציצת שור־שים. לשם כך חפרנו מסביב לעץ ברדיוס של מטר וחצי. לאחר נפילת העץ הצטרכנו לקצץ את כל ענפיו ולהשאיר את הגזע בלבד. את מלאכת עקירת העץ למדנו במחיר גבוה מאוד: כבר ביום הראשון נפגעו שניים מאתנו ונהרגו, משום שלא הספיקו להימלט על נפשם מפני העץ הקורס תחתיו. גם בימים הבאים נפגעו אחדים, אך לאט לאט גילינו את חוקי העקירה ולמדנו להיזהר.

עם סיום העבודה בשעות אחר הצהריים המאוחרות הוחזרנו למחנה. בדרך עברנו ליד מעיין קטן שמימיו היו מי קרח, ואף על פי כן נצטווינו לטבול ולרחוץ בו כדי להתנקות, אולם מיד לאחר כניסת הנער הראשון למי המעיין נדלחו המים הצלולים ושאר הנערים רחצו במים קרים ומלוכלכים. בשובנו למחנה קיבלנו לארוחת הערב מים עכורים שקראו להם בשם 'קפה'. עם סיום שתיית הקפה נכנסנו רעבים ותשושים לבקתותינו. חושך היה בבקתה, ולא היה לנו במה להאיר אותה. נשכבנו על הדרגשים הקשים עייפים מעמל היום. נרדמנו מיד ולא הרגשנו, כי אין לנו אפילו שמיכות לכסות בהן את גופנו.

למחרת חילקו לנו הגרמנים גלויות דואר כדי שנכתוב למשפחותינו. הם לא אמרו לנו מה לכתוב, גם לא הזהירו אותנו פן נספר את האמת. הם ידעו שאין צורך בכך, שבין כה וכה לא נספר.

"מה נכתוב?" שאלתי את שרוליק. "האם נספר להם את האמת, שאנו עובדים עבודת פרך, גוועים ברעב, קופאים בקור, גרים בדיר של חזירים וסופגים מכות?"

מטון השאלה שלי הבין שרוליק כי אינני מתכוון לדבריי, ולא מיהר להשיב. לאחר מחשבה אמר: "מה תועלת תצמח לנו אם נספר לאבא ולאחיות על מצבנו כאן? ממילא לא יוכלו להושיע לנו, ואנו רק נצער אותם צער רב. בוא ונכתוב להם כי אנו עובדים

וטוב לנו פה, אלא שהם חסרים לנו מאד ונשמח לקבל מהם הרבה מכתבים ואם אפשר גם חבילות.״

״האם נכתוב שישלחו לנו קצת אוכל בחבילות, או בגדים ?״ הוספתי לשאול.

״לא, לא נפרט מה, כי אז יבינו שמצבנו בכי רע.״

וכך כתבנו שנינו על גלויה אחת :

אבא, ברוניה ונחמה היקרים מאוד,
אנחנו במחנה עבודה. אל תדאגו לנו, אנחנו בסדר.
כל עקירת עץ היא לנו כאמירת פרק בתהילים.
כיתבו לנו הרבה ואם תוכלו שילחו גם חבילה.
מתגעגעים אליכם מאוד
שרוליק
מוישל׳ה

כל הגלויות השביעו את רצון הגרמנים והן נשלחו ליעדן.

[ב]

הימים חלפו בעצלתיים. יום אחד דמה למשנהו. מידי בוקר קמנו לעבודת יומנו ביער ומידי ערב שבנו לבקתות. גם ביום שישי יצאנו לעבודה ועבדנו כרגיל. משהגיעה שעת הצהריים אמרתי לשרוליק : ״עוד מעט תרד השבת.״

״אני יודע,״ השיב שרוליק באדישות.

התפלאתי מאוד לתשובתו. ״האם נעבוד בשבת ?״ חרדתי.

״וכי מה נעשה, נפסיק לעבוד ונשבות ?״

״אינני יודע, אך לו ידע אבא כי אנו מחללים שבת...״ אמרתי ולא סיימתי את דבריי.

״פיקוח נפש דוחה שבת.״ השיב שרוליק, ״ואנו במצב של פיקוח נפש.״

דבריו של שרוליק היו בשבילי כפסיקה אחרונה. שרוליק היה עתה הרבי ואבא יחד. גם הנערים האחרים במחנה גילו עד מהרה

כי שרוליק תלמיד חכם, הגון וישר, ומעל הכל מצניע לכת. על כן כיבדוהו מאוד, החשיבו את דעתו ונשמעו לעצתו.

בליל שבת חזרנו עם ערב למחנה. החושך כבר כיסה את הארץ, ואף שהיה זה ערב שבת, לנו לא היה זה יום שונה משאר ימים. בדרך חזרה למחנה הסתכלתי בשמים וראיתי כוכבים אחדים מנצנצים מבין לעננים. "נרות שבת הודלקו למעננו בשמים." אמרתי. ונזכרתי בנרות השבת שהדליקה אימא, ושהדליקו ברוניה ונחמה אחרי שאימא נפטרה, ושהדליקה הדודה גיטה.

במחנה קיבלנו את מנת הקפה הרגילה שלנו ונכנסנו לבקתות. מצב רוחנו היה עגום מאוד. נזכרנו באבא המקדש על היין ומברך על החלה שאימא קלעה ואפתה במו ידיה לכבוד שבת. נזכרנו גם בדגים הממולאים והמתוקים, במרק האטריות והפשטידה, ובלפתן שבסוף הסעודה, תמיד הייתה זו אותה סעודה.

לפתע באה רוחל'ה מבקתות הבנות, נכנסה לבקתתנו החשוכה ושאלה: "מדוע אינכם מדליקים אור?"

"כיצד נדליק ואין במה להדליק, גם השבת כבר נכנסה ואסור להדליק אש בשבת."

מבלי לומר מילה, הוציאה רוחל'ה מכיסה מעט שרף אורן שאספה ביער אותו בוקר, הציתה אש, נשאה את כפיה מעל לאור ובירכה את השבת.

עמדנו כולנו נפעמים על עוז החלטתה ועל תושייתה. שרוליק שראה את המעשה האמיץ שלה, הצטרף אליה והחל לזמר את הפסוקים מספר בראשית: "ויכולו השמיים והארץ וכל צבאם ויכל אלוהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה." ואז הצטרפנו כולנו לשירה ושרנו זמירות של שבת שנהגנו לשיר בבתינו. בקול חרישי שרנו מנגינות ענוגות כשלבותינו שטופים געגועים.

למחרת, ביום השבת קמנו לעבודה השכם בבוקר בשעה הרגילה. הייתה זו לנו הפעם הראשונה בחיינו שעבדנו וחיללנו שבת. שוב ידעתי: אנו שונים מכולם, אנו נחים ביום אחר מהם, יום המנוחה שלנו קדוש. עבודתנו הסתיימה אותו יום בשעה אחת בצהריים,

כי היה זה ערב יום המנוחה של החיילים הגרמנים, שנחפזו למחנה להתכונן ליום מנוחתם שחל ביום ראשון בשבוע.

בשובנו למחנה קיבלנו את ארוחתנו, מרק דליל שלא נמצא בו דבר פרט לנוזל בלתי ברור. היתה זו ארוחתנו האחרונה לאותו היום. מן הצהריים ועד למחרת בבוקר לא קיבלנו עוד כל מזון. עד מהרה למדנו כי ביום שלא עובדים המזון מועט שבמועט.

ביום ראשון לא יצאנו לעבודה ובזכות יום מנוחתם של הגרמנים זכינו גם אנו ביום של מנוחה. הקדשנו יום זה לניקוי הבקתות ולניקוי עצמנו. הלכלוך שדבק בנו במשך כל השבוע היה רב. מים כמעט ולא היו לנו, סבון לא היה כלל. גם בגדים להחלפה לא נמצאו לנו. שפשפנו את בגדינו וניסינו להסיר מהם את הלכלוך והכתמים ללא הצלחה יתירה. גם את הכינים שדבקו בשערנו צדנו האחד מראשו של רעהו...

ביום זה הרבינו לספר זה לזה על בתינו ומשפחותינו ולמדנו להכיר את תולדות חברינו. סבלנו המשותף קירב אותנו מאוד זה לזה וידענו כי ידידות הנקנית מתוך סבל הינה ידידות נצח.

[ג]

״איננו יכולים להישאר כל הערבים בחושך,״ אמר שרוליק וביקש מרוחל׳ה שתלמיד אותנו כיצד לאסוף את שרף האורן וכיצד להצית אותו.

״כשהייתי פעם במחנה קיץ,״ אמרה רוחל׳ה, ״לימדו אותנו כיצד להבעיר אש. בלב עצי האורן מצוי חומר שומני הניתן לבעי־רה, ראיתם ביום שישי כמה יפה הוא בער.״

״רעיון טוב, הערב ננסה!״ אמרנו. אותו יום אספנו את השרף מן העצים שעקרנו והבאנו אותו עם ערב לבקתה. לאחר ארוחת הערב של קפה דלוח, נכנסנו לבקתה וניסינו להצית את החומר שאספנו, ואכן, החומר בער! אור צהבהב קלוש הבהב בבקתה ולשמחתנו לא היה קץ.

למחרת בבוקר, כשיצאנו מן הבקתה כדי ללכת לעבודה, נדהמנו

לראות האחד את פניו של רעהו. פנינו היו שחורים מפיח ונראינו כמנקי ארובות ממש, ובעיקר שחורים היו נחירי האף. השרף שהבערנו בבקתה העלה עשן ומכיוון שלא היו בה חלונות לא יכול היה העשן להסתנן החוצה. הסתכלנו זה בזה ופרצנו בצחוק גדול:

״מוטב לנו לקום שחורים בבוקר ובלבד שלא נשב בחשיכה עם ערב,״ אמרנו.

החורף היה בעיצומו. יום רדף יום. בוקר אחד קשתה עלינו ההליכה ביער מאוד. שבועות אחדים כבר חלפו עלינו בעבודה מפרכת מבוקר עד ערב, ללא מזון די צורכנו להשביע את רעבוננו וגופנו הלך ונחלש.

רוח׳לה שצעדה לפניי התקשתה במיוחד. ניסיתי ליטול ממנה את גרזינה כדי להקל מעליה מעט, אך מיד הרגשתי חבטה עזה בעורפי והבנתי כי היה זה הגרמני שצעד אחרי והיכה בי מאחור. מי שכשל או נפל ולא קם מיד להמשיך בהליכה, נורה בו במקום. ידענו שהגרמני אורב לחלשים ופגיעה בהם גורמת לו הנאה מרובה, על כן כשראה שרוחל׳ה מתקשה בהליכה ואני מנסה לעזור לה, צעד סמוך אלינו וארב. כשלפתע מעדה רוחל׳ה על ענף של עץ, כי לא היה לה כוח להרים את רגלה ולפסוח מעליו, הלם לבי בחוזקה: אם הוא יירה ברוחל׳ה, אני ארוצץ את גולגלתו בגרזיני! כך החלטתי מבלי לחשוב מה עלולות להיות התוצאות. כבר הנפתי את הגרזן על מנת להנחיתו בגרמני, למזלי לא השגיח בי הגרמני שהיה עסוק בבעיטה ברוחל׳ה ובינתיים נחפזה בתיה והושיטה את ידה כדי לסייע לה לקום שנית על רגליה.

שרוליק שצעד אחריי בשורה, עקב כל העת אחר מה שאירע וניחש מה הן תכניותיי, תפש בידי המורמת עם הגרזן ושמט אותה בכעס. כשהגענו למקום העבודה נזף בי קשות: ״שוטה שכמותך, חסר שכל! מה חשבת לך, שתהרוג את הגרמני ותציל על ידי כך את רוחל׳ה? היית מביא כלייה גם על רוחל׳ה גם עליך וגם על כל הנערים במחנה.״

ידעתי שהצדק עם שרוליק. הגרמנים לא יהססו לפגוע בכולנו. לו פגעתי בשומר היו מעמידים את כולנו בשורה ויורים בנו מבלי אפילו להניד עפעף.

אותו יום היה לי יום ביש מזל. אף שכבר ידעתי היטב את מלאכת עקירת העצים משורשיהם ונחשבתי אף למומחה שבינינו, איתרע מזלי וכמעט נהרגתי. אולי משום שהרהרתי כל היום מה עלול היה לקרות אילו פגעתי בגרמני והמחשבות על כך הבהילוני, ואולי נחלשתי גם אני מן העבודה הקשה שלא הייתי מורגל בה ומהאוכל הדל שקיבלנו. ואולי היה זה הקור העז, מכל מקום סכנת מוות ריחפה עלי כאשר עץ נפל שלא לפי התכנון, הישר בכיוון שבו עמדתי. ניסיתי להימלט מפניו, אף שידעתי כי סיכויי להינצל קלושים. ברגע האחרון ראיתי עץ עקור מונח על הארץ בסמוך אליי ומיהרתי לתפוס מחסה מתחתיו. אמנם ניצלתי ממוות בטוח, אך קיבלתי מכה חזקה ברגלי ולא יכולתי לעמוד עליה. ״מוישל׳ה, מוישל׳ה!״ קרא שרוליק בבהלה ורץ אליי. ״אתה חי, אתה חי!״ ליטף אותי בהתרגשות רבה. שרוליק והחברים התקינו אלונקה מענפי העצים ומזרדים ונשאו אותי עם ערב למחנה באלונקה זו.

״תשכב הלילה ותנוח ומחר כבר תוכל להלך,״ אמר שרוליק. כשחזרנו אותו ערב למחנה ציפתה לנו הפתעה נעימה, חבילה קטנה מאבא וגלויה. בגלויה היה כתוב:

לילדיי היקרים, שלום.

שמחנו לשמוע שאתם בריאים, התאמצו להתגבר על הקשיים.

אכלו היטב ושמרו זה על זה. אנחנו שולחים לכם חבילה.

איננו יודעים מתי נוכל לכתוב שוב.

אוהבים אתכם ומתגעגעים אליכם

אבא,

ברוניה ונחמה.

״הם אינם מספרים על עצמם דבר,״ אמר שרוליק מאוכזב. ״כיצד אבא מרגיש, האם הוטב לו מן השיעול הקשה שתקף אותו, וכיצד הם מסתדרים בלעדינו? ומדוע אינם יודעים מתי יוכלו לכתוב שוב?״ הסתום בגלויה היה רב על הגלוי ולבנו נמלא חששות. שמא גם הם מסתירים מאתנו את רוע גורלם.

בידיים רועדות ובעיניים דומעות היתרנו את החבילה הקטנה ומצאנו בה מעט לחם, צעיף אחד וזוג גרביים. את הלחם חילקנו עם כל הנערים בבקתה וטעמו היה בפינו כצפיחית בדבש. כשהחזקתי בלחם בידיי אמרתי לעצמי, לפני זמן לא רב החזיק בלחם זה ממש, אבא, וכאילו משהו מהניחוח הזה דבק בו. מיששתי את הלחם שוב ושוב. הוא היה מעין קשר עם אבא, כאילו עמד כאן הוא עצמו בקרבתנו.

״מי יקח את הצעיף ומי את הגרביים?״ שאלני שרוליק שנתן לי את זכות הבחירה, אולם אני השבתי: ״נפיל גורל ומה שיצא, יצא.״ היפלנו גורל. שרוליק זכה בצעיף ואני בגרביים. לא היו עוד נערים מאושרים מאתנו אותו ערב. ימים אחדים דידיתי על רגלי הכואבת לעבודה וחזרה עד אשר חלף הכאב והרגל נרפאה.

[ד]

מידי יום ביומו פחת מספר הנערים שהופיעו למפקד הבוקר. אחדים גוועו ברעב, אחדים קפאו בקור ואחרים מתו ממחלות. מידי בוקר נאלצנו לקבור את המתים שמתו בלילה. בחשאי, ללא טקסים קברנום, והדבר הפך לעניין שבשגרה. כל אחד מאתנו ידע שיום יבוא וגם תורו יגיע. הוא יכרע תחתיו ואז ישאוהו חבריו אלי קבר, ללא תפילה, ללא מלווים וללא בכי. גם מצבה עם שם לציון המקום לא תוצב. נהיה כמי שנמחקנו מהחיים ונשכחנו, כמו לא היינו כלל.

במקום המתים הובאו אנשים חדשים למחנה למלא את מקום החסרים. בין האנשים החדשים שהובאו לאחרונה, היה אדם חביב בעל עיניים חמות ורכות ושמו האוזר. רוחו תמיד הייתה טובה

עליו וחיוך היה נסוך על פניו. הגרמנים מינו אותו אחראי על קבוצת העבודה ביער. כל בוקר היה האוזר מונה את היוצאים לעבודה ורושם את שמות החסרים. אחר מחלק לנו כלי עבודה וצועד בראש השורה ליער. שם נתן את ההוראות היכן וכיצד לעבוד. הגרמנים ושומרי היערות הפולנים השגיחו כי ימלא אחר הוראותיהם כראוי. הוא ידע כי בשבע עיניים הם משגיחים עליו, מחכים לרגע בו יכשל בתפקידו. לא פעם ניצב האוזר בפני הברירה להחמיר עם הנער היהודי החולה והחבול כדי להשביע את רצון הגרמני הנועץ בו את עיניו, או להעלים עין מן הכושל ואז להסגירו לעונש חמור פי כמה וכמה. על כן לעתים קרובות בחר להעניש בעצמו.

החורף היה בעיצומו. סבלנו מאוד מהקור. רגלינו וידינו היו קפואות תמיד. בגדינו ונעלינו נתבלו והחורים בהם היו גדולים מן הבגד הנותר. יום אחד קיבלתי דקירה בבוהן רגלי. קוץ רעיל חדר לחור שבנעלי, הבוהן צבתה ואדמה, ולא יכולתי לדרוך על הרגל. "מה אעשה?" שאלתי את שרוליק בקול נואש בבוקר כשקמנו לעבודה, "האלך למרפאה?"

צריף היה במחנה שנקרא בשם 'מרפאה', אך תרופות ותחבושות לא היו בו מעולם. שני גרמנים ישבו בצריף, אחד שנקרא 'דוקטור', אם כי מעולם לא למד רפואה וגם לא הבין במחלות. את כל הידע שלו ברפואה רכש כששימש אח בלתי מוסמך לפני המלחמה. השני היה עוזרו בשם שמידט שביצע את ההוראות, הוא היה נוטל את סכינו המיוחדת שהייתה תמיד מזוהמת וחותך בפצע. כך הבטיח 'הדוקטור', כי הפצוע ימות מזיהום והרעלת הדם בתוך ימים אחדים.

כל מי שחלה בחום גבוה נשאר במחנה ולא יצא לעבודה ביער, הוא היה אמור לעבוד עבודה יותר קלה. העבודה ה'קלה' היתה נשיאת משאות כבדים, ניקוי שירותים ועוד מיני עבודות מפרכות, עד כי מעולם לא ידענו מה טוב יותר, בהיותנו חולים, לצאת לעבודה ביער, או להישאר במחנה.

״יודע מה ?״ הרהר שרוליק בקול, ״במפקד הבוקר כשהאוזר ירשום את היוצאים לעבודה, ספר לו על הפצע שלך. בעל לב רחום הוא, שמא ימצא מוצא.״

סיפרתי להאוזר במפקד על פצעי, גם הראיתי לו את רגלי הנפוחה, ״תן את כלי עבודתך לשרוליק, כדי שהגרמנים לא ירגישו בעודף הכלים, אני לא ארשום אותך כנעדר מהעבודה,״ אמר חרש, ״אחרי המפקד התגנב חזרה לבקתה מבלי שאיש ישגיח בך, ושכב היום לנוח, ואני . . .״ הוסיף בהדגשה, ״לא ראיתי ולא שמעתי דבר.״

״איזה אדם נפלא הוא האוזר.״ חשבתי בלבי, ״הוא מתחייב בנפשו למעני, שאני זר לו לחלוטין.״

בכל בוקר נשארנו אנשים בבקתות, כל החולים והתשושים שאבדה כל תקווה כי יבריאו. הם בלבד הורשו לשכב לגווע בבקתה. הצלחתי לחמוק לתוך הבקתה מבלי שאיש יראני, נשכבתי על הדרגש והתפללתי לאלוהים שהיום יחלוף ללא תקלות.

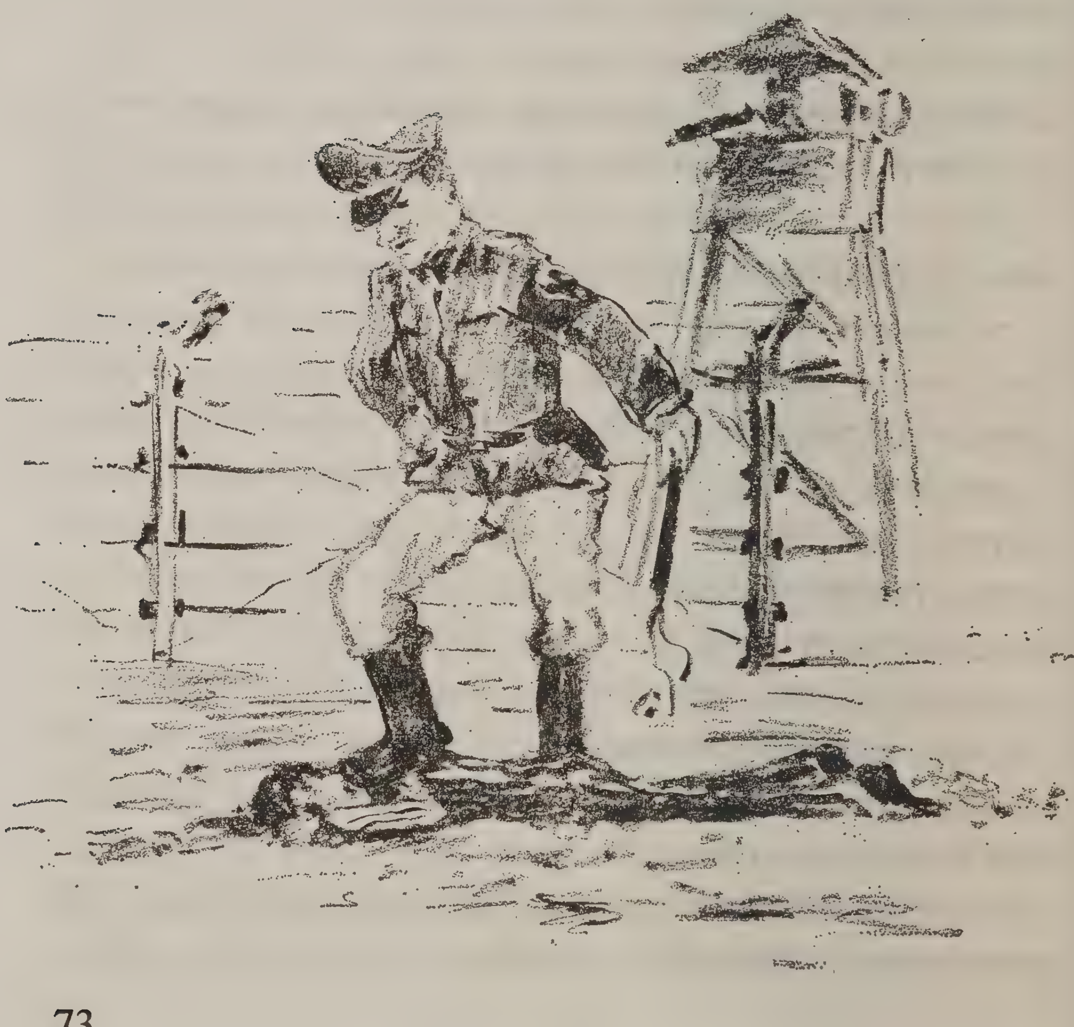
לעת הצהריים שמעתי צעדים קרבים לבקתה. מכיוון שלא היה בבקתה דבר פרט לדרגשים, לא היה לי היכן להחבא, גם חלון לא היה בבקתה, שדרכו יכולתי לקפוץ החוצה. הגרמנים החליטו אותו יום לערוך ביקורת בבקתות ולראות כמה גוועים למוות יש בהן, ואולי גם לעזור להם למות יותר מהר. הם נכנסו לבקתה עם הרשימות והחלו לקרוא בשם החולים ואז גילו אחד ששמו אינו רשום. זה הייתי אני. נבהלתי מאוד. מוחי החל לעבוד במהירות: מה אעשה עתה, מה אגיד להם, אם אומר שהאוזר הרשה לי להישאר, רע ומר יהא סופו על כי לא רשם את שמי ברשימת הנשארים, ושמא יכחיש האוזר את דבריי והרי אמר לי כי הוא איננו יודע דבר. ואם אומר כי נשארתי על דעת עצמי בבקתה, רע ומר יהא סופי שלי, הקצין הגרמני ישלוף את אקדחו ויירה בי כאן, מיד. מה אם כן אגיד ? ואז מצאתי תשובה חמקנית שלא תפליל אף אחד מאתנו :

״אתמול אמרתי להאוזר שרגלי כואבת.״ הקצין הגרמני לא

הבין אם האוזר שכח מה שנאמר לו אתמול, או שאני סברתי שאין צורך לומר לו היום שוב.

להפתעתי, יצא הקצין הגרמני מן הבקתה מבלי להגיב, אולם כל אותו היום הטרידה אותי המחשבה: מה הוא זומם בלבו? הן לא יתכן כי יעבור על כך ללא תגובה. לעת ערב, כשחזרו העובדים מן היער, הכריז הקצין הגרמני על מפקד לכל המחנה. איש לא הבין מדוע ועל מה זה. מפקד פתאומי היה תמיד אות מבשר רעות.

כשניצבנו כולנו במפקד קרא הקצין הגרמני בקול: ״הפושע

מוישה דויטש, גש הנה!" צלעתי על רגלי הכואבת ונעמדתי אל מול הקצין. ניחשתי שזה העונש על הישארותי הבוקר בבקתה. אחר קרא הקצין הגרמני גם להאוזר. האוזר מיהר והתייצב לצידי. רציתי מיד להתוודות. לומר כי האוזר כלל לא ידע שנשארתי, אך טרם שהספקתי לפתוח את פי וליטול עלי את כל האשמה, פנה הקצין הגרמני להאוזר ושאל אותו בקול: "הידעת שמוישה דויטש נשאר הבוקר בבקתה ולא יצא לעבודה?"

האוזר הפיקח השיב: "ידעתי שהוא איננו מרגיש טוב." גם שובו של האוזר הייתה חמקנית. הוא לא הכחיש שידע, אך גם לא הודה שהרשה לי להישאר. הוא לא רצה להסגירני, אך גם לא רצה לסכן את עצמו וליטול את מלוא האחריות להישארותי.

כשנוכח הקצין הגרמני לדעת שדברי שנינו תואמים, חיפש תואנה להעניש מי מאתנו. מובן שהעדיף להעניש אותי כי מהאוזר הפיק תועלת רבה. הוא פנה אליי ושאלני: "מדוע לא הלכת עם פצעך למרפאה?" כאילו לא ידע שהליכה למרפאה דינה כדין מוות. לא השבתי לשאלתו, וכי מה היה לי להשיב?

אז ציווה עלי הקצין לשכב על הארץ, על השלג הקר כשפניי כלפי מטה. את רגלו הנעולה מגף מסומר הניח על עורפי בחוזקה, עד כי בקושי רב הצלחתי לנשום. אחר הרים את הפרגול שהחזיק בידו תמיד, והצליף בירכיי מאחור בכל כוחו. צליל המכה עבר במחנה כולו כשריקה רועמת והעביר צמרמורת בכל הנוכחים. לאחר המכה החזקה נח הקצין קמעה, האם יכה בי שוב? הרהרתי ביני לביני וקיוויתי כי יסתפק במכה חזקה זו שחתכה בבשרי. אך אז הניף הקצין את ידו והצליף בי שנית, באותו מקום בו הצליף בראשונה. כאב המכה השנייה חתך בכל גופי וחדר עד לבי. שוב השתהה מעט, ואז הצליף בשלישית ואחר גם ברביעית. התאמצתי בכל כוחי שלא להוציא הגה מפי. "לא אגרום לו נחת רוח," אמרתי בלבי, ואמנם בהצלפה הראשונה לא הוצאתי הגה מפי. בשנייה השמעתי אנחה קלה, בשלישית גברה האנחה, אך ברביעית נדמתי כליל, כי התעלפתי. לפתע נשמעה חבטה מבין

שורות העומדים במפקד וצופים. שרוליק שראה את כל המחזה, כוחו לא עמד לו והוא התמוטט וצנח ארצה.

לאחר המכה הרביעית צעק הקצין הגרמני :

״עכשיו קום והסתלק מכאן !״ האוזר שעמד לידי כל העת, ידע שלא אוכל לקום ולהסתלק, הוא גם ידע שאם לא אסתלק, אני עלול לקבל כדור בראשי בשל סירוב פקודה, על כן התכופף, הרימני בשתי ידיו ונשא אותי אל הבקתה. בזהירות רבה השכיבני על הדרגש, חבש את הפצעים העמוקים שניקוו בירכיי ולאחר זמן הביא פת לחם וצלחת מרק שהצליח לגנוב בעבורי. ארוחה זו הייתה הטובה שבתרופות שיכול הייתי לקבל באותם ימים. החיים והמוות היו תלויים בכל ארוחה. כמה חכם היה אבא שראה את הנולד ולימדנו לחפש בראש וראשונה אוכל, הבסיס לקיום האדם והחיה.

למחרת בבוקר, קמתי מוכה ושבור ויצאתי לעבודה כשאני נשען על שרוליק ועל איצ׳ה, חברי הטוב שהיכרתי כאן במחנה, ואף הגרמנים ולו במלה אחת. צלעתי לעבודה ביער ועוד ימים רבים מאוד סבלתי כאבים ברגליי, והצלקות נחתמו בגופי לעולם.

[ה]

קור החורף הציק לנו מאוד. כבר חצי שנה שאנו במחנה הוטה קומורובסקה. בגדינו נתבלו ונקרעו, גופותינו כחשו מתת־תזונה ולא הצליחו להתחמם. התלוננו על כך בפני האוזר, והוא פנה לקצינים הגרמנים וביקש שישיגו לנו בגדים ושמיכות להתכסות בהן בלילה. הגרמנים נענו לבקשתו והביאו לנו בגדים ישנים ושמיכות קרועות. הם עברו מבקתה לבקתה, הוציאו מתוך שק גדול של בגדים מעיל מרופט, או מקטורן והשליכו לעבר כל אחד מאתנו. שמחנו במעילים כמי שמוצאים אוצר יקר. פני כולנו נהרו מאושר וכל אחד מאתנו לבש מיד את המעיל שניתן לו. רק שימק ישב על דרגשו כמאובן ועיניו נעוצות במעיל. הוא לא זע ולא נע ממקומו.

״מה קרה לך, שימק ?״ חרדנו אליו כי לא הבנו מה קרה לו, שנתקף פתאום בהלם, ואיננו שמח במעיל שניתן לו להחם את גופו.

״שימק, שימק,״ תפס אותו שרוליק בכתפיו ונענע אותו כדי לשחררו מן הקיפאון שאחז בו. שימק פרץ בבכי מר מאוד. לא הבנו מה היה לו וכיצד נוכל לעזור לו. שרוליק יעץ, כי נניח וניתן לו לבכות מעט עד שירגע, ואמנם לאחר דקות אחדות של בכי מר מלמל :

״המעיל הזה הוא של אבי.״

״מה ? ? ?״ פרצה קריאת תדהמה מפי כולנו.

״האם אתה בטוח בכך ?״ שאל שרוליק שרצה לערער את בטחונו בדבר.

״ודאי שאני בטוח,״ השיב שימק בנימה של כעס, ״אני מכיר את המעיל, אני זוכר את הכפתורים הנוצצים שכל כך אהבתי להסתכל בהם ולמשש אותם בידי.״ וכדי לאמת את דבריו הוסיף : ״הנה גם התיקון שעשתה אימא במעיל, ליד הכיס, אני זוכר כיצד נתקל אבא במסמר והצטער צער רב על הקרע במעיל, שהיה עדיין חדש. ואימא תיקנה את הקרע ואמרה : ״כפרה, אולי הקרע הזה יביא מזל.״ תמיד חלמתי בלבי שיום יבוא ואקבל מאבא את המעיל עם הכפתורים הנוצצים, והנה היום התגשם חלומי.״ סיים שימק את דבריו בלעג מר על כי זכה וחלומו התגשם באכזריות שכזו. הוא אסף את המעיל בשתי ידיו, אימצו אל לבו, טמן את פניו ושוב פרץ בבכי מר.

״לא יאומן כי יסופר,״ לחשנו זה לזה נדהמים. היתה זו דרישת שלום לשימק מאביו.

״היכן אבא וכיצד הגיע המעיל לידי הגרמנים ?״ שאל שימק בקול רועד מבכי, אך לאיש מאתנו לא הייתה תשובה, כל אשר העלינו היה בגדר ניחוש בלבד, ניחוש שפחדנו להעלות על דל שפתנו. את שימק היכרתי בשצ׳יזוב כשהייתי שם במשך השנה שלאחר גירושנו מלודז׳ אז עדיין לא היינו מיודדים, אך כאן רחוק

מבתינו וממשפחותינו נרקמה בינינו ידידות עזה. למדנו להכיר את שימק בעל הלב הרחום ואהבנו אותו מאוד. אולי הגורל הבלתי ידוע של אביו הינו גם גורלם של בני משפחותינו שלנו, של אבא, של ברוניה ושל נחמה. אולי המעיל בא לבשׂר לנו את הבשׂורה הרעה ואנו פשוט איננו רוצים לשמוע אותה.

במשך היום כשעבדנו ביער, לא הרגשנו כל כך בקור, אך בערבים ובלילות הציק לנו הקור מאוד, ובעיקר סבלנו ברגלינו הקפואות. עתה, משהובאו השמיכות, תפרנו לנו מחלק מהשמיכה נעליים וגרביים להחם את רגלינו.

גם מרעב סבלנו מאוד. גופנו הלך וכחש מיום ליום. עוד מעט ולא יוותר בשר על עצמותינו, רק עור ועצמות ישארו. נזכרתי באימי שהייתה מפצירה בי לאכול, והייתה מתלוננת תמיד בפני אבא: ״הילד איננו אוכל. הוא כולו עור ועצמות.״

אחדים מבין הנערים איבדו את שפיות דעתם בגלל הרעב, ולא ידעו עוד מה הם מדברים. לבנו נמלא רחמים עליהם ונהגנו בהם כמו בילדים קטנים.

ערב אחד, כשישבנו בבקתה לאחר יום עבודה מפרך, ולאחר שקיבלנו לארוחה רק ספל מים דלוחים, והרעב כירסם בתוכנו, אמר יוז׳יק, נער שהצטרף אלינו למחנה במשלוח הנערים האחרון שבא מווארשה: ״הבה נחמוק בלילה מן המחנה, נתגנב אל אחד הכפרים שבסביבה וננסה להשיג מעט אוכל.״

״ואם תיתפשו?״ שאל שרוליק ולא המשיך לפרש, כולנו ידענו את ההמשך.

״כלום יש הבדל בין מוות מרעב למוות מכדור גרמני?״ השיב יוז׳יק בתמימות.

״יוז׳יק צודק, ממילא אנו גוועים כאן ברעב.״ אמר תולק, שנולד גם הוא בווארשה והובא למחנה באותו יום שהובאנו שרוליק ואני. מיד אהבנו את תולק שהיה בחור עליז ובעל כשרון גדול למשחק, ובעיקר לחיקוי אנשים. בשעה שעצבות עמוקה ירדה עלינו, היה הוא עומד מולנו ומחקה את הגרמנים שבמחנה,

ואז לא יכולנו להתאפק מלצחוק. לבנו בכה ופינו צחק.

הרעיון לצאת לכפר עם ערב הלהיב את תולק מאוד, עד שהחליט להצטרף אל יוז'יק. שרוליק ניסה להניאם מהרעיון: "למה לכם ללכת אל מותכם? לא תצליחו לחמוק מעיני הנץ של הזקיף בוגאץ'. אם לא תיתפשו ביציאה, יתפשו אתכם הכפריים ויסגירו אתכם לידי הגרמנים, ואם הכפריים לא יתפשו אתכם, אתם עלולים להיתפש בשובכם. בוגאץ' מצפה בכליון עיניים לקורבן שבו יוכל לירות."

בוגאץ' הזקיף היה לפני בוא הגרמנים רועה חזירים עני ואביון, שמימיו לא למד קרוא וכתוב. כל הימים דשדש יחף בבוץ עם חזיריו כשהוא לבוש בלויי סחבות. דיבורו עילג והתנהגותו גסה ופראית. בוגאץ' זה נמצא כשר על ידי הגרמנים לשמש זקיף במחנה ולעמוד בשער. כאשר יצאנו בבוקר לעבודה ועברנו בשער, או כששבנו בערב מן העבודה, הצליף בנו לא פעם בשוטו, סתם כך לשם שעשוע. גם בלילות היה יושב בשער וקול נחרתו עלה והתגלגל בכל המחנה.

"מי יודע אם נצא חיים ממחנה עבודה זה, וגם אם נצליח לצאת מפה לבסוף, אילו חיים מצפים לנו בחוץ? ממשפחתי לא שמעתי כבר זמן רב מאוד, ואינני יודע אם הם עדיין חיים." הרהר יוז'יק בקול.

"הם צודקים!" קראתי בהתלהבות, "הם צודקים! מוטב למות באומץ ובגבורה מלחכות למוות באפס מעשה." המוות כבר לא הפחיד אותנו. הפכנו להיות אדישים לגביו, כל יום ראינו מתים רבים, לעיתים קינאנו בהם על כי נפטרו מכל תלאות החיים.

"מזל שאתה עדיין לא בריא," אמר לי שרוליק, "אלמלא כן היית גם אתה מצטרף אליהם."

יוז'יק ותולק חיכו לשעת לילה מאוחרת כי סברו שבשעה כזו אולי יישן לו בוגאץ' שינה עמוקה ולא ישים אל לב כי הם חומקים מן המחנה.

הרחק מן השער החלו השניים לחפור להם מחילה מתחת

לגדר. הם לא נזקקו למחילה גדולה, כי היו רזים מאוד, וכך מבלי שירגישו בהם זחלו ונעלמו לכיוון הכפר. שם הצליחו להשיג מעט תפוחי אדמה וכיכר לחם שטמנו בכיסיהם, וחזרו בשמחה למחנה. כאשר זחלו מתחת לגדר כדי להיכנס חזרה למחנה, נתקשו לעבור דרך המחילה הצרה בכיסיהם המלאים, ומקול זחילתם התעורר בוגאץ׳ משנתו, דרך את הרובה וירה.

תולק הצליח להימלט ולהגיע לבקתה מבלי שיזהו אותו, אך יוז׳יק נפגע ונפל לארץ. איש לא העז לגשת לעזרתו, כל הניגש היה חורץ את דינו למוות. גופתו של יוז׳יק נשארה שכובה על השלג הקר כל הלילה וכל היום שלאחריו, כשמסביבה פזורים תפוחי האדמה שעליהם מסר את נפשו, ואנו לא יכולנו ליהנות מהם, למַען יראו אנשי המחנה את הצפוי לחומק בחשאי וגם ייראו.

[ו]

החורף קרב לקצו. השלגים החלו להפשיר. הציפורים השבות מארצות הדרום החמות החלו להשמיע שוב את ציוציהן מעל ענפי העצים פה ושם, והעצים החלו להוציא ניצנים רכים ועדינים. בין קרעי העננים נראו לעתים פיסות של תכלת על פני השמים.

״אני מרגיש, כי האביב קרב,״ אמרתי לשרוליק ורוחי הייתה טובה עליי.

״ובאביב אנו חוגגים את חג הפסח,״ אמר שרוליק, ״כמעט ושכחנו את המועדים, לא שבת ולא חג...״

״אתה זוכר את הפסח האחרון בשצ׳יזוב? עם אבא, ברוניה ונחמה?״ שאלתי.

״ואתה זוכר את ליל הסדר בלודז׳, כשאמא עדיין הייתה בחיים, כיצד חגגנו יחד עם הדוד שלמה ומשפחתו?״ הוסיף שרוליק.

״כן, אני זוכר,״ אמרתי ועצב גדול עטף אותי. היכן הם עכשיו כולם? האם אבא, ברוניה ונחמה עדיין בשצ׳יזוב? ימים רבים שלא שמענו מהם דבר, לא קיבלנו כל מכתב או חבילה. והדוד

שלמה ומשפחתו... נזכרתי בפולה שמזה זמן רב לא הרהרתי בה, אך שרוליק קטע את מחשבותיי והמשיך בהעלאת זכרונות מהבית:

"ואתה זוכר איך מיד לאחר חנוכה החלו בהכנת שומן האווזים לפסח, ובפורים התחילו בהכנת החמיצה מהסלק, ומיד לאחר הפורים התחלנו בניקוי הבית, מירקנו, צחצחנו והברקנו כל פינה. ואני הייתי אחראי למירוק כלי הנחושת." שקע שרוליק בזכרונות וחיוך עלה על פניו.

"ואת מערכת כלי הפסח היפים שהוריד אבא מעליית הגג לכבוד החג אתה זוכר?" המשכתי אני,

"איזה סדר היה זה, אבא בכורסתו הרחבה, נשען על הכרים המבהיקים מלובן, לבוש בגדי משי נוצצים."

שרוליק נאנח והוסיף גם הוא:

"ובאיזה להט היה אבא אומר תמיד: "לשנה הבאה בירושלים הבנויה," שרוליק ואני התחרינו בינינו למי מאתנו יותר זכרונות מהבית.

"רק בגללי לא זכה אבא לעלות לארץ ישראל ולגור בירושלים, כדי להציל אותי."

בלהט השיחה החלטנו: אם נזכה ונגיע בשלום לסוף המלחמה נעשה הכל כדי לעלות לארץ ישראל ולהגשים את משאלת לבו של אבא.

שימק שהאזין כל העת לשיחתנו הציע לפתע: "הרי מחר ערב פסח, הבה נחוג גם אנחנו כאן את ליל הסדר!"

"ואיך נחוג ואין לנו לא מצה ולא יין?" אמר שרוליק.

"נותרו לנו עוד כמה תפוחי אדמה, מאלה שהביאו תולק ויוז'יק מהכפר. נשתמש בהם במקום מצות." אמרתי, ותולק שהיה נוח להתלהב, המשיך: "כן, נחוג את ליל הסדר! יש 'פסח מצרים', יש 'פסח דורות' ויהיה גם 'פסח מחנות'."

הוחלט שמחר כשנחזור מהעבודה, נתכנס כאן כולנו יחד, נאכל את תפוחי האדמה ונברך את חג חרותנו. "נשיר את התפילות

שאנו זוכרים מן ההגדה, כל אחד ישיר את החלק שהוא זוכר." אמר תולק.

"כאן בשבי, בעבדות, נשיר שירי חרות!" אמרתי במרירות מהולה בלגלוג.

"אולי תעמוד לנו תפילתנו ונזכה לגאולה?" הוסיף שימק.

כשחזרנו למחרת בערב מן העבודה התכנסנו בבקתה. כל אחד ואחד ניסה לשפר את מראהו לכבוד המאורע. העברנו את אצבעות ידינו בתוך שערותינו כדי לסדרן, בכפות ידינו החלקנו את הבגדים הקרועים והבלויים והתישבנו על הדרגש זה בצד זה. על אף העוני והדלות אפפה אותנו הרגשה מיוחדת, כאילו אנו יותר יפים ויותר חגיגיים.

"מי יתחיל?" שאל שימק ואני אמרתי מיד:

"שרוליק, התחל אתה, תמיד ידעת לשיר יפה."

"כן, כן, שרוליק, אתה תנהל את הסדר," קראו כולם פה אחד. הגשתי לשרוליק את הסידור שהיה עמדי והתחלנו לשיר. כש־הגענו לארבע הקושיות התחלתי אני, שהייתי הצעיר בחבורה לשיר, "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" — ואך סיימתי את הקושיה הראשונה, בטרם התחילו כולם לענות עליה, פרצתי לפתע בבכי מר וכל גופי רטט. כל כך שונה היה הלילה הזה במחנה העבודה מכל לילות הסדר המפוארים שזכרתי מבית אבא, ולא הייתה תשובה על הלילה הזה בהגדה.

הגעגועים למשפחה עלו וגברו ויגון קודר עטף אותנו. כל חבריי שראו אותי בוכה, פרצו גם הם בבכי בזה אחר זה. כל אחד מאתנו נזכר בליל הסדר שנחוג בביתו בשנים שלפני המלחמה, בבני משפחתו שמהם לא שמע זמן רב והגעגועים הציפו את כולנו, וכך במקום להמשיך בתפילות ובשירי החג, ישבנו עת ארוכה וגעינו בבכי קורע לבבות.

[ז]

לא יכולתי לסלוח לבוגאץ' את רציחתו של יוז'יק וכשהחלמתי רציתי בכל מאודי להוכיח כי אצא מן המחנה על אפו ועל חמתו

וגם אחזור מבלי להיתפש על ידו. שרוליק ניסה בכל כוחות השכנוע שלו להשפיע עליי לבטל את החלטתי ללכת. הוא התחנן אליי, השביע אותי, אפילו בכה כשהזכיר לי את דברי אבא האחרונים: "היו תמיד יחד ושמרו זה על זה," אך הכל היה לשוא. רצוני לעשות משהו של 'דווקא', משהו בניגוד להוראות, היה חזק מכדי להישמע הפעם לשרוליק. חשתי חובה לנקום את נקמת רצח יוז'יק בדרך שבה רצה יוז'יק עצמו, והיא — להשיג בכפר אוכל לחברים.

באשמורת אחרונה של הלילה יצאתי חרש לכיוון הגדר יחד עם איצ'ה, חברי הטוב. קול נחרתו של בוגאץ' הדהד במחנה. "הוא ישן שנת ישרים," אמרתי, הצלחנו לחמוק מבלי שבוגאץ' יחדל מנחרתו. נטלנו עמנו שני שקים ונחפזנו לכיוון הכפר דומברוֹביצה. כשהגענו לפאתי הכפר, עלה כבר השחר והאור נפרש על הארץ. שמע יופיו של הכפר דומברוביצה יצא למרחקים. כביש אחד רחב היה לו, לכפר, ישר כמו שורטט בסרגל. משני צידיו של הכביש ניצבו שתי שורות של בתים קטנים ולבנים ולהם גגות אדומים. מסביב לכל בית הייתה גינה מטופחת וגדר, ובגדר שער. סדר וניקיון שררו בכפר הקטן והוא נראה כמו תמונה באלבום. התבוננו בכפר ועצרנו את נשימתנו למראה יופיו המקסים לאור הזריחה.

צעדנו מבית לבית, ובלב רוטט דפקנו על הדלתות וביקשנו אוכל. ידענו מה גדולה הסכנה. הגרמנים הבטיחו קילו סוכר לכל מי שיסגיר לידיהם יהודים, והסוכר מצרך יקר המציאות בימים ההם, ואנו הן לא היכרנו את אנשי הכפר ולא ידענו כיצד יקבלו את פנינו. האם כיפי כפרם כן יפי נפשם?

על פי מראינו ולבושינו ניכר בנו מיד מי אנו ומניין באנו. ואף על פי כן, נמצאו אנשים שרחמיהם נכמרו עלינו והם נתנו לנו מעט מזון. מי תפוחי אדמה או ירק אחר, ומי מעט לחם. היו גם כאלה שנתנו לנו גרגרי דוחן כדי לבשל מהם דיסה.

אנשים אחדים הושיטו לנו את המזון ואמרו: "קחו והסתל־קו," כי חששו לנפשם שמא יתפשו כשהם מסייעים בידי יהודים.

היו כאלה שהציצו בפתח ומיד טרקו את הדלת בפנינו. אולי נבהלו, ואולי לא רצו לסייע ליהודים, ואף על פי כן נתמלאו שקינו במצרכי מזון שונים ושמחתנו הייתה גדולה.

מאז המלחמה נתחדדו חושינו והיו דרוכים כל העת כחושיהן של החיות. לפתע חשנו בסכנה קרבה. בקצה הרחוב נראתה כר־כרה הדורה, שהלכה וקרבה אלינו במהירות. היתה זו כרכרת קצין גרמני. זינקנו מיד לתוך חצר סמוכה, דפקנו בדלת כשאנו חרדים לנפשנו ועוד יותר לשקי המזון שאספנו בהצלחה, וביקשנו מחסה, בתקווה שהגרמני לא ראה אותנו. טרם הספיקו האנשים הנדהמים, שעל דלת ביתם דפקנו, להשיבנו דבר, והרכב הגרמני עצר את הכרכרה. הקצין בעל עיני הנץ נכנס לבית, וביקש מכל האנשים תעודות שיעידו על זהותם. אותנו זיהה מיד על פי בגדינו ונעלינו, כמי שברחנו ממחנה העבודה. הוא נטל מידינו את שקי האוכל שאספנו בעמל רב וכל כך שמחו את לבנו, ושם אותם ליד מושבו של הרכב. אותנו העמיד לפני הסוסים והכרכרה ואמר:

"כשאעלה על הכרכרה התחילו לרוץ עד אשר אעצור את הסוסים. אם לא תרוצו מספיק מהר, יעלו עליכם הסוסים והכר־כרה יחד."

הניף הרכב את שוטו והצליף בסוסים ואנו פתחנו בריצה מבוהלת כשהסוסים דוהרים בעקבותינו. כל עוד נפשנו בנו רצנו. מניין שאבנו את הכוח לרוץ ריצה מטורפת שכזו גם אנו עצמנו לא ידענו. מזלנו שהסוסים, על אף הצלפות השוט הרבות, ועל אף כל מאמצי הרכב לזרזם, התאימו את צעדי ריצתם לבל ידרסו אותנו הרצים לפניהם.

בקצה הכפר, ליד ביתו של ראש הכפר עצרה הכרכרה. הקצין הגרמני נכנס אל ראש הכפר וציווה עליו לאסוף מיד את כל חברי הוועד. חברי הוועד הנדהמים נחפזו לבוא ואז סיפר להם הקצין הגרמני כי תפש שני פושעים יהודים בכפרם והזהירם לבל יסייעו ליהודים בורחים באוכל, בבגדים או במחסה.

"היהודים הם הגורם למלחמה," אמר, והסתכל בשנינו בעיניים מזרות איבה. שומו שמים! אנחנו, איצ'ה ואני, שני עלובים מזי רעב, קרועים ובלויים הננו פושעים עולמיים, בגללנו פרצה מלחמת העולם, בגללנו סובל כל העולם כולו. גיחכתי לעצמי, איזה עיוות של הצדק, מי נתן לו זכות לטפול עלינו אשמות שוא? הרגשתי כמו חרק מאוס, חסר אונים, שכל החפץ מועד אותו ברגליו. שמא גם החרקים מרגישים כאב ועלבון הרהרתי. אם אזכה לצאת מפה חי, אמרתי לעצמי, לעולם לא אפגע אפילו בחרק.

לאחר נאום ארוך ומאיים, נטל הגרמני את שקי המזון והריק אותם לתוך אחת מחצרות הלולים מאכל לתרנגולות. הורה לתת לנו אתים לחפירה, הוביל אותנו אל השדה שמחוץ לכפר, ושם ציווה עלינו לחפור, כל אחד, בור עמוק.

זה הסוף, סברנו בלבנו, אך לא העזנו להוציא הגה מפינו, אפילו לא מילת פרידה זה לזה.

שרוליק צדק, רצתי אחרי מותי, עתה הוא ישאר לבד. שרוליק המסכן. התחלתי לרחם על שרוליק, לבד, לבד בעולם בלי משפחה, בלי אף איש אחד.

כל כך היינו בטוחים כי קצנו הנה זה בא, שאדישות אפפה אותנו. הפחד נעלם ולא היה אכפת לנו למות. אפילו שמחנו שהנה יגיע הקץ לכל סבלותינו. לאחר שחפרנו שני בורות עמוקים, נטל הקצין הגרמני את שתי השקיות הריקות של המזון והשליך אותן פנימה, לתוך הבורות, וציווה עלינו לכסות את הבורות. ברגע הראשון לא הבנו את רצונו, כל כך היינו בטוחים שאנו כורים לנו את קברינו וכבר היינו מוכנים להיכנס לתוכם פנימה.

איזה לב יש לו, הרהתי לעצמי, לב של אבן, לא לב של אדם, כי איך נתנו לבו להתעלל בנו ככה. כמעט וכעסתי עליו על כי ניפץ את ציפיותינו למות.

לאחר שכיסינו את הבורות, מסר אותנו הגרמני לידי ראש הכפר עם הוראה מפורשת להביאנו לתחנת 'המחסלים', שהיתה סמוך

לכפר. הוא לא רצה להמיתנו במו ידיו ועל כן שלח אותנו אל המחסלים, והוא עלה על הכרכרה והמשיך בדרכו.

כשראינו שרגע מותנו טרם הגיע, נתעוררה בנו שוב תקווה חדשה, ואף ששמענו כי ראש הכפר נטצווה למסור אותנו לקבוצת המחסלים הגרמנים, החלטתי לנסות את מזלי ולהציל את נפשו־תינו. פניתי אל ראש הכפר הגבוה והשמן, שאותות המלחמה כלל לא ניכרו בפניו העגולים והוורודים, או בבגדיו המהודעים, ואמרתי:

״לנו כבר לא משנה מה יקרה אותנו, נותרנו ללא בית, ללא משפחה, אין לנו אף אחד. אתה יכול להמיתנו, איננו יראים את המוות, אך זכור שנולדנו כאן, בפולין. פולין היא גם מולדתנו. המלחמה תסתיים ויום יבוא ודמנו ידרש ממך.״ זכר לייבל מינצ־ברג שנשא נאום גבורה בסים הפולני, עלה במוחי וחשתי לפתע אמיץ וגיבור על אף מראי העלוב.

איצ׳ה פקח את עיניו לרווחה ופער את פיו מרוב תדהמה לשמע דבריי. כנראה שגם ראש הכפר לא פילל לשמוע מפי דברים כאלה. הוא הסתכל בשנינו, כה רזים ועלובים היינו, ודמעה נשרה והתגלגלה מעיניו על לחיו מטה. לאחר רגע של דומייה אמר: ״ברחו מכאן!״ ולא יסף.

עוד בטרם סיים ראש הכפר את דבריו ואנו זינקנו כחץ מקשת והיינו כלא היינו. איש מחברי הוועד הנוכחים לא זז ממקומו ולא ניסה לעצור בעדנו. רצנו כל עוד נפשנו בנו, יצאנו אל מחוץ לכפר, אל עבר הגבעה שבאופק, שעליה צמחה חורשת עצים. שם, מתחת לעצים צנחנו אפיים ארצה תשושים מתלאות היום ותרדמה עמוקה נפלה עלינו. כשהתעוררנו משנתנו, עמדה השמש בפאתי מערב והערב החל לרדת על הארץ.

״בוא נשוב למחנה,״ אמר איצ׳ה, ״אם יחפשו אחרינו ולא ימצאונו, רע ומר יהא סופנו.״

״לא נוכל לשוב בידיים ריקות,״ השבתי, ״הלא לשם כך יצאנו והסתכנו בכל תלאות היום.״

״אבל לאחר מאורעות היום לא ירצה איש לתת לנו דבר,״ אמר איצ׳ה.

״ננסה,״ השבתי, ״אולי יש בהם לב, הן בכל זאת שלחונו לחופשי על אף פקודת הקצין הגרמני.״

עם ערב שבנו לכפר, דפקנו על דלת הבית שלחצר הלול שבו הריק הגרמני את המזון שאספנו בבוקר. אותה אישה פתחה לנו את הדלת ובראותה אותנו קראה בבהלה:

״הו, אלוהים! מי אתם, אנשים חיים או רוחות רפאים?״ היא הייתה בטוחה כי איננו עוד בחיים. לאחר שהתאוששה ונוכחה לדעת כי אכן אנשים חיים אנו, אותם שני נערים עלובים מן הבוקר, הביאה לנו את כל המזון שאספנו בבוקר בשקיות ועוד הוסיפה לנו כהנה וכהנה, ארזה את הכל בחיפזון וברכה אותנו כי נצליח בדרכנו. בשעת לילה מאוחרת, הצלחנו, לחדור למחנה מבלי שאיש ירגיש בנו ועמנו אוצר המזון הגדול לזכר חברנו יוז׳יק ולשמחת כל חברינו. למזלנו איש לא הרגיש בהעדרנו כי אותו יום הובאו נערים רבים חדשים למחנה והמהומה הייתה גדולה. בערב בישלנו בקופסת שימורים דיסה מן הדוחן שהבאנו עימנו, וחילקנו בין כל חברינו לבקתה. בשעת חלוקת הדיסה שמרו החברים בשבע עיניים שהחלוקה תהא שווה, ושלא יקבלו מי מהם כפית אחת פחות. שרוליק ואני נטלנו את מנותינו יחד בתוך הקופסה שבה בישלנו את הדיסה. שרוליק אמר:

״התחל אתה, מוישל׳ה,״

ואני אמרתי: ״התחל אתה, שרוליק,״ לאחר ויכוח נוקב שבו התעקשתי, התחיל שרוליק, אך מדי פעם ניסה לדלג על תורו, כדי שאני אזכה בכפית נוספת של דיסה, אך אני שמרתי היטב על התור ולא אפשרתי לו ״לשכוח״ אפילו תור אחד. הנערים המתווכחים, שחשבו שקופחו, שמעו את הוויכוח ביני ובין שרוליק, נשתתקו והשפילו את עיניהם.

[ח]

מגפת טיפוס פרצה במחנה והתפשטה כשריפה ברוח. נערים רבים חלו ומתו מחוסר תרופות ומחוסר טיפול. גופם החלש מתת־תזונה ומעבודה מפרכת, לא הצליח לגבור על המחלה. בכל בוקר היינו אוספים את המתים וקוברים אותם. בוקר אחד התעורר שרוליק קודח מחום וכל גופו כאב עליו. נבהלתי מאוד ועמדתי לידו חסר אונים. רציתי לעזור לו, לעשות משהו, אך לא ידעתי מה ואיך. בכל מחשבותיי הרעות ראיתי תמיד את עצמי נהרג בשל פזיזות ואֹומץ לב טפשיים, ואת שרוליק החכם והמיושב בדעתו, נשאר לבדו בעולם, ותמיד ריחמתי עליו בשל כך. ועתה, הנה שרוליק חולה אנוש ועזרה אין. שרוליק אולי היחיד מכל המשפחה שעוד נותר לי, אמנם איש עוד לא אימת בפני כי אבא, ברוניה ונחמה כבר אינם, אך לבי אמר לי כי לו היו עדיין בחיים היו עושים כל מאמץ כדי ליצור עמנו קשר. וזה חדשים רבים מאד שלא שמענו מהם דבר.

״ראשית, קום ובוא למיפקד, אחר כך נראה,״ אמרתי לשרוליק הקודח ועזרתי לו לקום. שרוליק ידע שהצדק עמי, ואסור לו להישאר בבקתה. עמדנו במפקד ושמענו כיצד הגרמני קורא: ״האחים דויטש!״ כך קרא לנו לאחרונה. העדנו על נוכחותנו, אחר קיבלנו כלי עבודה והסתדרנו בשורה כדי לצאת ליער. נטלתי את כלי העבודה של שרוליק, שבקושי נשא את עצמו. בהגיענו למעבה היער אמרתי: ״היום לא תעבוד, שכב לך כאן מתחת לאחד העצים ותנוח. וכדי שלא יגלוך נכסה אותך בעלים.״ וכך אמנם היה. שרוליק שכב וישן כל היום כשהוא קודח מחום. עם ערב, בטרם סיימנו את העבודה הערתי אותו משנתו ויחד עם כל הנערים שבנו למחנה.

״אני מקווה שתוך ימים אחדים של מנוחה תצליח להתגבר על המחלה,״ עודדתי אותו. גם ביום השני שכב שרוליק החולה חבוי כל היום מתחת לעלים, ונדמה היה לו לעת ערב, כי מצבו הוטב קמעה. אולם ביום השלישי קרה דבר בלתי צפוי. אחת

הקבוצות שעבדה במרחק מה מקבוצתנו פיגרה בעבודה ולא עמדה במכסת העצים שנקבעה לה לעקירה. הגרמני האחראי על העבודה החליט לשלוח את קבוצתנו לסייע לקבוצה המפגרת. נבהלתי מאוד.

מה יהא על שרוליק? אם אעיר אותו עכשיו משנתו יגלה הגרמני כי שרוליק חולה אנוש ואיננו יכול לעבוד, ואז יירה בו, כפי שהוא נוהג לעשות לכל החולים. כדי למנוע מהם סבל מיותר, כך הוא מצדיק את מעשיו.

"השעה רק שעת צהריים," הרגיעני איצ'ה שהעריץ מאוד את שרוליק, "ועד הערב נותרו לנו עוד מספר שעות עבודה. אולי עוד נשוב לכאן להמשיך את עבודתנו, אם תראה כי איננו חוזרים, אולי תמצא לך שעת כושר לחמוק מן המקום ההוא ולהגיע אל שרוליק, להעירו בטרם תסתיים העבודה. מכל מקום, עתה אסור לך להעירו ולסכן את חייו ואת חייך."

גם תולק, שהיה בסוד העניינים, יעץ להשאיר את שרוליק לישון, כי בין כה וכה אי אפשר להעירו מבלי לסכן את חייו. שרוליק נשאר לשכב מתחת לעלים וישן שינה עמוקה. הוא לא שמע דבר מכל אשר אירע.

אני ושאר הנערים הצטרפנו אל הקבוצה המרוחקת ועזרנו לה. שעה חלפה ועוד שעה, הערב קרב לבוא ואני נוכחתי לדעת שאין אנו שבים עוד למקומנו הקודם. לבי נמלא חרדה עמוקה לשרוליק. מה יהא עליו? אסור לי להשאירו כך לבד בלילה. אמרתי לאיצ'ה ולתולק ונזכרתי בדברי אבא, "היו תמיד יחד ושמרו זה על זה." איך אוכל לשמור עליו ואני כל כך רחוק? ואולי כבר התעורר ולא מצא אותנו, והוא חלש מכדי לשוב למחנה לבד? גם תולק ואיצ'ה דאגו מאוד, לא ידעו מה לומר לי וחשו אשמים בגלל עצתם לי שלא להעירו כשהלכנו מן המקום בו ישן. יאוש נורא תקף אותי. רציתי לרוץ ולברוח אל שרוליק ויהא אשר יהא, אך המשגיח הגרמני לא מש ממני, וכמו להכעיס נצמד דווקא אלי. "חכה, חכה עוד מעט," הרגיעני תולק, כדי שלא אעשה מעשה

חפוז. ״אם לא נוכל לחזור עכשיו, אולי נוכל לחמוק מן המחנה בלילה.״

״גם אני אצטרף כדי לעזור, אך אל תעשה מעשה שטות.״ הוסיף גם איצ׳ה.

לאחר שקיעת החמה נצטווינו להסתדר בשורה על מנת לשוב למחנה, תחת השגחתו של האוזר. האוזר שם לב כי שרוליק נעדר ולא הבין לאן נעלם. כשסיפרתי לו ששרוליק נשאר לישון מתחת לעלים, ספק כפיו ואמר:

״עתה אני מבין מדוע רצה הגרמני לשוב לאותו מקום.״ הגרמני צעד לכיוון המקום בו עבדנו בבוקר. האמנם הרגיש בהיעדרו של שרוליק? ליבי דאב. ועוד בטרם הגענו למחנה שמענו קול ירייה. לא רציתי להאמין כי היריה נורתה אל שרוליק. אולי הייתה זו סתם פליטת כדור, אמרתי לעצמי.

אותו לילה לא חזר שרוליק לבקתה. חרדתי לו היתה כה גדולה עד כי לא עצמתי עין כל הלילה. מחשבות אימים הטרידו את מנוחתי, האם הוא נשאר ביער ומחכה ליום המחר לפגוש בנו? וכיצד יעמוד בקור הנורא כשהוא חולה כל כך? ואולי מצא אותו הגרמני שהלך לאותו כיוון? אם כן מה יעשה לו?

למחרת, במפקד הבוקר שאלני הקצין הגרמני בנימה של דאגה מעושה:

״היכן אחיך?״ משאלתו הבנתי כי הוא יודע היכן שרוליק, ושאלתו באה כדי לבשר לי את הבשורה המרה. אותו רגע רתח דמי בקרבי, לא היה אכפת לי עוד דבר לאחר ליל האימה והחרדה. לא הייתי מסוגל לשקול בהגיון שום מעשה. תחושת יגון עמוק מלאה את לבי. אם שרוליק מת אולי לא נותר לי עוד דבר בעולם, לא הורים, לא אחים, לא בית, לא משפחה, לא מולדת — שום דבר! אני לבדי בעולם קר ועוין זה, שאיננו רוצה גם בי.

ואף כי לא הייתי בטוח לחלוטין כי שרוליק אמנם מת, השבתי לגרמני:

״אתה שואל אותי? הרי אתה הרגת אותו.״ כך אמרתי כשאני מדגיש את המילה ׳הרגת׳, ומוכן לכל גם למות במפקד לעיני כולם.

״שתוק! היצאת מדעתך?״ לחש איצ׳ה שעמד לידי, ״שום דבר עדיין לא סופי,״ אמר והוסיף לי צביטה חזקה באחוריי, כדי להבטיח שאנהג בתבונה ולא אסכן את נפשי חינם. אולם הגרמני, שלא כמצופה, לא שלף את אקדחו ולא ירה בי לעיני כל, אלא השיב בקול רך:

״מוטב כך, ממילא כבר היה חלש. חורף קר קרב לבוא הוא לא היה מחזיק מעמד בין כה וכה.״ כך העיד על מותו של שרוליק.

לשמע דברים אלה רצתי מן המפקד אל צריף החולים, שבו נאספו מדי בוקר גם המתים. כחיה רדופה חפזתי בין הגופות ואז ראיתי את שרוליק שוכב על הארץ, פניו שלווים וחוורים ועיניו עצומות. חולצתו היתה ספוגה בדם ודבוקה לגופו הצנום. כרעתי ליד הגופה, ליטפתי את פניו ואת ראשו של שרוליק, קראתי לו בשמו, ביקשתי שיפקח את עיניו, שיביט בי, שיענה לי, אך שרוליק לא ענה. הוא היה קר וכבד. פרצתי בבכי מר וקולני ובכיתי עת ארוכה מאוד עד אשר לא היו לי עוד דמעות. לא ידעתי את נפשי מרוב צער. כל עולמי חרב עליי.

״איה אלוהים, היש בכלל אלוהים בשמים?״ זעקתי, וביקשתי למות ולהצטרף אל שרוליק כפי שאבא אמר, ״היו תמיד יחד.״ רציתי להיות יחד עם שרוליק, עם שרוליק.

לא שמעתי את קולות חבריי שניסו לנחמני. הרגשתי שאני צולל לתוך מעמקים קרים ושחורים.

לאחר מותו של שרוליק השתניתי תכלית שינוי. ידעתי כי נותרתי לבדי. אין אתי אף לא אחד מבני משפחתי, לאיש לא אכפת ממני, אין לי עוד על מי לסמוך, נעשיתי אדיש לכל אשר קרה סביבי. שום סכנה לא הרתיעה אותי, כל אשר עלה במוחי ביצעתי ללא שיקולים מרובים וללא היסוסים. חברי, תולק ואיצ׳ה ידעו כי אני מבקש למות, ולכן אני מסכן את עצמי בכל מיני מעשי שטות.

הם ניסו בכל כוחם למנוע אותי מלסכן את חיי. שעות רבות דיברו אל לבי ואמרו, כי גם הם נותרו לבדם בעולם ועתה אנו הנערים, משפחה אחת לטוב ולרע.

״אולי, אם אמות יהיה לי יותר טוב,״ אמרתי. ״אולי אפגוש את יקיריי שם בעולם האמת, ואולי שם בעולם ההוא טוב יותר מאשר בעולמנו אנו.״ רבות הרהרתי במוות באותם ימים, ונזכרתי בדברי חכמינו כי ׳העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא׳ וגם: ׳התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין׳, כלומר העולם הבא הוא הטרקלין, ואילו חיינו בעולם הזה הינם רק הפרוזדור.

ומניין לנו שלא כך הוא הדבר? אף אחד עדיין לא היה שם וחזר כדי לספר לנו. ואולי חששנו מפני המוות הינו פחד שוא, וכל אבלנו על המתים הינו אבל שוא, והם שם בעולם האמת מאושרים מאוד ומרחמים עלינו, כאן, המבכים אותם בלב שבור חינם?

[ט]

כמעט בכל לילה חמקתי מן המחנה והלכתי לכפרים שבסביבה לבקש מזון. לא אביתי לשמוע לאזהרות חבריי, שאמרו: ״חדל לך מן הבריחות המרובות, אתה מגזים, מוישל׳ה.״ מזלי האיר לי תמיד פניו וחזרתי בשלום. הדבר היה לפלא בעיני חבריי, כי לא פעם נתפשו נערים שניסו את מזלם בבריחה, וכבר בפעם הראשונה מצאו את מותם. ואילו אני, שהייתי אלוף הבריחות והשתוקקתי למות, לא נתפשתי.

״אתה כנראה מחוסן מפני המוות,״ החליטו חבריי, ״מלאך המוות ירא מפניך.״

כל אחד מהנערים רצה להצטרף אליי בבריחה כדי ליהנות מחסינותי. הדברים הגיעו עד כדי כך שגם בשעת העבודה, לאור היום, הייתי חומק לעתים מן היער, ושב לאחר זמן עם מלאי של מזון. חבריי ראו ולמדו ממני.

כשתכפו הבריחות בשעות העבודה, הוציאו הגרמנים הוראה כי לא נעבוד עוד כשאנו לובשים חולצות, שאם יעז מישהו לברוח

יוכר מיד ויתפש על נקלה. וכך עם הגיענו ליער נצטווינו מיד לפשוט את החולצות ולעבוד כשחצי גופנו עירום. גם בגשם הדולף וגם ברוח הקרה עבדנו חצי עירומים. רבים הצטננו ולא שבו לאיתנם, ואף על פי כן לא חדלנו מן הבריחות.

משלא פסקו הבריחות הביאו הגרמנים כלבי זאב מאולפים ויצאו לחפש אחר הבורחים בעזרת הכלבים. כאשר גילו נער בורח שיסו בו את הכלבים עד מותו.

ערב אחד אמר תולק כי הוא מתכוון לצאת לכפר להביא מזון והזמינני להצטרף אליו.

״הודיעו שהלילה תוגבר השמירה, ומי שיתפש בעת ניסיון לחמוק מן המחנה יירה מיד,״ אמרתי לתולק.

״אם אמרו כך,״ השיבני תולק, ״השומרים יודעים כי אף אחד לא יעז לצאת, והשמירה לא תהיה חזקה.״ אני יוצא, התצא עמי ?״

אותו ערב הייתי עייף ומצב רוחי לא היה לבריחה.

״לא, הלילה אינני יוצא,״ השבתי, וסברתי כי גם תולק יזנח את הרעיון. תולק העקשן עמד על דעתו לצאת דווקא באותו לילה, ומשלא מצא לו חבר החליט לצאת לבדו. אך הגיע אל הגדר וצרור יריות פילח את האוויר. הוא הסתובב במהירות רבה וחזר לבקתה, נשכב על דרגשו מבלי שאיש ידע על צאתו או על בואו.

למחרת במפקד הבוקר שאל המפקד :

״מי ניסה אתמול בלילה לחמוק מן המחנה ולהפר את ההוראות ?״ איש מלבדי לא ידע מי היה זה. תולק עמד בשקט ולא הודה בנסיון הבריחה. שוב שאל מפקד המחנה מיהו זה שניסה אתמול בלילה לחמוק מן המחנה, אך אף אחד לא ענה.

״אני שואל בפעם השלישית והאחרונה,״ אמר המפקד וכעסו הלך וגבר, ״ואם זה שניסה לברוח לא יודה, אקח כל נער שלישי מן העומדים בשורה הראשונה וכולם יוצאו להורג, כאן, לפניכם, עכשיו ! כדי שתלמדו כי את הוראותיי יש לקיים !״

האם יודה או לא ? הרהרתי לעצמי, חסתי על כל אותם נערים

שימותו אם תולק לא יודה, אך גם חששתי מאוד לאבד את חברי הטוב. לא העזתי להסב ראשי אליו ולהביט בו, פן אסגירו.

לשמע דבריו האחרונים של המפקד צעד תולק צעד אחד קדימה. המפקד לא שאל מדוע ניסה לברוח ולהפר את ההוראות, גם לא שאל מדוע לא הודה מיד, אלא הרים את רובהו ואמר:

״עתה נראה מה יותר חזק — קת הרובה שלי, או הראש הזה, שאיננו מבין הוראות.״ וחבט בקת הרובה בראשו של תולק, הכה וחבוט עד אשר נפל תולק לארץ פצוע ושותת דם. אז ציווה המפקד לקחת את תולק ולהשליכו בחדר המעצר הסמוך למשרדו כדי למנוע ממנו כל עזרה.

״זהו, זה סופו של תולק,״ מלמלתי לעצמי, ״הוא לא יחיה אחרי מכות שכאלה.״ יומיים שכב תולק לבדו בחדר המעצר על הרצפה, ללא עזרה וללא מזון. שיחק לו מזלו ולאחר יומיים יצא מפקד המחנה לחופשה ונסע אל משפחתו. מיהרתי אל האוזר והפצרתי בו כי יבקש לשחרר את תולק מחדר המעצר. האוזר נענה ופנה אל סגן מפקד המחנה בנימוק כי את עונשו כבר קיבל דיו. סגן המפקח חשש לשחררו על דעת עצמו, אך האוזר הרגיעו כי בחופשה ישכח המפקד את כל אשר במחנה. תולק שוחרר מחדר המעצר ולאחר ימים אחדים הועבר למחנה הסמוך, כדי להרחיקו מתחום ראייתו של מפקד המחנה פן יזכר בכל אשר אירע.

האם נזכה עוד להתראות? הרהרתי בעצב. שוב אבד לי חבר יקר. שוב חשתי כאילו חלק ממני אבד, שוב הרגשתי בדידות איומה וחוסר אונים.

[י]

מאז העברתו של תולק למחנה האחר, גברה הידידות ביני לבין איצ׳ה. נאחזנו זה בזה כטובעים הנאחזים בקרש הצלה. סברנו לתומנו שידידות אמיצה תסכל כל פרידה בינינו. מן החבורה הראשונה שהגיעה למחנה כמעט ולא נותרו עוד נערים. נערות

לא היו כבר כלל במחנה, כולן נשלחו ולא ידענו לאן. אנשים חדשים הגיעו. הם הובאו מן הגטאות השונים כדי לעבוד ביער. בימים שהיה מגיע משלוח חדש של אנשים שררו תוהו ובוהו במחנה. עד שנקברו המתים מליל אמש ועד שנקלטו האנשים החדשים, ועד שעודכנו הרשימות — שלט אי סדר מוחלט. ימים אלה היו טובים לבריחה מן המחנה אל הכפרים הסמוכים. אולם גם בכפרים הלכה וגברה הסכנה. הגרמנים הכריזו על פרסים לכל מסגיר יהודים, ורבים מהפולנים היו שונאי יהודים.

חושינו המחודדים למדו להבחין בין אנשים טובים ורעים. בחושינו ידענו האם כדאי לדפוק על דלת של בית מסוים או אם לאו. האם גרים בו אנשים טובי לב או רעים ואדישים. מכיוון שהסכנה בכפרים הסמוכים למחנה הייתה רבה וארבה לנו בכל פינה, החלטנו איצ'ה ואני לחפש לנו כפר מרוחק ויותר קטן, שבו פחותה הסכנה. היה חורף והקור שלט בכל. סופת שלגים השתוללה בחוץ, ואף על פי כן לא נרתענו מלנצל את התוהו ובוהו שבמחנה ויצאנו לדרך. בגדינו היו כבר דקים מדי כדי להגן עלינו מפני הקור. בידי האחת החזקתי את צווארון מעילי הקרוע שלא יתנפנף ברוח, ואת ידי השנייה הסתרתי בתוך המעיל, כדי שתתחמם מעט. כשקפאה היד שבחוץ, זו שהחזיקה בצווארון, החלפתי את תפקידי הידיים, זו שהתחממה בפנים החזיקה עתה את הצווארון והשנייה הוכנסה למעיל להתחמם מעט.

ידיי הקפואות וסופת השלגים הזכירו לי לפתע את אותו יום קר בשצ'יזוב, שבו הביאה לי פולה את הכפפות ובדרך חזרה קפאה בשלג.

אם אנחנו נקפא כאן בשלג לא יהיה מי שיבוא לעזרתנו, הרהרתי.

"אני לא אשאר במחנה עוד זמן רב," קטע לפתע איצ'ה את הרהוריי.

"ומה תעשה ?" שאלתי.

"אברח !"

״תברח ? לאן תברח ?״

״לא איכפת לי לאן, אני במחנה לא אשאר !״

״אתה מדבר שטויות. אילו היה לאן לברוח הייתי גם אני בורח. אילו ידעתי כי המלחמה תסתיים בעוד זמן קצר, גם אז הייתי בורח. פעמים רבות כל כך ברחנו מהמחנה בהצלחה, אך תמיד נאלצנו לשוב אליו, כי לא היה לנו היכן להסתתר, אל מי לפנות כי יתן לנו מחסה. איש לא יסכן את חייו כדי להציל יהודים.״

״אברח ליער ואולי אצטרף לפרטיזנים.״

״ואם לא תמצא את הפרטיזנים, ואם לא ירצו לקבל אותך, ואם תחלה בדרך — מי יגיש לך עזרה ? לא תוכל להסתובב לבדך ביער בקור הזה.״ הוויכוח עם איצ׳ה נועד לשכנע אותו כי אין טעם בבריחה שאין עמה סיכוי, וגם לא רציתי לאבד את ידידי הטוב האחרון שעוד נותר לי במחנה. מילות השכנוע שלי נשמעו באוזניי כאילו שרוליק הוא זה המדבר מתוך גרוני. אופן שיחתי עם איצ׳ה הזכיר לי כיצד היה שרוליק מזהיר אותי תמיד מפני בריחה וסכנות.

״החלטתי לברוח אני רק מחכה לשעת הכושר.״ השיב איצ׳ה בפסקנות כמי שאינו רוצה להמשיך ולדון עוד בנושא זה.

״אני מקוה שלפני שתברח, תשקול יפה את מעשיך,״ סיימתי.

צעדנו דוממים זמן מה ושוב פתחנו בשיחה, אך כל שיחה שניהלנו אותו בוקר הובילה אותנו לוויכוח ולעימות, ומשום שאיש מאתנו לא רצה לריב עם החבר הטוב היחיד שנותר לו נשתררה בינינו לבסוף דממה, ורק קול צעדינו נשמע בשלג בקצב אחיד כהלמות הלב.

שעות רבות צעדנו בסופת השלג עד אשר, לעת ערב, ראינו מרחוק כפר קטן שבתיו המעטים פזורים היו על פני גבעה. היו אלה בתים עשויים מגזעי עצים וגגותיהם המשופעים עשויים קש עבה לשמירת חום הבית בקור. ואף על פי שהחלונות והדלתות היו מוגפים, העשן שהיתמר מארובות הגגות לימד כי אנשים

נמצאים בבתים וטוב להם וחם להם. היה זה כפר נידח ומרוחק. "אני מקווה שהגרמנים לא טרחו להגיע עד כאן," אמרתי. "וכי

"מה יש להם לעשות בכפר קטן ונידח זה ?" השיב איצ'ה. ואמנם כך היה באמת. תושבי הכפר ידעו על המלחמה המתנהלת בעולם וכי אנשים רבים סובלים, אך כל זאת למדו משמועות. על מעשי האכזריות של הגרמנים לא שמעו עדיין.

בחרנו באחד הבתים שאור מנורה קלוש נראה בחלונו. דפקנו חרש בדלת. הדלת נפתחה ואישה בשנות השלושים שלה עמדה בפתח. כשראתה אותנו כמעט והתעלפה מרוב תדהמה למראה שני נערים קרועים, מלוכלכים ומזי רעב, המשׂרכים דרכם בסופת שלג בשעת ערב.

"אוי אוי," צעקה, ולאחר רגע התאוששה ובטרם שאלה מי אנו ומה רצוננו אמרה : "ראשית, היכנסו הביתה." ומיד נעלה את הדלת מפני הרוח והקור ואולי גם מפני עין רעה, שאולי תראה אותה מכניסה אותנו לביתה.

"שבו ונוחו לכם בשקט," אמרה ונזדרזה לשפות מים על האש. "אני מתאר לעצמי כיצד אנו נראים", אמרתי, ממראנו המלוכלך והמוזנח הסיקה כנראה כי מזה זמן רב לא ראינו מים וסבון. אחר מיהרה וקלפה תפוחי אדמה, הכניסה אותם לתוך סיר גדול ושמה אותו על הכירה. מגופנו הכחוש למדה כי אנו מזי רעב. באח בערה אש אדמדמה והפיצה חום נעים בכל הבית. הבטנו זה על זה בעיניים שואלות. לא הבנו מה לאישה הזרה שהיא כל כך טורחת למעננו, המלוכלכים והמוזנחים.

היא יצקה לתוך חבית עץ גדולה, מים חמים לרחצה. לאחר הרחצה הגישה לנו על השולחן קערה גדולה של תפוחי אדמה מהבילים, נתנה לנו צלחות וכלי אוכל והזמינה אותנו לאכול.

"למעלה משנה שלא ישבנו ליד שולחן ולא אכלנו מתוך צלחת עם מזלג וסכין," אמרנו. האישה הסתכלה בנו, לא דיברה ולא שאלה דבר, אך מעיניה נשקפו הרחמים. ואנו ישבנו שלווים ליד השולחן ואכלנו בנחת ללא חשש מפני מכת רובה שתנחת עלינו

מאי שם, או מצליפת שוט פתאומית שתשרוק על גבנו. רוגע נעים וחמימות שכאלה לא חשנו כבר ימים רבים מאוד. אכלנו מקערת תפוחי האדמה ככל אוות נפשנו, ואיש לא עצר בנו מלקחת עוד, ואיש לא האיץ בנו לסיים מהר את הארוחה.

"בני כמה אתם?" שאלה האישה לאחר ששבענו וסיימנו.

"מה התאריך היום?" שאלנו שנינו כאחד, כי לא זכרנו עוד תאריכים. כל ימינו היו דומים כל כך זה לזה, עד אשר חשבון הימים נשכח מלבנו כליל, ועמו נשכחו גם ימי חג ומועד. לא היה עוד עם מי לחוג ועם מי לחלק את השמחה.

"אני בן 16 בערך, השיב איצ'ה, שלא נראה כגילו.

לשמע התאריך, חשבתי וחישבתי בן כמה אני, "בן 15!" אמרתי, "היום, היום אני בן 15!" בתחילה התלהבתי, אך התלהבותי הלכה ודעכה ועיניי נתמלאו דמעות. "יום הולדתי היום ואין עמי עוד איש מבני ביתי לשמוח בשמחתי." הוספתי בעצב.

דממה עטפה את החדר לזמן מה ואז שאל איצ'ה כמתוך הזייה:
"האם כל זה אמת או חלום, כל מה שקורה אתנו עתה?"
"אמת שהיא חלום," השבתי והסברתי את דברי: "אמת כל כך קצרה שתחלוף כמו חלום."
"תוכלו להישאר עמי אם אך תרצו," הציעה לנו האישה.
"להישאר?" שאלנו כמי שלא שומעים היטב. "לשם מה לך אותנו? שאל איצ'ה ובלבו התעורר חשד שמא מזימה היא זוממת.
ראתה האישה כי אנו חשדנים וסיפרה: "בעלי נהרג במלחמה על ידי הגרמנים ואני כאן לבדי עם בתי הקטנה ואין מי שיעזור לי לעבד את השדה ולטפל בחזירים שבדיר ליד הבית. אם תעזרו לי, תוכלו לגור עמי יחד."
"אם יוודע שאת מסתירה יהודים יהרגו אותך, את בתך וגם אותנו." אמרתי. "לא נוכל להישאר כאן פן נסכן אתכן."
בשעת לילה מאוחרת שכבנו לישון על מצע רך של קש, עטוף בסדין לבן, אריגת בית, ומתחת לשמיכות חמות ועבות, אך על אף עייפותנו הרבה לא יכולנו להירדם מרוב התרגשות. זה למעלה משנה שלא שכבנו לישון נקיים במיטה עם סדין נקי ולבן, ולא התכסינו בשמיכות חמות. האשה הטובה והבית החם שהציעה הזכירו לנו את כל אשר היה לנו ואבד.
"מי יודע מתי נשוב לחיות כבני אנוש בבית משלנו." הרהרתי בקול.
"מוטב שתגיד אם נזכה בכלל." השיבני איצ'ה והמשיך: "ומה דעתך על האישה הזאת?" שאל בלחש, "האם היא סתם אישה טובת לב, או שמא מחשבות זדוניות מסתתרות מאחורי טוב ליבה?"
"אילו מחשבות זדוניות יכולות כבר להיות לאישה מסכנה זו?" כעסתי על איצ'ה.
"אולי יש בדעתה להסגירנו לידי הגרמנים ולזכות בסכום הגון של כסף, או במנת מזון יקרה," אמר איצ'ה החשדן.
"אינני מאמין בכך. מזון לא חסר לה כאן בכפר והגרמנים

רחוקים מאוד, לא מתקבל על הדעת כי תכתת רגליה בשלג הקר אך ורק כדי להסגירנו. היום התחלתי להאמין כי עוד נותרו אנשים טובים בעולם.״

״אתה תמים מוישל׳ה,״ אמר איצ׳ה, ״וסופך שתיפול בפח יום אחד.״

סמוך לעלות השחר נרדמנו לשעה קלה, ואך האיר היום התעוררנו, אכלנו, הודינו לאשה הטובה ויצאנו כשאנו לבושים בגדים חמים יותר, שנתנה לנו האישה מבגדי בעלה שנהרג. לפני שנפרדנו הציעה לנו האשה שוב כי נישאר עמה.

״אולי נישאר,״ הצעתי לאיצ׳ה בהססנות, אך איצ׳ה התנגד בכל תוקף: ״יש עמי תכנית אחרת.״ השיב. ״איזו תכנית ?״ תמהתי, כי טרם שמעתי על תכנית כל שהיא.

״בקרוב תדע,״ השיב ולא הסביר. מיום אתמול ידעתי כי איצ׳ה איננו במצב רוח לוויכוחים, על כן לא ניסיתי עוד, אף שבתוך תוכי רציתי להישאר עם האשה הטובה.

״אני מרגיש כאילו זה עתה התעוררתי משינה ערבה וארוכה.״ אמר איצ׳ה בלכתנו כשהוא נושם מלוא ריאותיו את אוויר הבוקר הקר.

״החלפנו כוח הלילה,״ אמרתי, ״גם כוח להמשיך בדרך וגם כוח להאמין באדם. אם יש אנשים שכאלה, לא יתכן שהרע ישלוט בעולם לנצח.״ ובלבי אמרתי כי היה זה מעשה שטות שלא להיענות להצעתה הנדיבה של האישה הטובה, אך ממילא לא הייתי נשאר לבד.

[יא]

איצ׳ה הציע לקצר את דרך שובנו למחנה וללכת סמוך ליער. ההליכה סמוך ליער גם פחות מסוכנת. בכל עת אפשר לחמוק לבין העצים ולהיחבא. הקור העז הצליף בפנינו, פתיתי שלג ריחפו באוויר ורקדו את מחול הרוח.

״מתי כבר יחלוף . . .״ פתח איצ׳ה ולא סיים.

״מה יחלוף ?״ שאלתי.

"לא חשוב, לא חשוב," השיב כמתחרט על שהתחיל להגיד.

"לא חשוב, אז לא חשוב," הסכמתי. "העיקר שתדע שהכל חולף, הכל עובר גם הטוב וגם הרע. כשחולף הטוב מצטערים, כשחולף הרע שמחים. לאחר זמן זוכרים רק את הטוב."

"איזו פילוסופיה מעניינת יש לך," אמר איצ'ה ספק ברצינות ספק בלגלוג. "מתי נעשית פילוסוף?"

"לא נעשיתי פילוסוף." השבתי. האישה שבילינו בביתה הלילה, הפיחה בי תקוות חדשות. כל מה שהיה לפני המלחמה זכור לי כטוב אחד שלם, אף שאני יודע היטב שגם דברים רעים אירעו אז. פשוט השכחתי אותם מזכרוני."

"ואתה חושב שאוכל לשכוח אי פעם את מה שעובר עלינו עתה? לעולם, לעולם, לעולם לא אשכח!" קולו של איצ'ה שהחל בטון נמוך, הלך וגבר עד שהפך לצעקה רווית כעס. "לעולם לא אשכח כיצד ירו באבי על כי העז להגניב מעט לחם בכיסיו בשובו מהאיזור הפולני לגטו, בתום יום העבודה. דווקא אותו יום ערכו חיפוש מדוקדק בבגדי האנשים והחליטו להעניש את כל מי שבבגדיו נמצא מזון. אימא, אחותי, אחי ואני עמדנו וחיכינו לאבא שישוב מעבודתו כמידי יום ביומו. עמדנו ממרחק בו יכולנו לצפות בו כשנכנס. ידענו כי הוא מסתכן למעננו והתפללנו כי יחזור בשלום. ואז ראינו כיצד יורים בו למוות. עמדנו מרחוק חסרי אונים ולא יכולנו להגיש לו עזרה, או לומר לו מילת פרידה. לאחר מות אבא חלתה אמא ולא שבה עוד לאיתנה. כל עול הדאגה לאחי הקטנים נפל עליי. התגנבתי אל מחוץ לגטו, אל הרובע הפולני להשיג מעט מזון, כמו אבא בשעתו, ואז באחת הפעמים שיצאתי מהגטו, נתפשתי בידי הגרמנים והובאתי אל מחנה העבודה הזה. מאז לא שמעתי מאחי ומאחותי, היש להם מכר וגואל. גם הם אינם יודעים לאן נעלמתי וכיצד, ושמא חושבים הם שזנחתי אותם ומילטתי את נפשי. מחשבה זו מעיקה עליי מאוד."

דממה נשתררה בינינו, רק צעדינו נשמעו בשלג. צעדנו סמוך

ליער כשכל אחד שקוע בהרהוריו שלו. לפתע שמענו קולות מדברים.

״הבה נלך ונראה מי הם המדברים,״ שמח איצ׳ה לשמע הקולות.

״אני חושב שעלינו למהר ולשוב למחנה,״ השבתי. ״אם ניעדר זמן רב מידי, ירגישו בדבר וניענש כשנשוב.״

״ברצוני לדעת מי הם הדוברים ביער, הרחק ממקום ישוב.״ התעקש איצ׳ה. ״לבי אומר לי כי לא גרמנים הם הדוברים, אולי פרטיזנים אלה ויספחו אותנו אליהם.״

הזוהי תכניתך המסתורית ? שאלתי.

״כן״ השיב איצ׳ה. לאט ובזהירות קרבנו וראינו שני אנשים יושבים על גזע עץ, לבושים מכנסי רכיבה, כובעי צמר לראשיהם, בידיהם רובים והם מעשנים מקטרת.

״אלה פרטיזנים !״ קרא איצ׳ה בשמחה ונתגלה לעיני השניים.

הפרטיזנים נדהמו לראותנו, שני נערים עלובי מראה משוטטים ביער הרחק ממקום ישוב. מיד הכירו כי נערים יהודים אנו.

״מה לכם משוטטים כאן ?״ שאלו בסקרנות. סיפרנו להם על בריחתנו ממחנה העבודה הוטה קומורובסקה ואיצ׳ה ביקש מיד כי יצרפו אותנו לחברתם. הסתכלו בנו הפרטיזנים. עלובים היינו ותמימים. הם נדו בראשיהם : ״גם אנו יהודים וחיינו כאן נתונים בסכנה מתמדת. אל לכם להצטרף אלינו, שובו למחנה העבודה שם הסכנה קטנה יותר, שם סכוייכם להישרד בחיים גדולים יותר, אתם עדיין נערים.״

״אבל אנחנו רוצים לעשות משהו, להילחם בגרמנים, לא לעבוד למענם, לא לשרתם,״ אמר איצ׳ה שהיה הפעם הדובר בשם שנינו.

״אתם עובדים למען עצמכם,״ השיבו הפרטיזנים בטון אבהי ומסביר, ״למען הציל את עצמכם. גם פה בין הפרטיזנים רבים הם שונאי היהודים. הם לוחמים בגרמנים שפלשו לפולין מולדתם, אך לא על מנת להציל אותנו, היהודים. הם אינם ששים לקבל יהודים לחברתם, הם רוצים פולין רק של פולנים, ואנו איננו

נחשבים בעיניהם לפולנים. לאחר שתסתיים המלחמה בגרמנים יצאו להילחם בנו."

"מניין לכם כל זאת?" תמהתי, כי חשבתי שכל העולם כולו נלחם בגרמנים, וכל מי שנלחם בגרמנים ידיד הוא ליהודים.

"הם שולחים אותנו למשימות המסוכנות ביותר בתקווה שניהרג." אמרו הפרטיזנים, "ואנו איננו יכולים לסרב, שמא יגידו שאנו מוגי לב, ואולי יסלקו אותנו, ואנה נלך אז?"

"שתי ארנבות הם צדים בבת אחת!" אמרתי, "גם שולחים אתכם להילחם וגם מקווים כי תיהרגו ולא תשובו." פניתי לאיצ'ה הנבוך ואמרתי: "בוא, נשוב למחנה."

"לכו לשלום," אמרו שני הפרטיזנים היהודים, "שובו למחנה הגרוע שלכם, הוא טוב יותר משוטטות ביער בין הפרטיזנים, גם פה הסכנה רבה."

איצ'ה הרכין את ראשו. כל תכניותיו התנפצו זה עתה. נפרדנו משני הפרטיזנים והמשכנו בדרכנו. עם ערב שבנו למחנה. יומיים שלמים נעדרנו ולא ידענו אם דבר היעלמנו נתגלה אם לאו. אם נתגלה — נצטרך לתת את הדין והדין יהיה אכזרי. חיפשנו את האוזר שעליו יכולנו לסמוך ושאלנו בחרדה אם דבר בריחתנו נודע. האוזר סיפר לנו כיצד הערים על הגרמנים הודות לחוסר הסדר ששרר במחנה והסתיר מהם את הדבר.

בזכות מעשיו זכה האוזר בחלק מהמזון שהבאנו.

בדרך לז'שוב

[א]

מחלת הטיפוס פגעה גם בי והייתי חולה אנוש. שכבתי על דרגשי בבקתה ולא יצאתי לעבודה. כל היום הרהרתי במצבי. החום הגבוה, ההרגשה הרעה והמחשבות דיכאו את נפשי וביקשתי למות. נזכרתי בשרוליק ובכל משפחתנו הגדולה שהתפרקה ואבדה אט אט, עד שנותרתי אני לבדי, עתה, אין עמי אפילו אחד מבני משפחתי שיסעד אותי בחוליי. עם תולק שהועבר למחנה הסמוך כמעט שלא התראיתי, לעתים ראינו זה את זה בדרכנו לעבודה, אך תמיד ממרחק רב ולא הצלחנו לשוחח. למדנו להניף את ידינו ולשאול זה לשלומו של זה בתנועות ידיים וכך גם סימנו את מצבנו. כשראה תולק שמזה יומיים איננו פוגש בי, סיכן את נפשו, חמק ממחנהו בשעת לילה, התגנב אל תוך מחננו ונכנס חרש לבקתתי כדי לברר מה עלה בגורלי.

"מה אתה עושה פה?" תמהתי ושמחתי כאחד לפגישה עם ידידי הוותיק. לתומי סברתי כי החזירוהו למחנה שלנו ונהיה שוב יחד.

תולק, שראה את מצבי, ליטף את ראשי ואמר:

"לא, לא החזירוני, באתי במיוחד אליך לומר לך, כי שמעתי שמחר בבוקר שולחים את כל החולים למחנה השמדה. זהו מחנה מיוחד שהקימו הגרמנים להמית בו אנשים בתאי גאזים. ואחר שורפים את הגופות לאפר. סיכנתי את עצמי על מנת שתבטיחני כי מחר תתייצב במפקד יחד עם כל היוצאים לעבודה."

״אינני יכול לצאת לעבודה,״ אמרתי.

״אפילו על ארבע תזחל ובלבד שתצא,״ אמר תולק. ״אם לא — זה יהיה סופך, השמעת ?״

״אינני יכול, אין לי כוח,״ אמרתי, ״וגם לא אכפת לי למות,״ הוספתי.

״קום ובוא אתי עכשיו, אני אציל אותך, אל תישאר כאן.״ אמר תולק לתפוש בידי כדי לסייע לי לקום מהדרגש. מקולו ניכר היה כי חרד לי מאוד.

״אינני יכול,״ השבתי, ״וגם איני מאמין לסיפורים על מחנה השמדה, על משרפות ועל גאזים. אני יודע כי את הסיפורים האלה שמעת משצ׳ופק, הם פרי דמיונו החולה.״

״הוא היה שם והצליח לברוח, וסיפוריו אינם פרי הדמיון, הוא ראה הכל במו עיניו.״ ניסה תולק לשכנעני.

״רק פתי מאמין לכל דבר, ואני אינני יכול לעמוד על רגלי, אין לי עוד כוח לעבוד, וגם לא כוח לסבול. חיים שכאלה אינם שווים מאמץ או סבל. אני נשאר ויהא אשר יהא.״ לא היה לי עוד חשק להתווכח. הסתובבתי והפניתי את גבי אל תולק, כדי שיבין שאין עוד סיכוי לשכנעני. תולק הניח את כף ידו על כתפי לרגע ויצא בלא ברכת שלום.

חלפו יומיים ולמחנה נכנסה משאית סגורה באברזין. כל החולים חמישים במספר, הועמסנו על המשאית. נטלתי עמי את מעט חפצי ואת הסידור שלי, ודידיתי לעבר המשאית, האברזין נסגר עלינו והמשאית החלה לנוע. לאן ? לא ידענו, וגם לא היה אכפת לנו. היינו חולים תשושים ואדישים. מזמן לזמן עצרה המשאית, אחר שוב המשיכה בנסיעה, שוב עצרה ושוב המשיכה, ואנו היינו כלואים באין יכולת לראות את הדרך. נדנודי המכונית היו כסם מרגיע ואנו שקענו בהזיות נים לא נים.

לפתע עצרה המשאית ושמענו קולות ירייה. אולי הורגים שם יהודים, הרהרתי לעצמי, אולי הביאו אותנו לכאן כדי להמית אותנו ? תולק צדק. האם זה באמת הסוף ? הרגשתי לפתע שאינני

רוצה למות. אינני רוצה שיירו בי, פחד החל לכרסם בתוכי. נטלתי את הסידור, אימצתיו אל לבי ומלמתי: ״שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחד.״

המשכתי בהרהורי המבולבלים: והרי אמרתי שלא אכפת לי למות, שלא כדאי לחיות חיים שכאלה, אז מדוע אני מצטער לפתע שלא שמעתי בקולו של תולק, מדוע אני חושב על בריחה מן המשאית? איצ׳ה ודאי היה בורח מזמן. איזה מעשה טפשי עשיתי שלא התייצבתי לעבודה ועתה כבר אין לשנות את המצב. ומדוע אין פותחים את המשאית? זמן רב ישבנו במשאית עד אשר החלה שוב לנסוע. נשמתי לרווחה. אולי זה לא הסוף עדיין.

הסתכלתי בחולים מסביבי. הם נאנחו ונאנקו עם כל טלטול של המשאית, ובאורח פלא הרגשתי שאינני חולה, שיש בי כוח להתגבר. מה עשיתי? בגלל רגע אחד של יאוש כמעט והבאתי עליי את הסוף, ואינני רוצה למות. נזכרתי בסיפורי אימא על מחלתי כשהייתי תינוק, על המאמצים שעשו היא ואבא כדי שאזכה בחיי, מי יודע, אלמלא מחלתי יכלו לחיות באושר בירושלים, חשבתי, ועתה, כמעט וויתרתי על חיי. עליי להמשיך ולחיות ולו רק למען זכר משפחתי. עליי לעשות הכל כדי להינצל אמרתי לעצמי והרצון לחיות ניעור בי בעוצמה רבה.

לאחר שעות אחדות של נסיעה עצרה המשאית. האברזין נפתח וקיבלנו פקודה לרדת. הגענו לז׳שוב! למקום שממנו יצאתי, למקום שבו נשארו אבא, ברוניה ונחמה.

גרמני בשם גץ עמד מולנו באקדח שלוף. ארזנו את כל כוחנו וירדנו. רק לאחד מן החולים לא היה כוח לרדת והוא נשאר לשכב על קרקעית המשאית. גץ ציווה על שניים מהאנשים לשאתו ולהורידו, ובעוד הם מתכוננים להרימו ירה בו באקדחו.

הוכנסנו לתוך הסגר בבניין שנשמר על ידי שומרים יהודים (יודנראט). לא היו בבניין לא מיטות, לא כיסאות, לא שולחנות, אלא ספסלים אחדים בלבד. מי שהצליח לתפוש לו מקום ישיבה, ישב, מי שלא הצליח, שכב על הרצפה. יומיים שהינו כלואים

בבניין בציפיית חרדה לבאות. ביומיים אלה של מנוחה ורוגע השתפר מצבי עד לבלי הכר. הרגשתי שוב בריא וחזק, כל פצעיי נרפאו ומחלת הטיפוס חלפה כליל.

מה אני עושה כאן בין כל החולים האלה? שאלתי את עצמי, ולא הבנתי כיצד נתתי לעצמי ליפול ברוחי ולהיכנע. עתה עליי למצוא דרך לחלץ עצמי מכאן.

לפנות ערב של היום השני הופיעו קציני גסטאפו גרמנים, הסתכלו בנו ובחרו עשרים איש מבינינו. על פי מה בחרו את האנשים, האם את החולים ביותר, האם את הזקנים ביותר, האם את הנמוכים ביותר — נראה שגם הם לא ידעו. הייתה זו מעין הגרלה, "אתה, ואתה, ואתה..." הצביעו על עשרים האנשים שנצטוו לצאת מהבניין לחצר ולעמוד בשורה מבלי שידעו למה. מולם עמדה קבוצת חיילים גרמנים ברובים מוכנים לירייה. ניתנה להם פקודה לירות והאנשים נפלו אחד, אחד, רק שלושה מכל העשרים ניצלו. לאחד חלף כדור בקצה ראשו, הוא נפגע קל ואז זינק ונעלם. השני נפגע בריאתו ואף על פי כן הצליח גם הוא לברוח. השלישי קופליק שמו, שעמד האחרון בשורה, צנח והתעלף מפחד, שנייה אחת בלבד לפני שכדור כמעט פילח את לבו. לאחר שנורו האנשים עברו הגרמנים מאחד לאחד לוודא שאכן כולם מתים. האחרון שהתעלף ולא נפגע, קופליק שכב כמאובן וכל גופו נוקשה כבול עץ. הגרמני שחלף לידו נענע אותו מספר פעמים במגפו ואמר בבטחון: "הוא גמור!" אולם קופליק לא היה גמור. הוא היה בעווית של הלם ולאחר שהכל חלף, הלילה ירד והגרמנים הסתלקו, ניעור מעלפונו, קם ונכנס לבניין לתדהמת כל הנותרים.

כששמעתי את היריות וראיתי את הנופלים, דחפתי את שומר הבניין וברחתי. השומר היהודי ניסה לדלוק אחרי, אך ללא הצלחה. כל הלילה הסתובבתי בין הבתים כשאני נשמר לנפשי. קר היה מאד ולא מצאתי לי מחבוא. כל היהודים שעוד נותרו הוחזקו בגטו. למחרת הגעתי למסקנה כי אין לאן לברוח ואין לאן לפנות, בכל מסביב רק גרמנים וגרמנים. עם בוקר שבתי לבניין ומצאתי

שם את קופליק ואת שני הבורחים האחרים, שנפגעו אמש מיריות הגרמנים וגם הם, כמוני, חזרו כי לא מצאו מסתור. נזכרתי בפסוק: ״אשא עיניי אל ההרים מאין יבוא עזרי.״ עניבת החנק הייתה הדוקה סביב צווארנו באין מושיע, שקענו בהרגשה של חוסר אונים שהכניסה אותנו לאדישות.

בחזרה להוטה קומורובסקה

[א]

למחרת באה הוראה להעבירנו לגטו שבז׳שוב. לבי הלם מהתרג־שות, אולי יארע נס ואפגוש באבא, ברוניה ונחמה. אולי כן יש אלוהים בשמים והוא שלח לי את מחלת הטיפוס כדי להביאני עד הלום, כשם שעשה ליוסף שנמכר בידי אחיו לישמעאלים כדי שברבות הימים יצילם מרעב.

גטו ז׳שוב היה מחולק לשניים. חלק אחד נקרא ׳מחנה מעבר׳ והחלק השני ׳מחנה עבודה׳. במחנה המעבר גרו כל האנשים העתידים להישלח למחנות אחרים ורחוקים. במחנה העבודה היו אלה שהיה בכוחם עדיין לעבוד. אנו, החולים, הועברנו למחנה המעבר. מיד התחלתי לחפש ולחקור אחר עקבות משפחתי, וכך נודע לי כי אבא מת מהמחלה בה נתקף בליל הגירוש. הכל הכירו את אבא. ״רב הירש ?״ אמרו, ״זה הצדיק שהיה עניו וצנוע וסייע בסתר לכל נצרך ? אתה הוא בנו ? זכות גדולה היא להיות בן לאב שכזה !״ הם האמינו כי היה אחד מל״ו צדיקים נסתרים וסיפרו מה גדולים היו האבל והצער בגטו כאשר מת.

ואף שהמוות היה עניין שבשיגרה, כי מידי יום מתו אנשים רבים ונקברו בצנעה, כשמת אבא ביכה אותו כל הגטו. שם בגטו גם נודע לי כי אחיותיי נשלחו באחד המשלוחים למחנה אחר ומישהו לחש על אזני : ״משם לא חוזרים,״ אך איש לא ידע לספר לאן.

עתה, ידעתי כי אבא ושרוליק אינם לבטח, ובאשר לאחיותיי,

קיוויתי, כי אולי הן עדיין בחיים. לא רציתי להאמין שאמנם נשארתי לבדי. ואף על פי כן לא יאוש תקף אותי הפעם. בתוך תוכי הרגשתי כי חובה גדולה מוטלת עליי כעת והיא החובה להישאר בחיים. אולי אני האחרון למשפחת דויטש ואסור לי למות. עליי לבנות ולהקים מחדש את שם משפחתי. זכר לאבא ולשרוליק. אך כיצד, היכן, ומי יסייע בידי? אפילו תולק ואיצ׳ה אינם עוד עימי.

תושבי הגטו קבלונו בלבביות רבה ועל אף מצבם הקשה, סעדו את החולים במסירות אין קץ. הבראתי, התחזקתי ושבתי לאיתני. הסתובבתי בגטו נבוך ומבולבל כי לא ידעתי מה עליי לעשות, כיצד אכלכל את צעדי בעתיד, או שמא אניח ביד הגורל לכוון את מהלך חיי. ואז פרצה בגטו מגיפת טיפוס קשה שהפילה רבים למשכב. לא היה בית שלא היו בו חולים, ולא היה מי שיטפל בחולים הרבים.

אני, שהייתי מחוסן בפני מחלת הטיפוס בזכות המחלה שלקיתי בה טרם בואי לגטו, נחלצתי לעזרת החולים במסירות בלתי נלאה. יום ולילה עברתי מחולה לחולה. לאחד הגשתי מים, לאחר החלפתי את בגדיו, לזה הגשתי סיר וסייעתי לו לעשות את צרכיו, את ההוא רחצתי, ולזה ישרתי את המצעים. החולים השפיעו עליי ברכות והביטו בי כבמלאך גואל. ״כבן כאביו״ אמרו, אך היו גם כאלה שהזהירוני בחשאי: ״אתה גם כן עלול לחלות, מוטב כי תנוח מעט.״ והיו אף שיעצו: ״בחולים שאבדה תקוותם להירפא לא כדאי לך לטפל, רק תכלה את כוחך ואותם לא תושיע.״ אך אני לא שעיתי לדבריהם ונהגתי על פי צו לבי. הגשתי עזרה כל עוד עמדו לי כוחותי. מרחוב לרחוב ומבית לבית מיהרתי כאחוז דיבוק. בדקתי, עזרתי והצטערתי שלא יכולתי לעזור לעוד רבים רבים אחרים.

באותם ימים נוראים של המגיפה, קם לגטו מלך. הקברן שאסף יום יום את גוויות המתים והובילם לקבורה. במרומי הדוכן של עגלתו ישב כמלך על כיסאו, לבוש מדים הדורים וחבוש כובע

מצחייה. שני נערים עזרו עמו להעמיס את הגוויות על העגלה.

״מניין לו הכסף הרב ?״ תמהו האנשים שהיו עניים מאוד והוא הדור במחלצות.

אנשים אמרו : ״הוא חי מהמתים,״ ואחדים אף ידעו לספר כי הוא נוטל את כל דברי הערך שנותרו על המתים וכך הוא מתעשר. ואף על פי כן, לא נמצא אדם שהיה מוכן להחליף אותו במלאכתו ולשמש קברן.

יום אחד, כשהלכתי ברחוב להגיש עזרה לחולים הרבים, נתפש־תי בידי קבוצת חיילים גרמנים שסיירה ברחובות הגטו וצדה אנשים למשלוח. לא ידעתי כי אשלח חזרה אל אותו מחנה עבודה שממנו באתי כשחליתי בטיפוס, להוטה קומורובסקה. השומרים הנדהמים במחנה שהיו בטוחים כי מתי, הכירוני מיד : ״הבראת מאוד, מוישה דויטש, אתה נראה כמו אחרי חופשה.״

איזה גורל משונה, חשבתי בלבי, מז׳שוב נשלחתי לכאן, מכאן הוחזרתי לז׳שוב. אולי כדי ללמוד על גורל משפחתי, ושוב אני במחנה העבודה שהייתי בו, כאילו אני ממשיך מן המקום שבו עצרתי. האנשים במחנה היו זרים לי, הם היו חדשים. הוותיקים כבר לא היו. גם את איצ׳ה לא מצאתי במחנה הוא הגשים את חלומו ונמלט ימים אחדים לאחר שנלקחתי עם החולים ולא חזר.

[ב]

יום אחד נשמע קול במחנה כי מחפשים חשמלאי לעבודה בביתו של הגרמני שמידט. שמידט גר בבית מפואר בן שתי קומות. הכניסה לבית הייתה דרך מרפסת רחבת ידיים בחזית הבית, שאת תקרתה תמכו עמודים, ומעליה הייתה תלוייה המרפסת של הקומה השנייה. כשהדליקו אור במרפסת התחתונה, נדלק האור גם בעליונה. שמידט רצה להפריד את החשמל בשתי המרפסות, וחיפש חש־מלאי בין אנשי המחנה. התנדבתי ואמרתי כי אני חשמלאי.

״אם אינך חשמלאי ותיכשל במלאכתך רק נס יוכל להצילך,״

אמרו לי האנשים ותמהו כי התנדבתי להיכנס ללוע הארי, אך אני משום מה הרגשתי בתוך תוכי כי אצליח במשימה.

רק אשתו של שמידט הייתה בבית כשהגעתי. נכנסתי לבית שהיה רפוד בשטיחים רכים ומרוהט ברהיטים כבדים ויקרים. הבית הזכיר לי את בית הדוד שלמה, ובית הדוד הזכיר לי את פולה. כמעט ושכחתי אותה, אמרתי לעצמי, חודשים רבים שלא עלתה בזכרוני, וגם עתה הופיעה דמותה לפניי כמתוך ערפל ונתקשיתי לזכור את מראה פניה, אף כי התאמצתי מאוד, רק את תחושת שערה החלק בשפתיי וריחו זכרתי ורטט עבר בי. לרגע שאלתי את עצמי: ״האם באמת היו אי פעם הדוד שלמה ומשפחתו במציאות? כל כך הרבה תלאות עברו עליי בשלוש השנים האחרונות, עד שנדמה היה לי שאלפי שנים חלפו מאז.

חשתי מאוד לא בנוח בבגדיי המרופטים ובנעליי הבלויות והמלוכלכות בתוך הבית המהודר. על קצות אצבעותיי הלכתי כמי שמבקש לרחף, כדי לא לקלקל את השטיח. כשטיפסתי במדרגות אל המרפסת שבקומה השנייה נתקלו עיניי בארון קטן שעמד בפינת החדר ועליו ניצבה חנוכייה. חנוכיית שמן נוצצת, עשוייה כסף טהור, כמו זו שהייתה לנו בביתנו. חשתי צביטה חזקה בלבי, רציתי מאוד לגשת ולהסתכל בחנוכייה, למשש אותה בידיי, אך יראתי.

ממי נטל שמידט את החנוכייה הזו? שאלתי את עצמי, והיכן בעל החנוכייה? זעקה עמדה בקצה לשוני, הרצחת וגם ירשת, מר שמידט? אך הזעקה קפאה על דל שפתיי.

אף שמעולם לא טיפלתי בחשמל בעצמי ורק ראיתי לעתים כיצד אבא עושה זאת, פירקתי במברג את קופסת המתגים שבמרפסת, כמי שבקי במלאכתו. אחר התבוננתי היטב כיצד מורכבים החוטים. אם אטעה לא יצטרך שמידט להורגני, בין כה וכה אתחשמל. ידיי רעדו כשעסקתי בניתוק החוטים שהגיעו מלמטה, אך לאט לאט שב אליי אומץ לבי. בהיגיון, בקור רוח ובתבונה השלמתי את מלאכתי, ולמרבה הפלא החשמל דלק

במרפסת למעלה, כשהוא מנותק מן החשמל במרפסת התחתונה. לאושרי לא היה קץ ולשביעות רצונה של הגברת שמידט. לאות תודה נתנה לי את כל קרום הלחם שנאסף בביתה כי לא נאכל, והוסיפה עוד כמה פרוסות נקניק. הייתה זו המתנה הנפלאה ביותר שיכול הייתי לקבל באותם ימים. מאז אותו יום יצא לי שם של חשמלאי.

פוסקוב

[א]

בגטו לא נותרו עוד יהודים כשרים לעבודה, ועל כן, המשלוחים לשלושת המחנות חדלו להגיע. מספר האנשים במחנות עצמם הלך ונדלדל, ואז החליטו הגרמנים לחסל את המחנות הקטנים ולרכז את כל הנותרים במחנה אחד גדול. הועלינו על רכבות משא, והובלנו דחוסים ודחוקים בתוך הקרונות למחנה פוסקוב שליד העיר קראקוב. היה זה מחנה גדול מאוד, מאורגן מאוד ושמור היטב. שתי גדרות תיל גבוהות ומחושמלות הקיפוהו. בכל עשרה מטרים של הגדר הזדקר מגדל שמירה שעליו עמד זקיף חמוש במכונת ירייה. בלילה הודלקו זרקורים גדולים בראשי מגדלי השמירה והאירו עד למרחוק.

מכאן לא ניתן לברוח, הרהרתי, כאן אפשר רק להתאבד. נוגעים בגדר וחסל, בן רגע עוברים מן העולם הזה אל העולם הבא. רק הציפורים יכולות לבוא ולצאת באין מפריע.

הארגון והסדר במחנה ניכרו בכל פינה ואתר. שני חלקים היו בו: האחד מחנה לפולנים 'בוגדים', שהתנגדו לשלטון הגרמנים בפולין, והשני — ליהודים. אנו ארבע מאות שישים ואחד איש משלושת מחנות העבודה, רוכזנו במחנה היהודים. כולנו נחשבנו לבעלי מקצוע מעולים, אומנים במקצוענו. גרנו בשני צריפים ארוכים, מחצית מאתנו בכל צריף. בצריף עצמו היו דרגשים בשלוש קומות ועליהם מזרני קש ושמיכות. הניקיון במחנה, בצריפים ובחצר בלט לעין. כאן פגשתי את תולק, שפונה גם הוא ממחנה

העבודה שלו ושוב היינו יחד לשמחתנו הרבה.

יום יום עם עלות השחר התעוררנו ומיהרנו להתרחץ בחדר שבו היה רק ברז מים אחד והמים בו לא זרמו אלא טפטפו. לאחר הרחצה הובלנו בשורות למפקד הבוקר. לאחר המפקד קיבלנו את מנת הלחם בת תשעים הגרם, מנה זו הייתה קבועה כמעט בכל מחנות הגרמנים, ואז נלקחנו לעבודה. מי לעבודה מקצועית מחוץ למחנה ומי בתוך המחנה בנקיון החצר והשירותים ובעבודה במטבח. להפתעתי ולשמחתי הוצבתי לעבודה במטבח, מזלי האיר לי פנים שאותו יום חסר טבח. בערב עם סיום העבודה שבנו לצריפים ושלא כמו במחנה הקודם הם ננעלו עלינו מבחוץ. על כל צריף היה אחראי יהודי מטעם הגרמנים שכונה 'קאפו'. גם האחראי למחנה כולו היה יהודי, יליד גרמניה, בשם פולדי. הוא היה ממושמע מאוד ודייקן מאין כמוהו, ומכיוון שידע לדבר היטב גרמנית, נוח היה לגרמנים לשאת ולתת עמו ובחרו בו כאחראי למחנה. מעל פולדי ומעל האחראי למחנה הפולני הוצבו אוקראינים ששנאו שנאה עזה גם את היהודים וגם את הפולנים. הגרמנים בעורמתם החליטו כי אין טובים מהם לטפל בפולנים המורדים וביהודים שנואי נפשם. הם ידעו שהאוקראינים יגשימו את כל משאלות לבם בצורה האכזרית ביותר.

גם במחנה הפולנים היו אותו ארגון וסדר, אלא בהבדלים קטנים: הסדר והניקיון נשמרו בו פחות, והאוכל היה שם רב יותר, כי הפולנים קיבלו מבני משפחותיהם חבילות מזון, בשעה שליהודים כבר לא היו משפחות שתשלחנה להם חבילות.

בין אנשי הקאפו שבמחנה הפולנים היה קאפו אחד יהודי, ששמר על דבר יהדותו בסוד. הוא דיבר פולנית כפולני וגם מראהו היה כפולני, על כן חשבוהו כולם לפולני. בין שני המחנות היהודי והפולני הפרידה גדר גבוהה.

כשננעלנו בצריף מידי ערב סיפרנו זה לזה שמועות משמועות שונות שהגיעו לאזנינו במשך היום. כך שמעתי באחד הערבים את סיפור תולדות המחנה.

ראשיתו של המחנה הייתה מגרש ריק מוקף גדר ללא צריפים כלל, והוא שימש מכלאה לשבויים רוסיים, הראשונים שנפלו בשבי הגרמנים. השבויים הוחזקו בחצר בחורף הקר, ישנו על הקרקע ולא קיבלו כל מזון. סיבלם היה לאין נשוא עד אשר לא יכלו לעמוד ברעב הנורא והחלו לאכול את בשר המתים. רבים היו המתים מידי יום והם נגררו אל קצה המחנה, נערמו בערימה ונשרפו. מיום ליום הלכה הערימה וגבהה עד אשר הפכה לגבעה של ממש. במרי ליבם קראו לה השבויים 'גבעת הגוויות'. שמה נשאר לה וכך קראנו לה גם אנו.

סופר כי יום אחד הציבו הגרמנים שולחנות בחצר, פרשו עליהם מפות לבנות וערכו סעודה דשנה. את השבויים הרעבים הושיבו מסביב לשולחנות הערוכים לתפארה, וביקשו מהם לחייך אל מול המצלמה, כדי לצלמם בשעת האכילה. השבויים שראו את המט־עמים על השולחן והיו בטוחים שלאחר הצילומים אכן יהנו מהם, חייכו אל מול המצלמה ומילאו את כל בקשות הגרמנים, ובלבד שיזכו במזון הטעים שהיה מונח לפניהם. אולם אך נגמרו הצילומים, בטרם הצליחו לטעום מן המטעמים. גורשו בחמת זעם מן השולחנות שסולקו מיד לאחר מכן.

הגרמנים נזקקו לתמונות כדי להזים האשמות שהועלו נגדם כי המיתו את השבויים ברעב, אך איש מן השבויים הרוסיים לא נותר בחיים כדי להעיד ולספר את האמת. רק השם 'גבעת הגוויות' נותר לזיכרון.

[ב]

במחנה פוסקוב פגשתי את דויד שהגיע למחנה מארץ ישראל. דויד נולד בפולין. בהיותו ילד קטן עלו הוריו לארץ ישראל והתישבו בעיר תל־אביב. הקימו להם מפעל קטן לייצור מברשות והתפרנסו ממנו. מהוריו שמע דויד על פולין, מקום הולדתו. גם דודים היו לו בפולין, על כן כשגדל החליט לנסוע לבקרם. היה זה לפני המלחמה, הוא לא חש בסכנה הקרבה ונקלע לכל תלאות יהודי

פולין והגיע עד מחנה פוסקוב. בערבים היה דויד מספר לנו על ארץ ישראל, על תל אביב העיר הצעירה, על הקיבוצים, על ילידי הארץ הגאים, שאינם יודעים מה הן רדיפות אנטישמיות, צעירים הנושאים בלבם חלום גדול לבנות מולדת לעם היהודי כולו, המפוזר בגולה. סיפוריו על ארץ ישראל נשמעו מופלאים באזני. ״ארץ ישראל,״ אמרתי, ״הייתה משאת נפשו של אבא, אך הוא לא יכול היה להגשימה. אם אזכה לצאת מן הגהינום הזה אסע לארץ ישראל.״

ימים אחדים לאחר בואנו קיבלנו בגדים. מי מכנסים, מי מקטורן ומי חולצה, אך אף אחד לא קיבל בגד שהתאים למידותיו. כהרף עין הפך המקום ליריד. כל אחד סחר בבגדיו והחליף אותם בבגדים אחרים לפי מידתו. אני קיבלתי מקטורן גדול ממידותיי. אחדים ניסו לשכנעני להחליף עימם את המקטורן, אך אני אמרתי:

״אני שמח במקטורן הזה מאוד, יש בו כיסים גדולים ואוכל להטמין בהם מזון.״ אולם כבר למחרת התברר לי כי חלומותי אינם בני הגשמה, ומחנה פוסקוב איננו מחנה העבודה הוטה קומורובסקה. כאן בפוסקוב למדתי מה הם סדר ומשמעת גרמניים, והבנתי מדוע בהוטה קומורובסקה יכולתי לחמוק מן המחנה ולשוב בחזרה מבלי שאיש יגלה את בריחתי. המשמעת הייתה חמורה מאוד. אפילו הצריפים בפוסקוב היו בנויים בסדר מופתי ולא מפוזרים על פני השטח כמו בהוטה קומורובסקה. הנוקשות זעקה מכל פינה.

כשחזרו העובדים מחוץ למחנה, נבדקו בדיקה יסודית ביותר, וכל אלה שבכיסיהם נמצא מזון נשלחו לתלייה על עמודים שהז־דקרו במרכז המחנה, משום שעברו על ההוראות. גם בדרישה למילוי הפקודות וגם בעונשים היו הגרמנים בפוסקוב קפדנים מאוד ודייקנים.

״מאז שאני עובד במטבח,״ אמרתי לתולק, שעבד בניקיון החצר, ״אני יכול מידי פעם לחטוף משהו לפי, כשהשומר איננו שם לב

ואף לסחוב לפעמים משהו גם בשבילך.״

תפקידי במטבח היה קבוע: ניקוי ושטיפת הסירים, הכיריים והמטבח והעיקר קילוף תפוחי אדמה, למרק של ארוחת הערב, אך הזמן שניתן לי לקילוף היה קצר ולא הספיק כדי לסיים את קילוף כל הערימה. ידעתי שככל שאספיק יותר לקלף כן יהיו יותר תפוחי אדמה לאנשים הרעבים. על כן, בכל כוחותיי השתדלתי לקלף מה שיותר מהר. מיום ליום השתפרתי במלאכה. בימים הראשונים נותרו הרבה תפוחי אדמה בערימה שהובאה לקילוף, כי הזמן חלף וטרם הספקתי לקלף את כל הערימה. אך מיום ליום הלכה הערימה וקטנה, ומנת תפוחי האדמה שקיבלו האנשים הלכה וגדלה. המאמץ שהשקעתי בקילוף היה כה גדול, שכאשר חזרתי עם ערב לצריף, נפלתי על הדרגש באין יכולת להניע את ידיי. כולם ידעו בזכות מי מנת תפוחי האדמה הגדולה שקיבלו, והיו אסירי תודה על כך מאוד, שלא כמו בימים הראשונים עת הסתכלו בי בכעס ושלחו בי מבטי האשמה.

יום אחד כשעברתי בחצר, זרקו השומרים האוקראינים ממחנה הפולנים מעט לחם לתוך מחננו, וחיכו לראות מה יקרה. לא הבנתי לשם מה משליכים האוקראינים לחם לנו היהודים שנואי נפשם. כיסיי הגדולים במקטורן ציפו זמן רב למזון ורציתי לזנק ולתפוש את הלחם לפני שמישהו אחר יחטוף אותו, אולם בטרם הספקתי לזנק שמעתי צעקה רמה: ״אל תיגש!״ היה זה תולק שעבד בחצר בניקיון וראה לא פעם כיצד האוקראינים משליכים את הלחם כפיתיון לאנשים הרעבים, וכשאלה נגשו ליטול אותו ירו בהם. היה זה להם שעשוע מהנה לפתות את האנשים לעבור על חוקי המחנה כדי לירות בהם. תעלול אחר שהיה אהוב עליהם, היה לבחור מראש את אחד הצועדים בשורה, לשים לו רגל כדי שיכשל ויפול, ואז לירות בו בטענה שניסה לברוח. כך התנכלו יום אחד למנהל קבוצת הנגרים, שהיה רב אומן במקצועו והמיתוהו. הגרמנים לא ששו לתעלולי האוקראינים, לא מפני אהבת היהודים שלהם, אלא צר היה להם לאבד בעלי מקצוע

מעולים. משלא הצליחו לגבור על תאוות הרצח של האוקראינים נאלצו לצרף שומר גרמני שישמור על השומרים האוקראינים.

"הסדר והניקיון במחנה פוסקוב הם ממש דוגמה ומופת," אמרתי בהתפעלות כאשר חולק לנו יום אחד סבון רחצה, אך תמהתי לגלות שאיש מלבדי איננו מתפעל. אנשים נטלו את הסבון ביראת כבוד והניחוהו על דרגשם, לא השתמשו בו וגם לא השלי־כוהו. התייחסותם לסבון הפליאתני וכששאלתי לפשר התנהגות מוזרה זו, סיפרו: שהסבון עשוי משומן יהודים שהומתו במחנות השמדה. "גם בשערותיהם של המתים משתמשים," אמרו, "ממל־אים בהם מזרנים." סירבתי להאמין, "לא יתכן. אלה הן המצאות דמיונכם החולה!" קראתי בכעס, אך בתוך תוכי התחלתי להאמין שיש ממש בסיפורים על מחנות ההשמדה, ושיהודים רבים אכן הומתו בהם, אך סירבתי להאמין לסיפורים על הסבון ועל המזרנים. זה היה מעבר לכוח בינתי לתפוס.

[ג]

"מה אתה חושב שיעשו לשצ'ופק?" שאלתי את תולק בדאגה לאחר ששצ'ופק נתפש ולחם טמון בבגדיו. "שרק לא ישלחוהו שוב למחנה השמדה ממנו הצליח להימלט," התפללתי.

"שצ'ופק נלקח לחדר המעצר, שם הוא מצפה לעונשו," אמר תולק, "אני חושב שהגרמנים יתלוהו כאן במחנה, כדי להזהיר את כולנו."

"היסכימו לוותר על נגר מעולה שכמותו?" שאלתי.

"קשה לצפות לניסים, במחנה הזה אין רחמים, מחר בבוקר נדע לבטח."

"את טבעת הנישואין שלו נתן בעבור מעט הלחם הזה שהפילו בפח," אמרתי, "צחוק הגורל, ממחנה ההשמדה ברח, כדי למות במחנה עבודה."

"בזכות טבעת הנישואין שלו יוכל להתאחד שנית עם אשתו

שהומתה בתאי הגאזים.״ אמר תולק במרירות. ״איך הגורל משטה באנשים.״

למחרת בבוקר יצאנו כולנו למפקד בלב מלא חששות בשל גורלו של שצ׳ופק. המפקד נערך ונסתיים כמידי יום ביומו, ללא שום אירוע מיוחד. התפלאנו מאוד ולא הבנו את פשר הדבר. ידענו שהגרמנים אינם סולחים, ״מה אם כן אירע לשצ׳ופק? רק לעת ערב עברה השמועה מפה לאוזן, כי שצ׳ופק שצפה את קצו, ביקש מידידו הטוב נוח, כי יגניב לו לתא המעצר סכין גילוח. ״אם נגזר עליי למות, אעשה זאת בעצמי. אמות בכבוד ולא אתן לגרמנים הללו את ההנאה להמיתני בטקס חגיגי, או לשלחני חזרה למחנה השמדה.״

לא ידענו להחליט מי גיבור גדול יותר. שצ׳ופק שאיבד עצמו לדעת, או נוח שהעז לסכן את נפשו ולהגניב את סכין הגילוח? שצ׳ופק הפך לסמל של גבורה בעינינו ונושא להערצה. הגרמנים ידעו כי גם האחרים לא יהססו ללכת בעקבותיו, ועל כן, מאז אותו יום הפחיתו בטקסי התלייה במחננו, אולם במחנה הפולנים רבו התליות מאוד ולא חלף יום מבלי שגוויות אחדות נעו על חבל התלייה.

יום יום לאחר שיצאו האנשים לעבודה, ערכו הגרמנים בדיקה בצריפים. מדרגש לדרגש עברו לוודא שהמיטות מסודרות על פי דרישותיהם. השמיכה צריכה הייתה לעטוף את המזרן כך שיראה כמו תיבה מנוסרת, אך כיצד לעשות זאת עם מזרן קש שאין לו כלל פינות? ואף על פי כן היו המזרנים כתיבות מנוסרות כדברי הפתגם: ׳אם רוצים גם מטאטא יורה.׳ כאשר חלפו ימים אחדים ללא עונשים נעשו הגרמנים חסרי מנוחה וחיפשו קרבנות חדשים להרגעת רוחם. על כן, כאשר קרא המפקד הגרמני במפקד הערב מספרים אחדים וביניהם גם המספר 85 שהיה מספר הדרגש שלי, כי כן כונינו במחנה פוסקוב, על פי מספרי דרגשינו, ולא על פי שמותינו. ידעתי כי צפוי לי עונש, אך לא ידעתי במה אואשם. האשמה הייתה שמזרני לא היה מסודר כראוי, ולי היה נדמה

שדווקא אותו בוקר הצלחתי לסדרו טוב יותר מאשר בכל יום אחר, אך לא היה בפני מי להתלונן ולא היה עם מי להתווכח, כשהגרמנים קבעו דבר, אין עליו עוררין. העונש על החטא היה עשרים וחמש מכות שאולקה למחרת במפקד הבוקר.

עם ערב ניגש אלי הקאפו של הצריף ולחש לי באוזניי: "אני אהיה המצליף שלך מחר בבוקר, כך הודיעוני זה עתה. כרוך לך מגבת באחוריך בתוך המכנסיים, כדי שהמכות לא תכאבנה לך מאוד. אני לא אחפש אם הטמנת דבר במכנסיך, ואשתדל להכות חלש ככל שאוכל."

איזה עולם מעוות הוא זה שאנו חיים בו כאן במחנה, הרהרתי לעצמי לאחר שהקאפו הסתלק. במקום לכעוס על האיש שיצליף בי מחר אני אסיר תודה לו. ואמנם למחרת בבוקר הצליף הקאפו באחוריי כמתוכנן. עשרים וחמש המכות שקיבלתי כמוהן כלטיפות למול ארבע המכות שהצליפו בי במחנה הקודם. הקאפו שהצליף בי רק העמיד פנים כמצליף בכל כוחותיו.

[ד]

גם תורו של תולק להיענש הגיע. חרדתי לו מאוד, תולק הוא הידיד היחיד שעוד נותר לי בעולם. כיצד אוכל לעמוד בפרידה נוספת ממנו לאחר שהתאחדנו. מוזר מאוד היה העונש שקיבלו תולק ונוח שעבדו יחד בניקוי החצר והשירותים. הפעם היה זה עונש חדש שטרם היה כמותו. השניים נענשו בשילוח למחנה הפולנים לזמן מה.

"תורו של כל אחד מגיע," אמר לי תולק בשיוויון נפש כשראה את הדאגה בפניי. "אם לא ידונו אותי למיתה אעבור גם את העונש הזה. סיגלתי לעצמי דרך מיוחדת לגבור על הסבל. כשאני מוכה אנושות ואני מרגיש כי עוד מעט קט אשבר ולא אוכל לעמוד בסבל, אני אומר לעצמי: "התאמץ, תולק, הכל חולף וגם הסבל הזה יחלוף, וכשיחלוף תשוב לאיתנך." המחשבה כי עוד מעט יסתיים הכאב, מעניקה לי כוח לעמוד ביסורים."

לחצתי את ידו של תולק לפני עזיבתו והזכרתי לו את דבריו: "חשוב כל הזמן שהכל חולף." אולם אני עצמי חשבתי כל אותם ימים שתולק נעדר, לא על הסוף כי אם על ההווה. חששתי לו מאוד וגם לנוח. שם בין הפולנים, הגרמנים והאוקראינים יהיו חייהם בסכנה. ידעתי שפרט לחבילות המזון הרבות שקיבלו הפולנים מקרוביהם, בכל שאר הדברים היה מחנם גרוע עשרת מונים מזה שלנו. העונשים בו היו רבים יותר, הליכלוך והזוהמה גרמו למחלות ואחווה כמעט לא נמצאה בין יושביו הפולנים. איש לאחיו היה זאב.

בתום שבוע הוחזרו השניים כשמראיהם טובים וחיוך נסוך על פניהם לתימהון כולנו. הם סיפרו: "מיד בבואנו למחנה נטל אותנו הקָאפו 'הפולני' תחת חסותו והכריז כי יטפל בנו כראוי לנו. וכדי שהכל יראו כי הוא מתכוון לנהוג בנו ביד קשה, נתן לנו מיד כלי עבודה וציווה עלינו לחפור תעלה. לאחר זמן שלח לנו מנת מזון. התפלאנו מאד על המזון הטוב שקיבלנו וסברנו כי, מן הסתם, זהו מזונם של כל האסירים הפולנים. לעת ערב הביאנו הקאפו לחדר מעצר שהיה סמוך לחדרו שלו בצריף, כמי שאומר להשגיח עלינו בשבע עיניים. לבנו חרד מאוד, מה הוא זומם? בשעת לילה מאוחרת נכנס לחדרנו, הביא לנו מלאי נוסף של מזון מכל טוב ואמר: "אכלו היטב, נוחו הרבה וישנו במנוחה."

"לא הבנו את פשר הדברים וניסינו לנחש איזו כוונה מסתתרת מאחורי התנהגותו זו. כמעט ולא עבדנו, רק אכלנו ונחנו, ממש בית הבראה היה לנו שם."

אותו קאפו יהודי היה ושמר את דבר יהדותו בסוד, והכל חשבוהו לפולני טהור. בתום שבוע אמר אותו קאפו לאחראים עליו: "הם נענשו דיים, אפשר עתה להחזירם למחנה היהודים."

"לו ידעתם כמה אוכל מצוי במחנה הפולנים," סיפרו השניים, "לא רק מזון, גם דברי מתיקה וסיגריות בשפע."

במו עינינו חזינו בשפע המזון שמקבלים הפולנים כאשר הגיעה אלינו יום אחד משלחת עם מזון מהמחנה שלהם.

"שומו שמיים! מה קרה כאן?" תמהנו עוד יותר, "קודם סיפורם המוזר של תולק ונוח ועתה משלוח מזון."

הקאפו, 'הפולני' למראית עין, הצליח להערים על הגרמנים שרצו להעניש את הפולנים, ושכנעם כי העברת חבילות המזון שמקבלים הפולנים ממשפחותיהם, למחנה היהודים, הינו עונש יעיל וטוב גם לגרמנים, שיחסכו בהוצאות על מזון ליהודים. וכך שבוע ימים זכינו מידי יום במשלוח מזון ממחנה הפולנים, ואיש לא חשד בקאפו 'הפולני' כי יש לו כוונות ניסתרות בשליחת חבילות המזון למחנה היהודים, ומצב בריאותנו השתפר מעט.

יום אחד החליטו הגרמנים כי יש לגוון את סוגי הענישה. הם השתעממו להעניש אותנו תמיד באותם העונשים. והעונשים כאמור, היו חלק מבילוי זמנם. על כן הפעילו את כוח דמיונם היוצר והמציאו עונשים חדשים לבקרים, יום אחד ציוו עלינו לרדת לישיבת צפרדע ובהישמע הצפירה לנתר מסביב לצריפים הארוכים של המחנה. היינו חלשים ולא רגילים בניתור, אך השומ־רים הגרמנים שנהנו מן השעשוע החדש, האיצו בנו להמשיך ולנתר, וכדי להקשות עלינו עוד יותר הניחו במקומות אחדים ארגזים שנדלג מעליהם. מי שלא ניתר או מי שנכשל, ספג הצלפות קשות של שוט.

כוחי לא עמד לי בניתור והרגשתי כי עוד מעט קט אני מועד ונופל ארצה באפיסת כוחות.

"אם אפול יצליפו בי בשוט ואז יחסלוני," חשבתי ובמוחי הבזיק רעיון: הנה אני קרב לבניין השירותים, אחמוק פנימה ואתחבא. אחכה שם ואנוח עד אשר יקיפו האנשים את הצריפים ויגיעו לכאן שוב. אז אנתר החוצה ואצטרף אליהם כמי שממשיך כל הזמן בניתור. אמנם יש סכנה שיתפשוני... היססתי לרגע, אולם במשנהו ידעתי שבין כה וכה לא אחזיק מעמד בניתורים. שיחק לי מזלי, הצלחתי להסתתר וניצלתי.

אושוויץ

[א]

מספר אנשי המחנה הלך ופחת מיום ליום. הגרמנים הרגו בנו בלי רחם כשהרעב והמחלות מסייעים בידיהם. מאה אנשים נשלחו למחנה פלאשוב וביניהם גם תולק. שוב נפרדנו. שוב נשארתי ללא חבר. אך לא לעולם חוסן, כך אומר הפסוק, ואכן, הגרמנים שכבשו כמעט את כל אירופה ואף חלקים מצפון אפריקה, החלו לנחול מפלות. הקערה התהפכה על פיה. הרוסים שהופתעו כאשר הפרו ידידיהם הגרמנים את הברית שכרתו עימם ופלשו לארצם, התאוששו לאחר זמן מן ההלם והחלו בארגון צבאם, בייצור כלי נשק ובביצור הערים שטרם נכבשו. כל העם הרוסי היטה שכם למאמץ המלחמתי בעוז נפש ובגבורה עילאית.

הגרמנים שהגיעו בכיבושיהם עד סטאלינגרד, בלב לבה של רוסיה, ולחמו במבואותיה, מצאו מולם לוחמים אמיצים שהיו מוכנים למסור את נפשם, אך לא את מולדתם. גם שר החורף הרוסי יצא נגדם בשלגים כבדים ובקור עז שהגרמנים לא היו מורגלים לו. הדרכים היו חסומות בשלגים, מכוניות הגרמנים לא יכלו לנסוע, לא יכלו להביא דלק, לא יכלו לספק מזון לחיילים, ואז נאלצו לסגת, לשׂרך דרכם ברגל בשלגים הכבדים.

החדשות על כשלונות הגרמנים הגיעו אף למחנה פוסקוב. זלמן, שהיה בעל מלאכה מעולה, הצליח לאסוף ולהבריח למחנה חלקים של רדיו. כשכל החלקים היו בידיו, הרכיב את הרדיו בלילות מתחת לשמיכתו, לאורו החיוור של פנס כיס. עתה, יכולנו להאזין

לחדשות מתחנות רדיו שונות ברחבי אירופה ולמדנו על המפנה שחל בחזית. תקוות חדשות ניעורו בליבנו כי סוף המלחמה קרב לבוא.

"מה נעשה לאחר המלחמה ?" שאלנו זה את זה והפלגנו על כנפי הדמיון לעולמות רחוקים, כשאנו שוכחים לזמן מה את סבלנו ואת צרותינו. כולנו היינו בדעה כי הדבר הראשון שנעשה יהיה לאכול לשובע. עד כלות השתוקקנו ללחם וחמאה, לחם ללא הגבלה, כיכר גדולה שנוכל לפרוס ממנה פרוסה, ועוד פרוסה — פרוסות רבות — ככל אוות נפשנו.

"אני אסע לארץ ישראל ואגור בירושלים !" אמרתי, "זה היה פעם רצונו של אבא, בגללי לא הגשים את חלומו, כדי להציל אותי ממוות, עתה הוא מת ואני חי."

הרוסים הלכו והתקרבו לעבר הגבול הפולני כשהם מגרשים את הגרמנים מארצם. על כן החליטו הגרמנים להעבירנו לקרבת גבול גרמניה. במפקד הבוקר הודיעו : "היום אתם יוצאים לדרך, למחנה עבודה חדש." וכדרכם הבטיחו כי יהיה זה מחנה טוב. "כולם יעבדו ויזכו במזון משובח ובתנאי מגורים נוחים. המחנה שאליו אתם נוסעים הוא מחנה גדול מאוד ומסודר מאוד, על כן אל תעשו שטויות בדרך, כלומר, אל תנסו לברוח. שם המחנה אליו אתם נוסעים הוא 'אושוויץ'." שמענו את השם הזה קודם לכן, אך את טיבו של המחנה לא ידענו, ולא העלינו בדעתנו אפשרות של מחנה גרוע ממחנה פוסקוב. על כן קיבלנו את ההודעה בשוויון נפש. צררתי את מעט חפציי והטמנתי את הסידור בכיס הגדול של מקטורני. מדוע אני נושא עימי כל הזמן את הסידור הן אינני משתמש בו כלל ? שאלתי את עצמי, וגם עניתי. ידעתי היטב את התשובה, הסידור הינו הדבר היחיד שנותר לי מביתי, הקשר היחיד למשפחתי, ההוכחה שאכן הייתה לי אי־פעם משפחה.

עם ערב הועמסנו על קרונות משא, מאה ועשרים איש בקרון, וכפי שציפינו מראש, בצפיפות עד אין נשוא. כאשר רצה מישהו לשנות את תנוחת עמידתו, או ישיבתו, היה מכריז בקול : "אני

מסתובב!" וכולם לידו הסתובבו עימו יחד, כמו גלגלי השעון המסובבים זה את זה, כי אלמלא כן, לא יכול היה להסתובב. הרכבת התנהלה לאיטה. מידי פעם נשמע זמזום אווירונים שגם הטילו את פצצותיהם על המסילה. לא ידענו מי הם המפציצים, לא שיערנו שהחזית קרובה אלינו מאוד. הנסיעה התמשכה בשל כך ימים אחדים וכל אותו זמן לא בא כל דבר מאכל או משקה לפינו. ישבתי בפינת הקרון וגיליתי לפתע את הברגים הגדולים שחיברו את לוחות העץ של הקרון זה לזה. מעטה של כפור כיסה את הברגים. בצמאוני הרב התחלתי לינוק את הכפור מהברגים. לאושוויץ הגענו עם לילה. הרכבת נכנסה לתוך המחנה ואז עצרה, אולם הדלתות לא נפתחו מיד.

"מדוע אין פותחים את הדלתות?" קראנו בחוסר סבלנות, כי היינו תשושים מאוד ורעבים, אולם הדלתות לא נפתחו. מן החוץ בקעו ועלו קולות של מתווכחים. הקשבנו בסקרנות ולא הבנו את פשר הוויכוח.

"חבל להשמידם, אין בכל הארץ בעלי מלאכה מעולים כמותם, ואתם יודעים עד כמה זקוקים אנו לבעלי מקצוע לאחר שכל בעלי המקצוע הגרמנים גויסו לצבא ונשלחו לחזית. התעשייה שלנו כמעט משותקת, ואין מי שיעבוד למען החיילים בחזית."

"אבל קיבלנו הוראות להשמידם, את כולם עד אחד!" נשמע קול אחר.

"אילו ידעו מי הבאים היו נותנים לכם הוראות אחרות," נשמע שוב הקול הראשון.

"במי מדובר?" שאלנו איש את רעהו, כי התקשינו להאמין שבנו מדובר.

הוויכוח נמשך עת ארוכה ובינתיים עלה השחר. כשנפתחו הדלתות נזדקר לעינינו מחנה ענק שאת סופו לא ראינו. טורים, טורים של ביתנים ישרים ניצבו בו כמו שורטטו בסרגל. על שער הכניסה למחנה היה שלט ועליו כתובת באותיות של קידוש לבנה: 'העבודה משחררת'.

*

קבוצת יהודים שמראה מוזר להם, לבושים כותנות פסים, ראשיהם מגולחים ועיניהם העמוקות מתרוצצות בחוריהן בעצבנות רבה, קרבה אל הקרונות.

"האם בני אנוש הם אלה ?" תמהתי, "האם כל האנשים במחנה זה נראים כמותם ? האם גם אנחנו ניראה כך בעוד זמן מה ?"

"כאן התחנה האחרונה של הרכבת, הגעתם לבית השחיטה," אמרו לנו האנשים המוזרים.

"כאן ממיתים אנשים בגאזים."

נזכרתי בשצ'ופק שאיבד עצמו לדעת בסכין גילוח כי לא רצה שהגרמנים ימיתוהו בתאי הגאזים. הוא הרי סיפר לנו שבאושוויץ ממיתים אנשים בתאי גאזים, לא האמנו לו, חשבנו שהוא מדבר מתוך טירוף הדעת. בטרם הבנו את משמעות הדברים שנאמרו לנו עד סופם, המשיכו האנשים המוזרים באדישות תהומית:

"אם יש לכם כסף, או כל דבר ערך אחר, תנו אותם לנו כי אתם כבר לא תזדקקו להם עוד." האנשים המוזרים היו קבוצת אנשים מיוחדת, ה'זונדר קומנדו', שעבדו בהובלת יהודים להמתה בתאי הגאזים, ולאחר מכן הובילו את הגוויות למשרפות כדי לשרפן לאפר.

"הריח המוזר שאתם מרגישים, הוא ריח הגופות השרופות העולה מן הארובות." ואז גילינו את ארובות הלבנים הגבוהות שלשון אש צרה עטופה בעשן עלתה והיתמרה מהן.

מוזר, אבל שום פחד לא תקף אותי, רק רגש רחמים גדול על האנשים המשונים, ומאוד לא רציתי להיראות ולהיות כמותם.

הובלנו לתוך אולם בבניין סמוך, נצטווינו להתפשט כדי להיכנס למקלחות. את כל בגדינו אמרו לנו להשאיר מקופלים ומסודרים במקום שנבחר, כדי שנוכל למצוא אותם בנקל לאחר המקלחת. קיפלתי יפה את בגדיי ואת המקטורן בעל הכיסים הגדולים שמאוד אהבתי, ושבתוך אחד מכיסיו הטמנתי את הסידור שקיבלתי לבר המצווה שלי לפני ארבע שנים. הוצאתי את הסידור מן הכיס

הסתכלתי בו רגע, וליטפתי אותו בידי. הסידור הינו החפץ היחידי המלווה אותי למעלה מארבע שנים, מיום צאתי את הבית, בית אבא ואמא, ונדד עמי לאורך כל הדרך... אמרתי לעצמי. קיוויתי מאד כי אשוב ואחזיק בו. ליד הבגדים המקופלים הצבתי את מגפיי שרכשתי ימים אחדים קודם לכן מאחד מבעלי המקצוע, שהגניבם למחנה תוך כדי סיכון נפשו, ומכרן לי תמורת לחם ותפוחי אדמה שהצלחתי להגניב מהמטבח. מגפיים אלה עוררו אפילו את קנאת השומרים הגרמנים שלטשו בהם עיניים חומדות. וכדי שלא אאבד את מגפיי נטלתי אבן ושפשפתי אותם בכאב לב כדי שיראו מרופטים ולא יעוררו קנאה. "אני מקווה כל כך כי אמצא את מגפיי ובגדיי כשאצא מן המקלחת," התפללתי בלבי.

עירומים כביום הוולדנו ונבוכים במערומינו, הוכנסנו לחדר המקלחות. דלתות כבדות נסגרו עלינו מבחוץ וננעלו. עמדנו כולנו דמומים. עצרנו את נשימתנו, הסתכלנו בחרדה למעלה, אל הברזים התלויים בתקרה, כמי שנושאים תפילה למרום, שרק לא יצא גאז מן הברזים כמו שסיפר לנו שצ׳ופק, כי אז בעוד דקות אחדות לא נהיה עוד בין החיים. אמרתי בלבי, כשאני מתחיל להאמין שכל הדברים שסיפר שצ׳ופק והאחרים על תאי הגאזים, המזרנים משער אדם והסבון משומן יהודים — אמת הם.

לפתע פרץ זרם מים מן הברזים ועמו אנחת רווחה מפיות האנשים. הקצין שהביאנו לכאן ברכבת ניצח בוויכוח.

כשסיימנו להתרחץ נפתחו דלתות, אך לא אותן דלתות שננעלו עלינו, אלא הדלתות שבכיוון הנגדי. יצאנו לאולם אחר שבו חיכו לנו מגלחים. הם גילחו בזריזות רבה כל פינה שעירה בגופנו: שער הראש, בית השחי, החזה והמבושים, לא הספקנו להבין מה קורה לנו וכבר היינו לאחר התגלחת. עתה הרגשנו עוד יותר עירומים מקודם, כאילו פשטו גם את עורנו מעלינו, וחומר החיטוי שנמרח על גופנו מיד לאחר התגלחת, הוסיף לתחושה זו בריחו החריף והבלתי נעים ובצריבה שגרם לעורנו המגולח.

קיבלנו כל אחד חולצה ומכנסיים מפוספסים, שכמובן לא

התאימו למידותינו. הכל קרה כל כך מהר, מאז הירידה מהרכבת ועד היציאה בכותנות הפסים מן הצד השני, שלא הספקנו להרהר מה קורה לנו, וכבר הפכנו לאנשים אחרים. הסתכלנו זה בזה ולא הכרנו איש את רעהו נעשינו דומים כל כך זה לזה וזרים. הרגשתי כאילו נפרדתי מעברי, אני כבר לא אני, לא נותר לי עוד דבר שיקשור אותי לעבר, מלבד הזכרונות, שלעתים סברתי כי הם פרי דמיוני בלבד ומעולם לא היו קיימים במציאות.

הובלנו לצריף 5 במחנה צ. בבירקנאו, שהיה חלק מאושוויץ. לפנינו היו במחנה זה צוענים שהומתו כולם עד אחד בתאי הגאזים.

הקאפו ששמר עלינו היה פולני אכזר ורע לב, ומן הרגע הראשון החל להתעלל בנו. הוא הצליף בנו בשוטו מכות נאמנות ללא הרף. אפילו בזמן הארוחה הדלה שאכלנו, כשלגמנו בעמידה את המרק הדלוח, לא טמן ידו בכיסו והצליף על ראשינו וגבינו.

זלמן, נוח ואני החלטנו, לאחר דין ודברים בינינו, להתקומם נגד הקאפו הפולני.

"לא נותר לנו עוד מה להפסיד", אמרנו, "מה יכול להיות גרוע יותר מתאי הגאזים ?"

למחרת בבוקר, כשהופיע הקאפו בצריפנו, תפשנו אותו בידינו, החזקנו בו ואמרנו : "אנחנו יודעים היטב היכן אנו נמצאים ומה הוא גורלנו. אם לא תחדל להתעלל בנו, יהיו ימיך ספורים. האוכל דל ומועט ואנו רוצים לאכלו באין מפריע. אם לא תטמין את שוטך בכיסך כשאתה קרב אלינו, מות תמות, גם אם נמות אתך יחד. לנו לא אכפת, "תמות נפשנו עם פלשתים". בן רגע שינה הקאפו את יחסו אלינו.

ימים אחדים שהינו בצריף באפס מעשה ותהינו מה יעשה בנו. לאחר ימים אחדים הוזמנו להופיע בפני רופא המחנה ד"ר מנגלה, שבדק במו עיניו כל אחד מאתנו במערומיו, והחליט למי עוד נותר בשר על עצמותיו והוא כשר לעבודה וימשיך לחיות, ומי איננו כשר, כי הוא רזה מכדי לעבוד, וסופו תאי הגאזים. אחד בלבד מכל

החבורה נפסל לעבודה. בעיניים דומעות ליווינו אותו בדרכו האחרת, ואני קראתי אחריו: ״להתראות בארץ ישראל!״ כשבלבי פנימה ספק גדול אם אמנם תתאמת ברכתי לו.

לאחר שנקבע גורלנו לעבודה קועקעו באמות ידינו מספרים כחולים. המספר שנחתם בידי הוא A 18.010. שוב הפכתי למספר חסר שם. הסתכלתי במספרי והרהרתי: בירכיי חתומות צלקות המכות, בכפות רגליי — צלקות פצעי ההליכה בשלג בנעליים קרועות, עתה בידי המספר הכחול שבא במקום שמי. הסתכלתי במספר ולפתע גיליתי כי הוא מתחיל בספרות 18, נזכרתי באבא, שהיה אומר ״18 הוא חי!״ כל כך רציתי להאמין כי מספרי הוא אכן רמז שאזכה לצאת מפה חי, כדי להגשים את חלומו של אבא ולעלות לארץ ישראל, לירושלים, ולהציב יד וזכר לבני משפחתי שאבדו.

גלייביץ

[א]

בזכות שמנו בעלי מלאכה מעולים, החליטו הגרמנים להוציאנו מאושוויץ ולהעבירנו למחנה עבודה. שוב הועלינו על רכבות משא ונסענו לעבר גלייביץ שבאיזור שלזיה העילית.

להיכנס לאושוויץ ולצאת ממנה חי היה זה מעשה של נס. בגלייביץ היו שלושה מחנות: גלייביץ אחד, גלייביץ שניים, גלייביץ שלושה. אנחנו הובאנו לגלייביץ שלושה. לימים נודע לנו כי היה זה הטוב שבין המחנות. בגלייביץ אחד היה מחנה השמדה, על שער הכניסה שלו התנוסס שלט גדול ועליו כתובת מוכרת באותיות מאירות עיניים ״העבודה משחררת.״ ״כנראה שעל כל מחנות ההשמדה כתבו הגרמנים שלט כזה כדי להוליך שולל את הבאים בשעריו״, אמרתי.

בכל בוקר בקעה ועלתה מוסיקה קלאסית ערבה ממחנה גלייביץ אחד, תזמורת נגנים יהודים שנתקבצו מכל תזמורות אירופה המפורסמות נגנה שם. התזמורת ליוותה בנגינותיה את ההולכים למוות. לא הבנתי מהי כוונת הגרמנים לנגן מוסיקה קלאסית להולכים למוות, האם כדי להנעים להם את רגעיהם האחרונים, כלום אפשר? או האם כדי לטשטש את זעקות הפחד והחרדה שלהם? ואולי סתם אהבו לשמוע מוסיקה קלאסית בשעת מילוי תפקידם? עד היום לא מצאתי את התשובה לכך.

לא אחת גילה אחד מאנשי התזמורת מישהו מבני משפחתו,

או ממכריו הטובים, צועד בשורה אל מותו, והוא היה נאלץ להמשיך ולנגן כשלבו שותת דם.

גם בגלייביץ לבשנו בגדי פסים, שעליהם היה חתום מספרנו האישי, המספר שקיבלנו באושוויץ ולידו סמל זיהוי נוסף שנאלצנו לענוד. הסמל היה מורכב משני משולשים צהובים שהושמו זה על גב זה, ויצרו יחד מגן דוד. הצהוב היה צבע של בושה, כלומר, כל עונד סמל צהוב אות קלון הוא לו, אדם שיש להתבייש בו. סמל זה ענדו מרבית היהודים.

סמל אדום ענדו אסירים פוליטיים, סמל שחור רוצחים וירוק — גנבים. אפשר היה לפגוש במחנה ערב רב של סמלים צבעוניים. היו כאלה שענדו שני צבעים, משולש אחד אדום ואחד שחור, כי היו אסירים פוליטיים וגם רוצחים. אלה שענדו סמל שחור וירוק פירוש הדבר היה שהם גם גנבים וגם רוצחים.

גלייביץ שלושה, מחננו, היה מחנה עבודה שבו היו רק בעלי מלאכה. האחראי על החשמלאים, נתן ז׳פקוביץ׳, בחר בי להצטרף לקבוצתו כחשמלאי, מאז התיקון שעשיתי במרפסת ביתו של שמידט יצא שמי כחשמלאי. עבדנו בכל עבודה שנדרשנו לה, משנזדקקו לחשמלאים.

ביום בואנו לגלייביץ מלאו לי 18 שנים. כל יום הולדת הזכיר לי את משפחתי שאבדה. למעלה מארבע שנים עברו מאז תחילת המלחמה, כמעט רבע מחיי אני מבלה במחנות עבודה, מחנות השמדה ומחנות ריכוז, הרהרתי לעצמי בעצב. ביום הולדתי ה־18 הייתי אמור לסיים את לימודיי בישיבה ולקבל סמיכות לרבנות. במקום זה קיבלתי סמיכות לסבל וליסורים. האם היה כדאי להישרד בחיים? שאלתי את עצמי, שרוליק נהרג ימים אחדים לפני מלאת לו 18. אולי, לו זכה להגיע ליום הולדתו ה־18 היה גם הוא היום בחיים, והיה לי אח, הרי אבא לימדנו כי 18 הוא חי, ואני הנה זכיתי להגיע לשנת הח״י שלי. האם זה רמז כי אמנם אזכה ואצא חי מגיהנום זה? נזכרתי בדמי החנוכה שהיה אבא נותן לנו, לכל אחד מילדיו מידי שנה, 18 מטבעות, כלומר ח״י

מטבעות סימן למזל. "18 הוא חי" היה אומר תמיד.

בגלייביץ פגשתי לראשונה את שולם מרחבקה, שהיה גם הוא יליד לודז'. אף על פי שלא הכרתי אותו קודם לכן, שמחתי לקראתו מאוד והתידדנו מיד. חשתי כאילו מצאתי מכר ותיק שלי, כאילו יש לי בן משפחה.

יום אחד נצטווינו לרתום את הסוסים לעגלה ולנסוע לעיר הסמוכה גלייביץ, שעל שמה נקראו המחנות, ולהביא מצרכי מזון, כששומר גרמני מתלווה אלינו שמא נעז לברוח.

"יכלו לשלחנו לבד, וכי ניתן לברוח מכאן? הרי כולם כאן גרמנים שופעי ארס שנאה ליהודים," אמרתי לשולם שהניד בראשו לאות הסכמה.

"גם בגד הפסים שלנו יסגירנו מיד והקרחת על הראש," הוסיף שולם.

הנסיעה בעגלה הזכירה לי את עגלות האיכרים שבהן היו מביאים את כדי החלב לחנותנו. כמה אהבתי אותן עגלות, לעלות עליהן, לשבת על הדוכן, להחזיק במושכות ולחשוב שאני עגלון. כשהייתי ילד קטן חלמתי שלכשאגדל אהיה עגלון. בעיניי היה זה שיא האושר. לא ידעתי אז כי יום יבוא ושאיפתי אכן תתגשם.

מחסן המזון שממנו נטלנו את המצרכים היה שייך לזוג גרמנים בגיל העמידה. שומרנו הגרמני נשאר לשבת על העגלה בחוץ ושולם ואני עסקנו בהעמסת מצרכי המזון. שולם יצא ואני נכנסתי לחליפין, כדי לייעל את העבודה. כשעמדתי באחת הפעמים בפתח המחסן מוכן לצאת עם חבילה גדולה, ושולם עדיין העמיס על העגלה את חבילתו, שמעתי את בעל המחסן הגרמני לוחש לאשתו:

"ראי איזה בחור יפה הוא." הם לא ידעו כי שמעתי את דבריהם. עשיתי את עצמי כמי שאינו שומע, אך תמהתי בלבי: יפה? בראש קרח, בבגד פסים מרופט, בנעליי הקרועות והמלוכלכות? כשחזרתי שנית למחסן כדי ליטול חבילה נוספת, קרבה אליי האישה הגרמנייה ושאלה בלחש ובחיפזון:

״אתה רוצה להישאר כאן, אצלנו?״ היא הייתה בטוחה כי רק תשובה אפשרית אחת תהיה בפי והיא: ״כן״ וכלל לא העלתה בדעתה תשובה אחרת. אולם אני ידעתי היטב כי תשובה חיובית משמעה להפוך ולהיות גרמני, למחוק את ארץ ישראל ממחשבותיי, למחוק את זכר משפחתי, על כן השבתי מיד בטרם ישוב שולם: ״אני יהודי ורוצה להישאר יהודי!״

הזוג הגרמני שידע מהו הגורל הצפוי לי כיהודי, לא הבין איך אני מסרב להצעת ההצלה שלהם. הם הסתכלו בי ברחמים גדולים וצער נשקף מעיניהם. על מה הם מצטערים כל כך, שאלתי את עצמי. לו נשארתי הן יכולתי להביא עליהם כלייה, ואולי אין להם ילדים ורצו לאמצני לבן, ואולי יראים הם מפני הרוסים, הקרבים ובאים, שמא יצטרכו לתת את הדין על שתיקתם לכל פשעי הנאצים בעת המלחמה, ואני אהיה קרש הצלתם, הוכחה כי סייעו בידי יהודי... ואולי באמת, היה זה מעשה שטות לסרב?

בדרך חזרה למחנה חלפה עגלתנו על פני ילדים קטנים ששיחקו ברחוב. כשראו את העגלה ואת שנינו בבגד הפסים קראו לעברנו: ״יהודים לאושוויץ, למשרפות!״

דבריהם דקרו בלבי כסכינים חדות. קטנים שכאלה שאינם מבינים מהו יהודי ומהו גרמני, ובוודאי לא מה הן משרפות, כבר רוויים בכוס תרעלת השנאה. שמחתי שסירבתי להצעת בעלי המחסן. אינני רוצה להיות אחד מהם.

בלכהאמר וגרוסרוזן

[א]

חזית המלחמה התקדמה וקרבה לגלייביץ. הגרמנים החליטו להוציאנו, את כל המחנה, מאות אלפים של אסירים, ולהעבירנו לתוך גרמניה ממש, כדי שלא ניפול בידי הרוסים הדולקים אחרי־הם. הם גם קיוו שיצליחו להשמידנו בטרם יגיעו הרוסים או האמריקאים וכך ישלימו את משימתם, לא להשאיר עדות חיה למעשי הזוועה שלהם. מכיוון שלא היו להם רכבות להסיענו, החליטו להצעידנו ברגל. נחלקנו לקבוצות, על כל קבוצה נתמנה אחראי. את חפצי הגרמנים העמסנו על עגלות שהובאו במיוחד לשם כך, ואת תפקיד הסוסים מילאנו אנו כששניים מושכים את יצולי העגלה מלפנים, והאחרים דוחפים אותה מאחור. עונת החורף הייתה עדיין בעיצומה, הקור היה עז, הדרכים היו מלאות שלוליות והעגלות שקעו בבוץ. הגרמנים שליוו אותנו במצעד האיצו בנו להזדרז, אך הפעם לא לשם שעשוע, הם חששו מפני הרוסים הדולקים בעקבותיהם.

כל הדרכים המו צועדים מכל הכיוונים. היינו מזי רעב, שלדי עצמות ועור, לבושנו היה דק ונעלינו קרועות. רבים לא עמדו במאמץ ההליכה המזורז וכשלו ונשרו בצדי הדרכים. כל נופל נורה מיד. לאורך כל הדרך משני צדיה שכבו מתים לאלפים, ילדים, נשים, גברים וזקנים. מכל עמי אירופה : הונגרים, רוסים, פולנים, יוונים ויהודים, וכולם דמו זה לזה ברזונם ובלבושם.

״אנו הולכים במצעד המוות,״ אמר נתן ז׳פקוביץ׳ מנהל החש־מלאים, ״אין סיכויים רבים להישרד חי ממצעד זה, המהומה רבה וזוהי הזדמנות טובה לברוח.״

״לא כדאי להסתכן בבריחה בתוך גרמניה,״ אמרתי, ״מוטב להמשיך, אולי יתמזל מזלנו והרוסים ידביקונו וישחררונו״.

יום תמים צעדנו ועם חשיכה חנינו ללינת לילה בבניין עזוב שמצאנו בצד הדרך. כל קבוצה חנתה באשר מצאה. הגרמנים שמרו עלינו בקפידה רבה ואף על פי כן, למחרת בבוקר נוכחנו לראות כי נתן ז׳פקוביץ׳ נעלם ועמו שני אסירים פולנים. איש לא ידע כיצד נעלמו ולאן נעלמו, ואיש גם לא טרח לחפש אחריהם.

המהומה והחיפזון פיתו עוד אנשים לנסות את מזלם בבריחה. ראש אחת הקבוצות הצועדות היה אמיץ ובעל תושייה. גם הוא ידע שקשה יהיה מאוד להגיע לסופו של המצעד, על כן הגה רעיון: הוא העמיד את קבוצתו בשורה, אך במקום לכיוון בלכ־האמר שאליה היו פנינו מועדות, הפנה אותה לכיוון גלייביץ חזרה. מכיוון שהיה ראש הקבוצה נשמעו לו האנשים התשושים ללא תהיות וללא שאלות מדוע כיוון הליכתם הפוך מזה של כולם. גם הגרמנים עצמם שהיו חרדים מאוד לנפשם ומבולבלים, לא חשו, למרבה הפלא, בקבוצה הצועדת בניגוד לכיוון, ואולי כשראו קבוצה שלמה צועדת בסדר וארגון תחת פיקודו של ראש הקבוצה המצעידם בגלוי ובביטחון סברו לתומם שמשימה מיוחדת הוטלה עליהם ולא העלו כלל על דעתם שהם צועדים על פי הוראות ראש הקבוצה בלבד. כך הגיעו חזרה למחנה גלייביץ הנטוש, וחיכו לבוא הרוסים ואמנם זכו להיות המשוחררים הראשונים.

ביום השני המשכנו במצעד ולעת ערב הגענו למחנה המעצר בלכהאמר. בלילה שמענו את קולות ירי תותחי החזית הקרבה. עם בוקר עברה שמועה כי מחר יעלו הגרמנים את המחנה באש על כל יושביו. פחד גדול נפל על כולנו. לא ידענו אם אמת יש בשמועה או אם לאו, וכשניתנה הוראה עם בוקר, לצאת למגרש המפקדים, חששנו לצאת, אך יראנו גם שלא לצאת. על כן יצאנו

אל המגרש נבוכים ומלאי חרדה. כשהתאספנו קהל גדול במגרש החלו הגרמנים לירות מכל עבר ולקצור בנו כמו בקציר שבולים. מהומה רבה החלה, זעקות וצווחות של אנשים פצועים, כואבים ומבוהלים. לא ידענו מה קורה איתנו, מה לעשות וכיצד לנהוג. לאן לברוח, מאין יבוא עזרנו? הגרמנים לא הסתפקו ברצח האנשים במגרש והשליכו בקבוקי תבערה לתוך הצריפים להרוג את האנשים שהתחבאו בתוכם ולא יצאו למגרש.

רק מאה ניצולים נותרנו מכל קבוצתנו הגדולה. מיואשים עד מוות וחסרי אונים לחלוטין. אין מלים לתאר את אשר אירע באותו יום.

כיצד ניצלתי, כיצד נותרתי בחיים? שאלתי את עצמי, אין בפי תשובה לכך עד היום ,אולי בזכות המספר שקועקע באמת ידי, אולי חתימת המספר 18 הייתה חתימת גורלי.

אנו הנותרים לאחר הטבח הגדול, נצטווינו להמשיך במצעד אל עבר מחנה ריכוז גדול בשם גרוסרוזן. ראש קבוצתנו היה עתה פולני. מנסיוני למדתי כבר כי מפולני שנבחר על ידי הגרמנים לשמש בתפקיד אחראי, אין לצפות לטובות. נעלינו היו כבר קרועות לחלוטין ובוססנו יחפים בשלוליות הקרות ובבוץ. היינו מלוכלכים עד לבלי הכר איש את רעהו. לא חשתי את רגלי מרוב קור, כאילו צעדתי על רגליים לא לי. הייתי מיואש עד מוות, נשברתי ואמרתי: אשכב כאן בצד הדרך, איירה ואמות ויבוא קץ לסבלותיי. אצטרף גם אני אל בני משפחתי המתים... מה הם חיי בלעדיהם, אך מי יקים להם יד ושם? מחשבות חולפות הטרידוני בלי הרף כל אותו היום.

בלילה הוכנסנו לצריף שמחצית גגו חסרה, על גבי רצפתו ניקוו מי גשמים. אף רהיט, ארגז, או קופסה לא נמצאו בו, וראש הקבוצה הפולני אמר:

"כאן תבלו את הלילה." היינו כל כך עייפים, תשושים ורעבים, אך לא נותר לנו אלא לשבת בשלוליות, או לעמוד שעונים על הקיר בגשם הדולף ללא הפוגה. אחדים נשענו על הקיר כשהם

מתנדנדים מרגל לרגל, אחרים צנחו לארץ ושכבו במי השלוליות הקרות. אלה ואלה לא עצמו עין כל הלילה. אלה שעצמו את עיניהם לא פקחו אותן שנית, כי מתו.

למחרת הגענו לתחנת רכבת.

בוכנוואלד

[א]

פנינו היו מועדות למחנה בוכנוואלד. כל העת האחרונה אני עובר ממחנה למחנה וכל מחנה חדש גרוע מקודמו, היבוא אי פעם קץ לרשע ?

לפני המלחמה הייתה בוכנוואלד צומת גדול של רכבות. כשקרבה רכבתנו לצומת נגלה לעינינו מחזה מחריד : ידיים, רגליים, ראשים וגופות מרוטשים היו פזורים על כל עבר מסביב.

"האם זהו הסוף ?" שאלתי, "האם זה מה שצפוי לנו ?"

חרדנו מאוד כי חשבנו שהגרמנים עומדים לפוצץ את הרכבת עלינו. למזלנו נתבדו חששותינו. לא הגרמנים הם שעשו זאת. נתברר לנו שיום קודם לבואנו עברה בצומת רכבת עם אלפי אסירים כמונו. האמריקאים חשבו שהרכבות מובילות חיילים גרמנים והפציצו אותן. הם לא ידעו כי הן מובילות את אסירי המחנות שפונו, אסירים מכל אומות העולם וגם שבויי מלחמה רבים, וכך המיתו בבלי דעת את האנשים אותם רצו להציל.

בוכנוואלד היה מחנה ריכוז גדול מאוד, שבתוכו מחנות קטנים. בכל מחנה קטן היו אסירים מכל עמי אירופה יחד. רק היהודים הוחזקו במחנה נפרד, במרכז המחנה הגדול, בצפיפות איומה כמותה לא הייתה באף מחנה אחר, כדי שלא יעזו להימלט חס וחלילה.

אך ירדנו מהרכבת, נגש אלינו גרמני, הסתכל בנו והצביע באצבעו על אחדים מאתנו כשהוא סופר : "אחד, שניים,

שלושה...״ אני הייתי השמונה עשר במספר, והאחרון. נצטווינו ללכת אחר הגרמני, שאר חברינו הובלו למחנה היהודים שבמרכז.

״כיצד הוא בחר דווקא בנו מכל הקבוצה?״ שאלתי את שולם שעמד לידי ונבחר גם הוא, ״והרי אנחנו כל כך מלוכלכים מהבוץ ומהדרך הארוכה עד שאין כל הבדל בינינו.״ ואמנם הובלנו הישר אל המקלחות.

״אולי יצא מכאן גאז ולא מים,״ אמרתי בקול. עתה, כבר האמנתי שהגרמנים מסוגלים לעשות כל מעשה רשע ואכזריות שמוחם המעוות עשוי להעלות. ואז פרץ זרם מים חמים מן הברזים. התקלחנו בהנאה רבה וקיבלנו בגדים אחרים. אני קיבלתי חולצת פסים שעליה נחתם מיד המספר שקיבלתי באושוויץ A 18.010, מספר שאפילו כבר אהבתי. המכנסיים שקיבלתי לא היו מכנסי אסירים מפוספסים, אלא מכנסיים אחרים. הם היו גדולים בהרבה ממידתי, אך כל זוג מכנסיים שהייתי מקבל בימים ההם היה גדול ממידתי. כל כך רזה הייתי כבר, ובעיקר לאחר המצעד הקשה. לא יכולתי להדק את מכנסיי וחגורה לא הייתה לי. הכנסתי את שולי חולצתי למכנסיים, אולם גם זה לא הועיל, על כן קשרתי חלק אחד של המכנסיים בחלקו השני.

קבוצתנו, קבוצת שמונה עשר האנשים נועדה אותו יום לשאת חבילות כביסה מהמחסן למקלחות. בשעות הראשונות הייתי מוטרד מאוד, כי הקשר במכנסיי נפרם מידי פעם והם נשלו. התקשיתי להחזיק גם את החבילה הכבדה וגם את מכנסיי הנופלים. באחת החבילות גיליתי לפתע חגורה ישנה. שמחתי לחגורה זו היתה כה גדולה, כאילו מצאתי אוצר. מיד הידקתי בה את מכנסיי וחשתי הקלה מרובה. בחבילה אחרת מצאתי אולר והטמנתי אותו מיד בכיס מכנסיי. הוא עוד עשוי להביא לי תועלת באחד הימים, חשבתי. בערב עם סיום העבודה הובלנו לאחד הצריפים. לא מצאנו בו את חברינו האסירים היהודים. היה זה צריף במחנה המשותף לכל עמי אירופה. חששנו בתחילה שמא יתנכלו לנו, ואולי יאמרו לגרמנים כי אינם רוצים לשהות במחיצת

יהודים, אולם האחראי לצריף, אסיר קומוניסט צ׳כי, קיבל אותנו במאור פנים: ״בואו, בואו חברה,״ הזמיננו בחיוך וסידר לנו מיד דרגשים. אחר הביא חבילות שנשלחו מן הצלב האדום ושם לפנינו. היו בחבילות ופלות, שוקולד ואגוזים, דברים שמזה זמן רב מאוד לא בא לפינו. רק היהודים לא קיבלו חבילות מהצלב האדום.

האם הוא יודע שאנו יהודים? הרהרתי, אולי אם ידע לא ינהג בנו בנדיבות לב שכזו. החלטנו להצטנע בדרגשינו, להמעיט בדיבור, לא לשאול ולא לבקש. לתת לזמן לחלוף ולגורל לקבוע את עתידנו. שבועיים ימים שהינו בצריף זה. לא עבדנו, רק אכלנו, נחנו ואגרנו כוח. בתום שבועיים באה הוראה להעביר את מאה היהודים בעלי המקצוע, מהמחנה המרכזי למחנה פלוסנברג הסמוך. כשספרו את האנשים התברר כי רק שמונים ושניים אנשים נמצאו במחנה היהודים. שמונה עשר אסירים חסרו. מיד החלו בחיפושים אחרינו, כשנמצאנו צורפנו לקבוצה ויצאנו לדרך אל מחנה חדש.

פלוסנברג

[א]

מחנה פלוסנברג היה בתוך יער. שם, בעבי היער, חבוי היה בית חרושת לנשק של הגרמנים. היו בו יותר שומרים גרמנים מאשר עובדים. הוא נשמר בקפידה יתרה מחשש שיחבלו בו, או מחשש שיצליח אחד האסירים להימלט ולגלות את סוד מיקומו.

מיד עם הגיענו קיבלנו פקודה לרוץ למקום העבודה כשהגרמנים בעקבותינו, מצליפים בנו בשוטיהם לזרזנו, על הראש, על הגב, בכל מקום שאליו הגיע השוט. חשתי טעם דם בפי, אך המשכתי בריצה. ידעתי: התחלה שכזו מבשרת רעות.

העבודה הייתה פריקת מטעני פלדה וגזעי עצים שהובאו ברכבות לבית החרושת. את המטען הכבד נאלצנו לפרוק במו ידינו ולשאת אותו על גבינו ללא סיוע של מנופים, או כלי עזר אחרים, כשהגרמנים בקתות הרובים שלהם ובבעיטות במגפיהם המסומרים, עומדים עלינו ומזרזים אותנו בלי ליאות.

על הקרון העמוס עמדה קבוצת אנשים שתפקידה היה למסור את המטען לעומדים למטה. הם זורזו בצליפות שוטים כדי שיחישו את עבודתם, אך העומדים למטה לא יכלו לשאת במהירות את גזעי העצים הכבדים ואת גושי הפלדה הגדולים, והעומדים על הקרונות למעלה היו חסרי אונים: האם לספוג את צליפות השוטים, או לסכן את חיי העובדים למטה.

היכן אנו נמצאים? מהו המקום הנורא הזה? שאלתי את

עצמי וגם עניתי: בלב לבו של הגיהנום אנו נמצאים והשטן עומד עלינו ומצליף בנו בשוטיו.

"אני בטוח שמכאן לא יוצא איש חי," אמר שולם.

בתום כל יום עבודה רבים לא חזרו למחנה. הם כשלו, נפלו ונורו למוות.

ימים אחדים בלבד עברו עלינו, המכות התרבו, העבודה קשתה ומעל הכל הציק לנו הרעב. יום אחד עברתי ליד מחסן הירקות וראיתי שתי נשים, אסירות הונגריות, ממיינות ערימה גדולה של לפת. הו, כמה מתאווה אני לכמה קלחי לפת, חשבתי בלבי כשהריר נוטף מפי. ניגשתי לנשים, אך לא ידעתי כיצד לבקש מהן שיתנו לי קלח של לפת. הן הבינו רק הונגרית ואני רק פולנית ויידיש. החלטתי להושיט את ידי ולנסות לקחת לפת מהערימה ועל פי תגובתן אדע אם הן מסכימות שאקח או אם לאו. הושטתי את ידי לעבר הערימה כשכל הזמן אני מביט על הנשים. הנשים קראו לעברי: "נם יו", שפירושן בהונגרית: "לא טוב," אולם "נם" ביידיש פירושה: "קח," ו"יו" פירושה: "כן", ואני חשבתי שהן אומרו לי: "קח", כן". מיד חטפתי בשמחה קלחים אחדים של לפת וברחתי. לאחר ימים אחדים נוספים שב הרעב להציקני. הרגשתי כי גופי נחלש מאוד. "כנראה סופי מגיע," אמרתי לשולם ערב אחד כשאני רעב, עייף וכואב.

"מחר לא אצא לעבודה."

"ודאי שתצא," השיבני שולם, "מחר בבוקר תרגיש יותר טוב, לא ימים רבים נותרו לנו עוד לסבול," עודדוני. "אם החזקנו מעמד עד כאן, עלינו להמשיך עד הסוף."

"זהו הסוף!" השבתי שנית, אולם המלים שאמרתי הבהילו גם אותי. נזכרתי בשבועתי להקים יד וזכר למשפחתי. אני אולי השריד האחרון ואם אני לא אשרד לא יהיה מי שיקים להם יד ושם, ואני הרי נטלתי חובה זו על עצמי. שולם צודק, אסור לי להיכנע עתה, לקראת הסוף. פן אתחרט כמו אז, כשחליתי בטיפוס, ולא שמעתי בקול תולק לצאת לעבודה. נזכרתי בדברי אבא:

״בראש ובראשונה חפשו אוכל,״ והתפעלתי: כיצד ידע לחזות מראש את הצפוי?״ ואז קמתי בהחלטיות מדרגשי ופניתי לעבר דלת הצריף.

״לאן אתה הולך?״ קרא אחרי שולם, אך לא השבתי. יצאתי וצעדתי לכיוון צריפו של מפקד המחנה ועמדתי בפתח חדרו. המפקד נדהם לראות אחד מהאסירים מעז לעמוד בפתח חדרו. הוא נתמלא סקרנות לדעת מה הביאני לאזור עוז ולבוא אליו.

״מה רצונך?״ שאל בטון כועס.

״אני מומחה לעבודה במטבח,״ השבתי. המפקד הסתכל בי עת ארוכה כמהרהר, אחר השיב ספק בחיוך, ספק בלגלוג, על אומץ לבי.

״בוא מחר בבוקר למטבח ונראה עד כמה אתה מומחה,״ כשחזרתי לצריף החלו חרדות ממלאות אט־אט את לבי, שמא הגזמתי בחוצפתי, אך אני רציתי לחיות. למחרת בבוקר לא יצאתי לעבודה בסבלות והתייצבתי לעבודה במטבח.

״ראשית, לך להתרחץ,״ שלחני המפקד. כשחזרתי אמר: ״עתה אדע אם דיברת נכונה. אם תדע להדליק אש בכירה תזכה בחייך ותישאר במטבח, אם תיכשל אירה בך מיד.״

הושיט לי המפקד מחתה שבה הכניסו את הפחמים לתוך הכירה. רוחב המחתה היה בדיוק כרוחב פתח הכירה. ידעתי שהמבחן קשה. אם יפלו הפחמים מן המחתה ולא יכנסו כולם לתוך הכירה — איירה. לרגע קט הצטערתי על בקשתי לעבוד במטבח, אך במשנהו לחש לי לבי: נסה, כי תצליח, עליך להישאר בחיים! נטלתי את המחתה בביטחון, תקעתי אותה בתוך הערימה ושליתי מלוא המחתה פחם, אחר קירבתי אותה אל פתח הכירה ובתנופה זריזה כמי שאמון על המלאכה, הכנסתי את כל חתיכות הפחמים לכירה. אף פירור אחד לא נשר מן המחתה. המפקד הסתכל בי שנית במבט שואל: האם היה זה רק מזל שהצלחת? חשתי כי מצאתי חן בעיניו, אולי תושייתי, אולי עוז רוחי, והוא מינה אותי מיד כטבח תחת פיקודו של סגנו, מפקד המטבח.

שולם נשאר לעבוד בסבלות. צר היה לי עליו. לא יכולתי לראות בסבלו ובדעיכתו האיטית מיום ליום. על כן ניגשתי למפקד המטבח וסיפרתי לו כי יש לי חבר טוב וגם הוא טבח מעולה. מפקד המטבח השיבני מיד: ״הבא אותו מחר.״

בשמחה רבה סיפרתי לשולם בערב, כי סידרתי לו עבודה במטבח. שולם נבהל מאוד: ״איך העזת? אפילו מים לא הרתחתי מימי וכיצד אוכל לעבוד במטבח? ומה אם אכשל במבחן?״

״אל תדאג,״ הרגעתי אותו, ״לא צריך לדעת לעבוד, צריך להיות אמיץ ובעל ביטחון, זה הכל. גם אני אינני טבח ואף על פי כן העזתי והצלחתי. ואתה בכלל לא תעבוד כטבח, אלא כעוזר בקילוף ירקות. תצטרך למלא אחר הוראות המפקד.״ וכך עבר גם שולם לעבוד במטבח. כבר בפוסקוב למדתי כי לעובדים במטבח סיכויים גדולים יותר להישרד בחיים.

במטבח רכשתי לי ידיד חדש, אהרון מושקוביץ׳ מעיר קטנה ליד לודז׳. כל מי שבא מלודז׳ או מסביבתה, נחשב בעיניי כקרוב או כבן משפחה יקר. מה עוד שדודי פנחס, אחי אבי הקטן ממנו היה רב בעיר זו, גם אהרון כמוני, כמו כולנו, עבר תלאות רבות ונדד במחנות רבים ונותר לבדו מכל משפחתו. וגם הוא כמוני, שמח לפגוש אדם מסביבתו שלו. אהרון היה נמוך קומה, רזה, בעל עיני תכלת, ועל אף 19 שנותיו, נראה כילד ממש.

כשחזר ערב אחד תשוש מהעבודה בסבלות, עוד בטרם עבר למטבח, שאל אותו קצין גרמני: ״בן כמה אתה?״

״אני בן 17.״ השיב. הקצין הגרמני האמין לדבריו ואמר: ״מחר בבוקר התייצב לפני ואמצא לך עבודה יותר קלה.״ אותו לילה לא עצם אהרון עין, כי לא ידע אם הקצין הגרמני דיבר אמת, או יש בדעתו לשלוח אותו למקום שממנו לא ישוב. כך נהגו הגרמנים באנשים החולים והתשושים שלא יכלו להביא עוד תוע־לת בעבודתם. כל הלילה לא יכול היה אהרון לעצום עין וכעס על עצמו על שלא אמר את גילו האמיתי ופלט את המספר 17 מבלי לחשוב. למחרת בבוקר ניגש אהרון אל הקצין הגרמני והלה

אמר לו: "לך לצריפך וחכה שם עד שאסיים את סידור העבודה של כל הקבוצות. חזר אהרון לצריפו, כפי שציווה עליו הקצין הגרמני, אך משהגיע לפתח הצריף, התנפל עליו האחראי לבלוק ובלי לשאול לפשר שיבתו, החל להצליף בו בלי רחם, כי סבר שהוא משתמט מעבודתו. אהרון ניסה להסביר כי איננו משתמט, אך האחראי על הבלוק מאן לשמוע אותו והמשיך להצליף בו כשהוא צועק:

"צא מהצריף, אין לך מה לעשות פה!" באין ברירה, יצא אהרון לחצר ושם פגש בשומרי החצר שהחלו גם הם להכותו ולצעוק עליו:

"מה אתה מסתובב כך באפס מעשה?" וגם הם מיאנו להקשיב אליו. אובד עצות, חבול ומוכה לא ידע אהרון אנה יפנה. בכל מקום ציפו לו המכות. שעה וחצי הסתובב בין מכות למכות עד אשר התפנה הקצין הגרמני.

"מכיוון שאתה כל כך צעיר, לך למטבח לקלף תפוחי אדמה." אמר. וכך שיחק לו מזלו של אהרון והגיע למטבח.

לילה אחד, עת כולנו היינו שקועים בשינה, התעוררנו לקול מטוסים שקרבו למחנה. הם הנמיכו טוס ואז נשמעו שריקות צורמות של פצצות נופלות ולאחר מכן התפוצצות אדירה שזעזעה את כל המחנה. האמריקאים הפציצו את בית החרושת לנשק והצליחו לפגוע בו פגיעה ישירה.

כולנו בצריף התעוררנו לקול ההפצצה והתישבנו על דרגשינו. אור גדול שטף את כל הצריף פנימה. אחד מקירות הצריף התמוטט ונפל החוצה מהדף האוויר החזק. לשונות אש גדולות שעלו מבית החרושת הבוער ואור הזרקורים האירו את הצריף. על אף הסכנה הגדולה בה היינו נתונים מילאה את לבנו שמחה אין קץ. ההפצצה הייתה אישור נוסף, כי סוף המלחמה קרב לבוא. האמנם נזכה להגיע ליום זה?

בדרך למאטהאוזן

[א]

שלושה חודשים שהינו בפלוסנברג ושוב חיכו לנו הרכבות. לפני צאתי נטלתי מהמטבח צידה לדרך, תפוחי־אדמה אחדים וכמה קלחי לפת. כי אמרתי, אינני יודע לאן אנו נוסעים וכמה זמן נשהה ברכבות הפעם, ומעט מזון בכיסים ודאי שלא יזיק. שוב נדחסנו לקרונות משא, מאה ועשרים איש בקרון, בצפיפות גדולה, שהיינו כבר מורגלים לה. לבשנו את חולצות האסירים שלנו, שעליהן חתום מספרנו האישי, זה שקיבלנו באושוויץ. בכל קרון הוצב שומר ולו סמל שחור שהעיד עליו כי הוא רוצח. על מנת להזהיר את המתכוננים לברוח. בפינת הקרון היה חלון קטן מסורג בחוטי תיל, אחוזים בקצותיהם במסמרים מכופפים.

שלום מרחבקה, אהרון מושקוביץ' ואני, נודענו כשלושת הרעים. יחד היינו בקרון שלפני האחרון. נשענו על הקיר והפקרנו עצמנו לטלטולים כשאנו שקועים כל אחד במחשבותיו, ללא דאגה וללא סקרנות לאן מועדות פני הרכבת. עוד מחנה, מה כבר משנה הדבר, אמרתי בלבי, כל כך הרבה מחנות כבר עברתי, יהיה עוד אחד. לפתע עברה שמועה כי מגמת פנינו מאטהאוזן. השם מאטהאוזן העביר בנו צמרמורת. שמעו של המחנה הגיע לאוזנינו זה מכבר. ידענו: כמוהו כאושוויץ, גם הוא מחנה השמדה. במאטהאוזן לא מארי־כים ימים יותר משלושה. כל בוקר יוצאים אסירים בהשגחת שומרים גרמנים מצויידים בכלי נשק ומלווים בכלבים מאולפים לתקוף באכזריות. עם ערב, שבים רק השומרים עם כלי נשקם

ועם כלביהם. האסירים אינם שבים.

"כיצד מגיעות השמועות אל האנשים?" שאלתי את שולם שלא ידע להשיב, ועל כן ענה תשובה סתמית:

"עוף השמים מוליך את הקול." מנסיוני למדתי כי לשמועות יש כנפיים ובסופו של דבר כמעט תמיד הן מתאמתות.

"מאטהאוזן איננה עוד מחנה עבודה," אמר אהרון, "זהו בית קברות."

"הקרון הזה לא יהיה ארון קבורתי." הוספתי אני, "הייתי באושוויץ ליד תאי הגאזים והמשרפות ונס הצילני, לעוד אושוויץ אינני מוכן ללכת, אך כיצד לברוח?"

הרכבת התנהלה לאיטה כל היום ורק לעת ערב עצרה. הטוב ביותר הוא לברוח עם חשיכה. אך מיד עם עצירת הרכבת ירדו ממנה השומרים הגרמנים, הקיפוה, עמדו ממרחק מה ברובים דרוכים מוכנים לירות בכל נמלט.

לצאת מהרכבת על מנת ליהרג בסמוך לה, זה יהיה מעשה שטות, חשבתי, אולי עוד תזדמן לי שעת כושר.

יום אחרי יום התנהלה הרכבת לאיטה. מידי יום גוועו אנשים למוות והושלכו לתוך הקרון האחרון שהיה מיועד לאיסוף המתים. אני שהייתי בקרון שלפניו ראיתי כי הקרון האחרון שונה משאר הקרונות. רצפתו היתה מחולקת לשניים, בשתי דלתות שנפתחו ונסגרו. בשעת הצורך פתחו את הדלתות כלפי מטה וכל מטען המתים שהיה בקרון נפל מתוכו. איזה עלבון זה למתים, הרהרתי, אך לא תמהתי, לגרמנים שאין להם כבוד לאנשים חיים, מניין יהיה להם כבוד למתים?

מחשבה אחת הטרידה את מוחי: איך בורחים מכאן? איך בורחים? איך בורחים? מחשבה זו הלמה בראשי בקצב נקישות הגלגלים.

הרכבת חצתה את גבול גרמניה ונכנסה לצ'כוסלובקיה. מבעד לחלון חדרו לקרון קרני השמש. ביקשתי מאחד האסירים שעמד ליד החלון כי יתחלף עמי במקום.

"תמורת מה?" שאל מיד האסיר. המלחמה לימדה אותי שלכל דבר יש מחיר. שלפתי מכיסי שני קלחי לפת ואמרתי: "תמורת אלה." ידעתי שאוכל קונה הכל, יצר הקיום הבסיסי של האדם תלוי במזון. נטל האסיר את הלפת מאושר ופינה לי את מקומו ליד החלון. התרוממתי על קצות אצבעותי והשקפתי מבעד לחלון החוצה.

זמן תחילת האביב היה. ניצנים חדשים הנצו בעצים בצבע ירקרק בהיר. השדות וההרים היו צבועים בכתמים גדולים של צהוב, ירוק וחום, כאילו יד ענקית שפכה עליהם קיתונות של צבע לאחר שלג החורף. השמיים היו תכולים ובהירים ועל פניהם עפו להקות של צפורים נודדות. הסתכלתי בערגה בפלאי האביב המתחדש, כאילו גיליתי אותו לראשונה. הצבעים המרהיבים, השמש הזוהרת, הציפורים החולפות על פני השמיים באין מפריע, הטבע המתעורר לחיים חדשים — כל אלה עוררו בי געגועים לחופש ולמרחבים. נזכרתי בימים של לפני המלחמה, בנסיעתנו לעיירת הנופש וישניובה גורה. עיני נטשטשו מדמעות וכמהתי לחיים חדשים.

לאחר נסיעה קצרה בתוך צ׳כוסלובקיה עצרה הרכבת ליד אחד הכפרים. אנשי הכפרים ידעו שהרכבות החולפות בקרבתם מובי־לות למוות אסירים מעונים. הם קרבו אל הרכבת כשבידיהם סלים עם לחם וירקות. הגרמנים ניסו למנוע בעדם מלהתקרב כשהם מאיימים עליהם ברובים, אולם הכפריים לא נרתעו והש־ליכו את הלחם והירקות בתנופה ממרחק. ואנו הושטנו את ידינו והשתדלנו לתפוש את המזון.

מראות הטבע הנהדרים והאנשים הנפלאים חיזקו בי את הרצון לברוח. ידעתי, כאן יושיטו לי יד לעזרה, כאן יהיה מי שיחביא אותי, מי שיתן לי אוכל. הם לא יסגירו אותי לידי הגרמנים כמו שעשו הפולנים, גם שפתי כשפתם, לשון סלאבית היא. אין ספק שנבין זה את זה. אך כיצד בורחים? כיצד בורחים? שוב הלמה השאלה במוחי. ידעתי כי הדרך מתקרבת לסיומה

ואם לא אברח עכשיו לא אוכל לברוח לעולם. חששתי לספר על רעיון הבריחה לשולם ולאהרון שעמדו לידי, שמא יתגנב הדבר לאוזני האחרים ותכניתי תיכשל. ומבל שאמרתי מילה ניחשו את תכניתי על פי מבט עיניי, ומבלי שאמרו לי גם הם אפילו מילה אחת, הבנתי גם אני, ממבטי עיניהם, כי הם מצטרפים אליי. וכך במבטי עיניים בלבד תכננו את תכנית הבריחה. לפתע ניגש אלינו רומק, צעיר מאתנו מעט, שעמד במרחק מה ולא היה מיודד עמנו במיוחד ואמר: "אני יודע, גם אני רוצה."

"מה אתה יודע, מה אתה רוצה, מה אתה שח בכלל?" שאלנו בתימהון, "הן לא הוצאנו הגה מפינו מאז הבוקר," התממנו.

"אני יודע, אני יודע," התעקש, "ואני אתכם," התחנן. לא השבנו, אך ממבט עינינו הבין כי הסכמנו לצרפו לתכניתנו, ובמבט עיניו הודה לנו על כך. הסכנות האורבות לנו בכל רגע לימדונו להבין דברים שאינם נאמרים במילים. ידענו לקלוט בחושינו כל ניד עפעף, כל העוויית פנים, כל תנועת ראש ולהבין את המסר המשודר.

פילזן

[א]

השעה הייתה שעת בוקר מוקדמת. הקרונות החלו לנוע. בולמי הזעזועים של הקרונות נגעו זה בזה, בתחילה באיטיות, אך משגדלה מהירות הנסיעה גברו גם נקישותיהם. נדמה היה לי כי הנקישות עזות מתמיד. שמעתי כאילו הן מאיצות בי: "ברח מהר! ברח מהר! ברח מהר!" לבי הלם בקצב הנקישות: "אני בורח, אני בורח, אני בורח, עכשיו!" לחשתי.

"אתה הולך אל מותך," אמר שולם שלא דימה לעצמו בריחה לאור היום.

"הבוקר עולה, השמש מאירה ואני בורח!" חזרתי על דבריי בלחש אך בהחלטיות. עיניו של שולם נתמלאו דמעות. האם הוא מפחד, האם לא יבוא אחריי, האם דמעותיו הן דמעות פרי־דה? לא רציתי לאבד זמן בשאלות. החלטתי הייתה נחושה. פניתי לעבר החלון ואז שמעתי את קולו של שולם: "אני אתך!" אחר נשמע גם קולו של אהרון וגם של רומק שאמרו כי גם הם אתי.

תוך שניות שחררתי באולרי את המסמרים שהחזיקו את חוט התיל וגם החוט השתחרר. הרכבת כבר הייתה במלוא נסיעתה. הגלגלים נקשו על גבי הפסים והקרונות התנדנדו הנה והנה. האנשים בקרון שהיו עייפים ותשושים מהנסיעה רבת הימים, נמנמו עדיין והשומר הגרמני נחר בקולי קולות. איש לא השגיח בי ובמעשיי. שלושתנו ידענו כי מהחלטתנו זו לא ניסוג, ואם יתעורר השומר הגרמני משנתו, האפשרות היחידה שתעמוד בפנינו

היא להמיתו בטרם ימית הוא אותנו, על פי האמרה 'הקם להרגך השכם והרגהו.'

משנפתח החלון פשטנו בזריזות ובשקט את כותנות הפסים העלולות להסגירנו. טיפסתי לחלון הצר, השחלתי מחצית גופי החוצה, הסתכלתי לאחור לוודא שאין איש צופה בי. על מדרגת הקרון ראיתי איש לבוש מדים כחולים. על פי בגדיו ידעתי כי הוא איננו גרמני, אלא מהמשמר הצ'כי. לרגע חששתי מפניו, אך הוא חייך אלי כאילו אמר: אני מבין ולא אפריע לך. אחר הסתכלתי לפנים וראיתי חייל גרמני יושב על גג אחד הקרונות ופניו צופים קדימה, לעבר כיוון הנסיעה.

שרק לא יפנה את פניו לאחור, התפללתי בלבי.

"אני יוצא." לחשתי. "ואתם מיד אחריי". הושטתי את ידי והחזקתי בידית החלון שבחוץ, משכתי את עצמי למעלה, השחלתי את גופי דרך החלון החוצה, ונעמדתי על מדרגת הקרון. רוח קרה הכתה בפני בחוזקה. מיד אחרי יצא שולם, אחריו אהרון ולבסוף רומק. תוך שניות אחדות היינו כולנו בחוץ, על מדרגת הקרון, אך הניח רומק את כף רגלו על המדרגה ואני קפצתי מהרכבת הנוסעת, כשפני בכיוון הנסיעה, כדי לא להפצע בשעת הקפיצה. רצתי צעדים אחדים אחר התגלגלתי במורד המסילה לתעלה שבצד הדרך

ונשארתי לשכב. אחרי קפץ שולם ופניו גם הם בכיוון הנסיעה, אחריו אהרון ואחרון רומק. שכבנו בתעלה במרחק חמשה עשר מטר בערך האחד מהשני. לאוזני עלה קול נקישות, לא ידעתי אם היה זה לבי ההולם, או קול הרכבת המתרחקת. כשהעזנו להרים את ראשינו נעלמה הרכבת בעיקול המסילה. התרוממנו מיד ורצנו לעבר השדה הפתוח במהירות רבה. בשדה גילינו מקלט ונכנסנו לתוכו. התחבקנו, התנשקנו וצעקנו מרוב שמחה: ״אנחנו בחוץ! אנחנו בחוץ!״ אך בתוך תוכנו לא האמנו שאנו באמת בחוץ. בעזרת הקריאות החוזרות ונשנות רצינו לשכנע את עצמנו שאין זה חלום אלא מציאות.

כעבור זמן קצר יצאנו מן המקלט ולעינינו ניגלו אנשים רצים בשדה. לתומנו סברנו כי אלה עוד אסירים שברחו מן הרכבת, ואני התלוצצתי ואמרתי: ״יהיה לנו עתה ׳מניין׳ ונוכל להתפלל יחד ולומר את ׳ברכת הגומל׳.״ משקרבו אלינו הרצים ושמענו את דיבוריהם, זיהינו מיד את השפה הגרמנית שבפיהם. לבנו נפל בקרבנו, חזרנו מיד למקלט ומוחי החל לפעול במהירות. נטלתי עליי את האחריות ואמרתי כמפקד: ״אם ישאלו מי אנו נאמר שאנו פולנים, היינו במחנה עבודה וברחנו מן הרכבת כי לא סבלנו את המחנק והדוחק בקרון. עתה, אנו רוצים לחם ועבודה. גרמנית איננו יודעים ואיננו מבינים, זכרו! ושולם יהיה הדובר שלנו כי הוא בעל כשרון משחק וידע להעמיד פנים ולשכנע כי דברינו אמת.״

שולם הציג את עצמו כמגמגם והשאר, כלומר כולנו, כמי שאינם מבינים את השפה. הגרמנים ציוו עלינו ללכת עמם יחד ומיד הודיעו כי מצאו נמלטים מן הרכבת גם למשטרה הצ׳כית בעיירה הסמוכה צ׳מוֹשנה וגם לגסטאפו בעיר פילזן שהייתה קצת יותר מרוחקת.

הובאנו למפקדה הגרמנית בצ׳מושנה, שם פגשנו באחד מנוסעי הקרון שהיה עימנו יחד וקפץ גם הוא מן הרכבת לאחר שראה אותנו קופצים. לרוע מזלו ומזלנו נפל הישר לידיהם של גרמנים שרחצו בנהר בשעה שחלפה הרכבת לידם. הם ראו את הקופץ,

תפשו אותו והביאוהו למפקדה הגרמנית. מרוב פחד ובהלה סיפר הנתפש, מבלי שנשאל כלל, כי עוד אנשים קפצו מהקרון ואף הצביע על המקום בו קפצנו. בוודאי לא יכול היה לשקול את מעשיו מרוב פחד.

הקצינים הגרמנים במפקדה שראו אותנו בבואנו, שאלו בכעס: "מה הבאתם אותם אלינו, מדוע לא חיסלתם אותם בשדה?"

הם לא רצו להיות טרודים בטיפול באסירים בורחים בשעה שחייהם שלהם בסכנה. הם שלחו אותנו למשטרה הצ'כית המקו־מית. השוטרים הצ'כים שאלו אותנו מי אנו ומניין באנו, ואנו סיפרנו להם את כל האמת. השוטרים הצ'כים נדו לנו ואמרו בצער:

"אלמלא הודיעו עליכם לגסטאפו בפילזן יכולנו להחביאכם כאן ימים אחדים עד שיגיעו הרוסים או האמריקאים, כי סוף המלחמה קרוב מאוד לבוא, אולם עתה אין לנו ברירה אלא למסור אתכם לידם." מיד הגישו לנו ארוחה דשנה, והשיגו לנו בגדים נקיים, לא בגדי אסירים מפוספסים, כדי למחוק כל סימן של המחנה. לאחר הארוחה אמרו לנו: "אנו חייבים לחקור אתכם, למלא דו"ח ולהגישו לגסטאפו בפילזן כשאנו מביאים אתכם, "ומיד יעצו לנו להחליף את שמותינו כדי שלא ישמעו שמות יהודיים. "ואנו נמציא לכם גם תולדות חיים חדשות ואולי תינצלו." וכך נעשיתי במקום מוישה דויטש מייטק דוֹיטשוֹביץ, רומק נעשה סטאשק, שולם מרחבקה נעשה אנטון מרחבקה, ואהרון מושקו־ביץ נעשה ארטיק מיסקביץ. כל אותו היום נחקרנו בבניין המשטרה הצ'כית ולפנות ערב יצאנו בהליכה בלווית שוטרים צ'כים אל הגסטאפו בפילזן מרחק שמונה קילומטר בערך. בדרך חלפנו על פני מסעדת מרקים קטנה, השוטרים הצ'כים הזמינונו לסעוד עמם יחד את מרק תפוחי האדמה האהוב עליהם כל כך, מעין ארוחת פרידה קטנה. בשעת ערב הגענו לבניין הגסטאפו בפילזן, השוט־רים הצ'כים מסרו אותנו לידי הגרמנים ונפרדו מאיתנו בעצב מאופק.

[ב]

בבניין הגסטאפו הענק בפילזן היה בית סוהר גדול שבו הוחזקו אסירים רבים ושבויי מלחמה, ועונו עינויים קשים במרתפי הבניין. הוכנסנו לתא קטן שננעל עלינו מבחוץ בבריח. שלושה ימים לא פנה אלינו איש ולא שאלו אותנו דבר. את האוכל קיבלנו מבעד לאשנב קטן בדלת. יד נעלמה פתחה את האשנב, הושיטה את האוכל ונעלמה.

"ואף על פי כן עדיף לנו להיות כאן מאשר ברכבת, במחנק, בצפיפות ובצחנה," אמר שולם.

"מוטב כאן מאשר במאטהאוזן," הוספתי אני, וכולנו הסכמנו פה אחד, כי כאן בתא המעצר עדיף גם על הרכבת וגם על מחנה מאטהאוזן.

מקומות רבים כל כך עברתי לאורך כל הדרך. מחנות עבודה, מחנות מעבר, מחנה השמדה. כמעט והייתי במשרפות וניצלתי, כמעט וזכיתי בחופש, אך נתפשתי. עתה ידעתי שהדרך קרובה לסיומה. קץ המלחמה קרב. האם באמת אזכה לחזות את קץ המלחמה במו עיניי, או שמא יקדים קצי את קץ המלחמה? הרהרתי בקול כשחבריי מביטים בי ואינם אומרים מילה, גם הם עצמם ודאי חשבו בלבם את אותם הדברים.

שלושה ימים תמימים היו לנו לשוחח בינינו באין מפריע. נחנו ואגרנו כוח. מה עוד מצפה לנו בדרך? קץ המלחמה שהיה משאת נפשנו היחידה כל זמן המלחמה, נעשה עתה קרוב כל כך ומוחשי והטיל עלינו פחד. לא ידענו מה נעשה לכשנשתחרר, חששנו אף להרהר בכך.

"נשאיר הרהורים אלה לאחר הקץ," אמרתי, "כדי שתכניותינו לא תהיינה כמו אלה של אותה נערה שהלכה לשוק למכור את הביצים מלולה, ותכננה מה תעשה בכסף שתקבל תמורת הביצים, ואז נפל מידה הסל וכל הביצים נשברו ועימן אבדו גם תכניותיה."

דחינו את הרגע בו נצטרך לחשוב על עתידנו. מזה חמש וחצי

שנים לא חשבנו על העתיד, חיינו את ההווה, נאבקנו על כל רגע של חיים, והעתיד הרחוק ביותר שעליו יכולנו לחשוב היה קץ המלחמה, מעבר לזה לא חשבנו.

״חמש וחצי שנים שאנו נרדפים על ידי הנאצים על לא עוול בכפינו,״ אמר אהרון, והמשיך :

״אני זוכר את הימים הראשונים של המלחמה בעירי זדונסקה וולה, כאילו היה זה אך אתמול. כמה תמימים היינו, לא האמנו כי המלחמה תמשך זמן כה רב.״

״ואיש לא שיער את תוצאותיה,״ הוסיף שולם.

״לו ידעו בני משפחתי מה עתיד לקרות ודאי היו בורחים מפולין כמו דודי ארדננז,״ אמרתי אני. והוספתי : ״כשפרצה המל־חמה היינו בעיירת נופש וישניובה גורה, ואז מיהרנו לחזור ללודז׳.״

״גם אנחנו רצינו להגיע ללודז׳ כשפרצה המלחמה,״ אמר אהרון, ״לעולם לא אשכח את אותם ימים. בטרם נכנסו הגרמנים לזדו־נסקה וולה הפציצו את הכנסיה הפולנית, היה זה ביום ראשון בשעה 10 בבוקר, באמצע התפילה, אנשים רבים נהרגו ונפצעו ובהלה פרצה בעיר. כולם החלו לברוח, נשים, ילדים, פרות וסוסים. כל הדרכים נתמלאו נמלטים או לכיוון העיר לודז׳, או לכיוון עיר הבירה וארשה. גם חיילי הצבא הפולני ברחו עמנו יחד. בעוד אנו בדרך הגיחו 12 מטוסים גרמנים, צללו, הנמיכו טוס עד גובה העצים כמעט וירו בהמוני האנשים במכונות ירייה. לאחר זאת אמרו הגברים לכל הנשים והילדים לחזור לבתיהם, בהנחה שבהם לא יפגעו הגרמנים. והגברים החליטו ללכת לווארשה כדי להגן עליה לבל תיפול בידי הגרמנים.

כך נפרדנו. אמא והאחיות חזרו הביתה לזדונסקה וולה, אבא ואני צעדנו לכיוון וארשה. באחד הכפרים בדרך קנה אבא זוג סוסים ועגלה ואת שארית הדרך עשינו בנסיעה. בהגיענו לשערי וארשה החרים הצבא הפולני את הסוסים והעגלה.

הגרמנים נתקלו בהתנגדות עזה של לוחמים בשערי וארשה.

הם צרו על העיר שלושה שבועות כשאנו בתוך העיר. נותרנו ללא מים, ללא חשמל, ללא אוכל ומטוסי האויב מחשיכים את פני השמים בהמוניהם ומפציצים את העיר ללא הפוגה. בית אחר בית קרס ורחוב אחר רחוב נהרס. היה זה בדיוק בתקופת הימים הנוראים, ואכן היו אלה ימים נוראים שקשה לתארם. תוך שלושה שבועות נהרס חלק גדול של העיר ווארשה נכנעה.

הגרמנים נכנסו לווארשה ומיד הכריזו שעל כל הזרים לחזור למקומותיהם. יצאנו לדרך לשוב לזדונסקה וולה. שבוע ימים התנהלנו בדרך כשמטוסי הגרמנים מפציצים מידי פעם את האנשים בדרכים. כשחזרנו היו כבר הגרמנים בעיר. חנות הגלנטריה שלנו נפרצה ונבזזה ונשארנו ללא פרנסה. אבא שקע בדיכאון, הוא לא שיער כי עוד נכונו לנו ימים קשים מאלה.

לאחר ימים לא רבים רוכזו כל יהודי העיר בגטו. למעלה משנה חיינו בדוחק, בעוני ובמחלות, עד אשר החליטו הגרמנים לחסל את הגטו. הם הובילו את כולנו אל בית הקברות של העיר שהיה מוקף חומה. שלושה ימים תמימים הוחזקנו בבית הקברות תחת משמר כבד של גרמנים, ללא קורת גג לראשינו, ללא מים וללא אוכל, והימים ימי החום של חודש אוגוסט. לאחר שלושה ימים, כשהיינו כבר תשושים ורצוצים, נצטווינו לצאת דרך שער קטן בחומה. גרמני שעמד בפתח הורה לנו במקלו לפנות ימינה או שמאלה. כל משפחתי הופנתה ימינה ורק אני לבדי מכל משפחתי הופניתי שמאלה. לבדי עם אנשים זרים ומבוהלים ואף שהייתי אז כבר בן 17, לא הסכמתי ללכת שמאלה לבד ורצתי אחרי משפחתי ימינה, להיות עמם יחד. גרמני אחד שראה שלא הלכתי בדרך בה צוויתי ללכת תפש אותי והצליף בי במקלו ואלצני לחזור לצד שאליו הופניתי, כשהוא מכנה אותי 'שוטה' ו'אידיוט'.

לימים נודע לי שכל האנשים שהופנו ימינה הובלו למחנה ההשמדה חלמנו ושם הומתו. במקלו גזר הגרמני את גורלי לחיים, חיי סבל ובדידות ללא משפחה".

אהרון סיים את דבריו ושקט השתרר בתא. איש מאתנו לא פצה

את פיו, כל אחד נזכר בכל המוצאות אותו מאז נפרד ממשפחתו, עד שנותר גם הוא לבד.

ביום הרביעי לשהותנו בתא נפתחה דלת פני אדם הופיעו. מיד פרצנו בבקשה:

"אנחנו רוצים לעבוד!"

"אין לכם תעודות," הסביר הגרמני שעמד בדלת, "מכינים לכם תעודות, כשהתעודות תהיינה מוכנות נשלח אתכם לכפר לעבוד אצל האיכרים. ועתה, למקלחות!"

המילה 'מקלחת' הטילה עלינו פחד גדול, ודאי לוקחים אותנו למקלחת כדי להוכיח לנו ששיקרנו להם. במקלחת יגלו שאנו איננו פולנים, ברית המילה שעשו לנו בינקותנו תעיד על כך. אולם פחדנו היה פחד שוא. נלקחנו למקלחת על מנת להתרחץ, אחר קיבלנו מדי אסירים של בית הסוהר שהיו עשויים מאריג עבה וגס בצבע חאקי. שמחנו שלא עוד כותנות פסים. כשהוחזרנו לתא נראינו כאסירים ממש. דלת התא ננעלה עלינו שוב, אך מאז הוצאנו מידי בוקר וערב להליכה קצרה בחצר, ובכל הזדמנות ביקשנו כי יתנו לנו עבודה. החרוז 'העבודה היא חיינו, מכל צרה תצילנו', קיבל פתאום משמעות רבת ערך.

יום אחד הודיע לנו הגרמני שהוציאנו לטיול בחצר כי הוא זקוק לאחד מאתנו לעבודה. ביקשתי מחבריי להיות זה שיצא. הם הסכימו אך משימה כבדה הטילו עלי: לרחרח את הסביבה החדשה, לברר אם יש דרך בריחה, ומה הן תכניות הגרמנים לגבינו. מכיוון שקו החזית הלך וקרב חששנו שמא יקחו אותנו הגרמנים עמם למקום חדש, או יהרגונו ברגע האחרון לפני לכתם.

שמחתי מאוד לצאת סוף סוף מהתא הקטן והצר החוצה ולשאוף שוב אוויר צח, שסימל בעיניי את החופש. נלקחתי לנסר עצים תחת השגחתו של שבוי רוסי. השבוי הרוסי קיבלני במאור פנים, חייך אליי, ניסה לעודדני ולהתידד עמי. אני חששתי מפניו: הישמר לך, אמרתי לעצמי, הרוסי הזה עלול להיות שליח הגרמנים כדי

לבדוק אם הסיפור שסיפרנו שאנו פולנים בני פולנים אמת הוא. השקר ששיקרנו לגרמנים בדבר מוצאנו רדף אותי. חשתי כגנב שעל ראשו בוער הכובע. היה נדמה לי כל הזמן שהגרמנים חושדים בנו ומנסים בדרכי עורמה לחשוף את תרמיתנו אם במקלחת ואם באמצעות השבוי הרוסי שאמור להתידד עמי, לקנות את לבי ואז לגלות הכל.

על כן הסתגרתי בתוך עצמי, עבדתי במסירות ובנאמנות, אך נמנעתי מלהשיב על ידידותו. השבוי הרוסי דיבר אלי שוב ושוב דברי נועם, אך שתקתי כדג. לאחר ימים אחדים נוכחתי לדעת כי כל חשדותיי היו עורבא פרח. השבוי הרוסי לא העמיד פנים כי אם היה חביב מטבעו. הוא נתן לי לחם שהטמנתי בכיס בגדי ושמרתי כל היום עד הערב, עד שובי לתא, כדי לחלקו שווה בשווה עם רעיי. גם את החדשות האחרונות ששמעתי מפי השבוי הרוסי, על הצבא המשחרר המתקדם והולך, הבאתי עמי. התנשקנו והתחבקנו מרוב שמחה כי ראינו בעין את יום שחררונו.

[ג]

לאחר ימים אחדים נקראנו כולנו לעבודה. שאלו אותנו מה אנו יודעים לעשות, אנטון־שולם עבד בנגרות, רומק־סטאשק בניקיון, ארטיק־אהרון הרס את עמודי התלייה שהיו בבית הסוהר ועליהם ניתלו אסירים רבים. הגרמנים שידעו כי סופם קרוב לא רצו להשאיר עדות למעשיהם. ואני — מאז המלחמה התמחיתי בחשמלאות ובטבחות, וביקשתי לעבוד במטבח. ידעתי שאין טוב מהמטבח כמקום מבטחים וקרש הצלה. שני מטבחים היו בבית הסוהר, אחד לגרמנים ואחד לאסירים. המזון בשני המטבחים היה שונה תכלית שינוי. אני עבדתי במטבח הגרמנים ואף שמזון הגרמנים היה מצוי בשפע, שמר עלי מפקד המטבח בשבע עיניים לבל אקח, ולו כזית, ממזונם. נאלצתי לאכול עם יתר האסירים את האוכל הדל והקר שניתן לנו בעמידה בחוץ. ואף על פי כן הצלחתי מדי פעם לגנוב מעט גבישי סוכר ולהביאם לתאנו, שם

מצאנו להם מקום סתר מתחת לאחד המזרנים, ובכל פעם שחשנו כי הרעב מציק, נטלנו גביש סוכר, מצצנו אותו בתאווה ורווח לנו.

הכל אני יכול לסבול, חשבתי לעצמי, ובלבד שלא יגלו שאנו יהודים. לו ידעו זאת אולי לא היינו כבר בין החיים, ואולי אנו היהודים האחרונים שנותרו בכל אירופה ואנו חייבים להישאר בחיים.

בוקר אחד נכנס ראש הגסטאפו לשוחח עם מפקד המטבח, הוא נראה מודאג מאד ואמר בחרדה: "עכשו כשתסתיים המלחמה נצטרך לתת את הדין על כל מה שעשינו ליהודים ולכל המיליונים, הרבים שהרגנו."

שמעתי את דבריו ונדהמתי. רציתי לצרוח מרוב שמחה, אולם הייתי אמור שלא להבין גרמנית, על כן בכל כוחי עצרתי בעד קריאות שמחתי מלפרוץ. הפניתי את גבי אל הדוברים, נטלתי את כף העץ הגדולה ובחשתי את התבשיל שהיה בסיר. בחשתי ובחשתי בכף העץ עת ארוכה, כמו בחלום בחשתי מבלי להרגיש מה אני עושה וכיצד חולף הזמן. כשחזרתי לתאי עם ערב וסיפרתי הכל לחבריי, פרצנו בקריאות שמחה שאט אט נמהלו בעצב. שמחה על יום הגאולה הקרב ועצב על כל יקירינו שלא זכו להגיע ליום הזה. כל שמחה הזכירה לנו תמיד את יקירינו שאבדו ולא זכו להגיע עד הלום והעצב שעלה בנו בלע את השמחה.

ביום שבת, חמישה במאי, יצאנו כולנו לעבודה ועבדנו עד שעת הצהריים כרגיל. כל אותו יום בקעו ועלו מן החוץ קולות זרים ומשונים שלא שמענו כמותם עד כה, וההמולה הייתה גדולה. לפנות ערב אסף אותנו, את כל האסירים שעבדו בבניין, רב סמל הגסטאפו ואמר:

"אנחנו, כנראה, עוזבים כאן ושלטון אחר יבוא במקומנו. אינני יודע אם יהיה לכם כל כך טוב כמו שהיה לכם אצלנו."

לא ידעתי אם הוא מדבר ברצינות או באירוניה. לפתע נשמע

קול בכי רם, שולם פרץ בבכי וכל גופו רטט כמי שמיצר על עזיבת הגרמנים וחושש מפני הבאים. אנו כמעט ופרצנו בצחוק. הסתכלנו עליו ולא הבנו את בכיו, שנראה כאמיתי ממש, כפורץ מעומק הלב. חששנו שהגרמנים יחשבו כי הוא לועג להם ויכעסו. הרס"ר הגרמני המשיך בדבריו ולא שם לבו לשולם:

"עתה העמיסו את חפצינו על המשאיות."

כולנו נרתמנו למלאכת ההעמסה. מעולם לא עשינו מלאכה בשימחה ובאושר כאלה. כששבנו לתאנו שאלנו את שולם כיצד העז להעמיד פני מצטער ולבכות כך.

"לו חשדו בך היו יורים בך, ובשנייה טפשית היית מאבד את החופש המתדפק על דלתנו."

"אתם באמת חושבים שהעמדתי פנים?" השיב שולם במלוא הרצינות, "לא יכולתי לעצור בעד דמעות השמחה שפרצו מתוכי, ולא אכפת היה לי כיצד יפרשו זאת."

אותו לילה לא ידענו אם הגרמנים נמצאים עדיין בבניין או אם עזבו כבר. למחרת בבוקר רק אני נלקחתי לעבודה, חבריי נשארו בתא. לא הבנו מה פשר הדבר, מאז בואנו לגסטאפו בפילזן עבדנו גם בשבתות וגם בימי א', אז מה יום מיומים?

כשבאתי למטבח לעבודה כהרגלי, פגשתי את מפקד המטבח לבוש מדי הגסטאפו ועליהם מעיל אזרחי כאילו בוש במדיו והסתירם. מדוע הוא מסתיר אותם? הן עד היום היה גאה בהם מאוד וצחצח והבריק כל תג וכל כפתור? תמהתי.

"היום," אמר, "יש רק תבשיל אחד לכולם, ואתה יכול לבחור ולהכין כל תבשיל שתרצה." ואז יצא ונעלם.

תבשיל אחד לכולם? תמהתי עוד יותר. מה פירוש הדבר? האם רק הגרמנים יאכלו היום, ומה עם האסירים? חשש התגנב ללבי שמא רוצים להרגנו. ואולי רק האסירים יאכלו היום, אז מה עם הגרמנים? לא העליתי בדעתי שהגרמנים יאכלו אותו אוכל כמו האסירים, גם לא ידעתי מה קורה ומה אעשה לבדי במטבח, הן אינני טבח רק מילאתי הוראות עד כה.

פניתי לעבר החלון הקטן של המטבח, עמדתי על קצות אצבעותי, מתחתי את גופי והצצתי החוצה.

בחצר ראיתי הרבה אנשים שלא היכרתי, לבושם היה שונה ומשונה. לא ידעתי מי הם כל האנשים האלה שהקיפו את הבניין ונשק בידם. הייתי מבולבל לגמרי. זמן קצר לאחר מכן, הגיעו חיילים אמריקאים מלווים בטנקים ובמכונות ירייה. לבי החל להלום בחוזקה, ברכיי פקו, ידיי החלו לרעוד, התחלתי להבין מדוע מפקד המטבח הסתיר את מדיו במעיל אזרחי, ומדוע יש היום ארוחה אחת לכולם.

הצבא המשחרר הגיע.

האמריקאים סברו שרק גרמנים בבניין וכיוונו את תותחיהם אל עבר הבניין. כשראיתי את התותח המכוון אלינו, חשבתי שהנה עוד מעט יקרה אותנו מה שקרה עם אסירי הרכבת שהופצצה בבוכנוואלד בידי האמריקאים. הם באו לשחררנו והם יהיו אלה שימיתונו. רציתי לצעוק אליהם, לומר שלא יירו, פתחתי את פי, אך קולי לא נשמע. ניסיתי שוב ושוב, התאמצתי בכל כוחי, ושום קול לא יצא מגרוני. מה קרה לי, האם הפכתי לאילם?

הגרמנים שלא חשבו שהסוף כה קרוב, ולא נמלטו בעוד מועד מפני האמריקאים, התבצרו בבניין למעלה ולא רצו להסגיר את עצמם. באין ברירה ירו האמריקאים פגז אחד של תותח אל הבניין למעלה. גרמנים אחדים ניסו לירות באקדחיהם, אך לבסוף נכנעו וירדו למטה.

בתוך ההמולה והיריות נזכרתי לפתע במטמון גבישי הסוכר שבמזרן, מטמון זה היה בעיניי אותו רגע הדבר החשוב ביותר שהיה לי, אוצר ממש, וחששתי שמא יאבד במהומה. פרצתי מהמטבח ורצתי לעבר תאי, מסביבי שרקו כדורים, על המדרגות שכבו גרמנים אחדים שנפגעו ודם רב ניגר מגופם על הרצפה, דילגתי מעל הגופות ורצתי ריצה מטורפת להציל את מטמון הסוכר, מבלי לחשוש שמא יכול אחד הכדורים לפגוע גם בי.

משפסקו היריות, פתחו האמריקאים את כל דלתות התאים.

אסירים אחדים פרצו החוצה בריצה מבלי לדעת לאן, אחרים נשארו בתאיהם ולא העזו לצאת על אף הדלתות הפתוחות. הם לא הבינו כי אינם אסירים עוד. גם אנו היינו מבולבלים ולא קלטנו במוחנו שהנה הגיע הרגע לו חיכינו ועליו חלמנו חמש וחצי שנים, רגע השחרור, ועתה אנו חופשיים, חופשיים ממש!

מפקד הגסטאפו שראה אותנו המשוחררים, פנה אלינו בתחינה ובקול בוכים: "ספרו איך התנהגתי עמכם, ספרו," בתקווה שנרחם ונלמד עליו סניגוריה, את תשובתנו הוא לא זכה לשמוע, צרור כדורים פילח את לבו של החצוף. היה זה אחד מהאנשים המשונים שראיתי בתחילת היום בחצר, פרטיזן שלא עצר כוח הוא שירה במפקד הגסטאפו.

עמדנו כל האסירים ההמומים והסתכלנו בתהפוכות הגורל: שובינו מענינו הפכו להיות שבויים. חיילים אמריקאים הובילו את חיילי הגסטאפו הגרמנים בשורות כשידיהם מורמות לאות כניעה.

כל כך חיכינו לרגע הזה, חשבנו שכאשר יבוא נפרוץ בצעקות שמחה ואושר, והנה, כאשר הוא בא, עמדנו שותקים ומבולבלים, לא יכולנו להוציא הגה מפינו, היינו כמאובנים.

פרטיזנים צ׳כים אחדים ניסו להכות בגרמנים, אחרים לידות אבנים, לו ניתן להם היו קורעים אותם לגזרים, אך החיילים האמריקאים הגנו בכל כוחם על השבויים ולא נתנו לפגוע בהם.

שולם, אהרון, רומק ואני עמדנו זה ליד זה, מבלי נוע ומבלי להוציא הגה מפינו. לא יכולנו לעכל את הרגע הגדול, לא האמנו כי אכן הוא הגיע, כי אנו עדים לחזות בו עין בעין.

לפתע הרגשנו כאילו איבדנו דבר מה יקר שהיה לנו. כל ימינו חשבנו ודיברנו על הרגע בו נשתחרר, ציפינו לו בכמיהה, חיינו למענו בלבד, כדי לזכות ולהגיע אליו, לזכות ולחוות אותו, ועתה, משהגיע עמדנו כבולי עץ כמי שאבדה תקוותם. למה נקווה עתה, למה נצפה, מה טעם לחיינו, מה מחכה לנו מרגע זה ואילך? היינו הלומים.

אנשי הכפר ערכו מבעוד מועד מסיבת שחרור גדולה והזמינו אליה את כל האסירים. נכנסנו לאולם גדול וארוך ולא האמנו למראה עינינו. שולחנות ערוכים בכל טוב: לחם בשפע, מרגרינה וכל מיני מוצרי חלב.

האמנם נוכל לאכול כאוות נפשנו? ואף על פי שאכלנו ושבענו, ואף על פי שלא הצטרכנו לשוב לכלא, ואף על פי שידענו שנוכל לאכול די שובעה כל אימת שנרצה, נטלנו מהמזון שהיה על השולחן וטמנו אותו בכיסי בגדינו, כהרגלנו בחמש השנים האחרונות. "בראש ובראשונה דאגו למזון," הדהדו במוחי מליו האחרונות של אבא, במעומעם וממרחק.

אנשים, שראונו מטמינים את המזון בכיסינו, נדו לנו ומעיניהם נשקפו רחמים.

יום שחרורנו היה זה ואנו לא שמחנו.

"מה נעשה עתה, ולאן נלך?" שאלנו בלחש זה את זה בשפה הפולנית, כי חששנו לדבר יידיש הדומה לגרמנית, שמא יחשבונו לגרמנים מתחפשים. לא ידענו אם נותרו עוד יהודים באירופה מלבדנו, אולי אנו השריד האחרון שנותר בנס, ואנו תועים ונבוכים.

בתוך המהומה והמבוכה קרב טנק אמריקאי שעל צריחו ניצב קצין צעיר. הוא קרא בקול לעבר הקהל הרב שצבא על הטנק: "מי מדבר קצת יידיש?" ניתרתי ממקומי כנשוך נחש, כאילו מצאתי עוגן הצלה ועלי להיתלות בו. עניתי בצעקה: "לא קצת, אלא הרבה!" הקצין קפץ ממרומי הטנק, חבקני בחום:

אני יהודי, אני יהודי!" קרא ופרץ בבכי. "כל משך המלחמה התפללתי לפגוש יהודי," אמר.

בכיו של הקצין האמריקאי היהודי, אחי שממרחקים, הרעיד את נימי לבי ולפתע פרצתי גם אני בבכי גדול. חברי שראוני בוכה כל־כך, פרצו גם הם בבכי. עת ארוכה בכינו כולנו יחד ולא יכולנו להפסיק. מאז מותו של שרוליק, לפני שלוש שנים לא זלגו מעיניי דמעות. חשבתי שמקור דמעותיי יבש אז, כשביכיתי את שרוליק, כי שום מאורע ושום חוויה בה נתנסיתי מאז לא הצליחה להזיל

דמעה מעיניי. חשבתי כי לעולם לא אדע שוב לבכות, והנה פרץ לו זרם דמעות חמות מעיניי ולבי נמס בקרבי.

"מה אתם רוצים שנעשה למענכם, הגידו, הגידו מה ?" התחנן הקצין, אולם אנו היינו כתועים באפלה ומבולבלים ולא ידענו מה אנו רוצים. ידענו רק שפרק נורא בחיינו הסתיים זה עתה, ופרק חדש מתחיל. מה שהיה חלף, אך לעולם, לעולם לא ישכח.

פראג

[א]

לעיר פילזן שבה שוחררנו מונה ראש עיר חדש, היה זה השבוי הרוסי שעמו עבדתי בבניין הגסטאפו, זה שחשדתי בו כי הוא מרגל אחרינו. עתה, בהיותו ראש עיר אמר לנו: ״מה תרצו ומה תבקשו, הגידו. אתם בוודאי רוצים ללמוד. כשהחלה המלחמה הייתם עדיין ילדים, עתה הנכם על סף הבגרות. בחרו לכם כל מה שברצונכם לעשות ואנו נעזור לכם להגשים את משאלותיכם.״ הרהרנו ארוכות בהצעתו ובאנו לידי החלטה כי אין אנו רוצים להשתקע בפילזן. כאן אין יהודים, ברצוננו לחפש יהודים אם נותרו בחיים. התרבות והמנהגים כאן זרים לנו, איננו חשים כל שייכות לפילזן, אף על פי שהאנשים כאן חביבים מאוד. אנו רוצים מקום בו נוכל להרגיש שהוא שלנו, שלנו בלבד, שאיש לא יוכל לגרש אותנו ממנו לעולם.

שמענו כי לפראג, עיר הבירה, הגיעו יהודים ניצולים. רצינו להיפגש עמם ולשאול על קרובינו ומכרינו. ללמוד מהם מה יש בדעתם לעשות, לאן ברצונם ללכת וכיצד יתכננו את חייהם.

הודינו מאוד למארחינו הנדיבים, קיבלנו מהמושל הצבאי ניירות מעבר כתובים בארבע שפות המעידים כי אנו משוחררי המחנות ויש לעזור לנו ולמלא את חפצנו ומחסורינו. נפרדנו ויצאנו לעבר עיר הבירה פראג, בתקווה גדולה לפגוש יהודים.

המוני אנשים הצטופפו בתחנת הרכבת. ״פעם ראשונה שאנו נוסעים ברכבת על פי בחירתנו, איש אינו מאיץ בנו לנסוע, ואיש

לא דוחק אותנו פנימה." אמרתי. ונדחקנו בין המוני האנשים כי רצינו להגיע לפראג. פליטים רבים נסעו מארץ לארץ לחפש את ביתם ומשפחתם. הרכבות היו עמוסות. אנשים צבאו על המדרגות מבחוץ, ניתלו בחלונות וטיפסו על הגגות. הנסיעה הייתה חינם אין כסף, ללא כרטיסים וללא ביקורת. וגם ללא שומרים עם משולשים צבעוניים. נדמה היה שכל העולם נוסע.

בפראג ניגשנו לבניין העירייה, סיפרנו שאנו פליטי מחנות ומיד הציעו לנו הצ'כים האדיבים חדר לגור בו, כסף להוצאות כלכלה ובגדים. גם הם כמו ראש העיר בפילזן, הציעו ללמדנו מקצוע, או כל אשר נרצה ללמוד, אך אנו עדיין לא ידענו מה אנו רוצים לעשות והיכן.

פגשנו צעירים צ'כים בני גילנו. הם ביקשו את קירבתנו ורצו להנעים לנו את שהותנו בפראג היפה. הם ידעו את כל אשר עבר עלינו והזמינונו לשייט בנהר, לתחרויות ספורט, ולכל מיני בילויי שעשועים וצחוק. נעים היה לנו בחברתם, נענינו להזמנותיהם בשמחה והצטרפנו אליהם לטיולים, לקולנוע, למסעדות ולמסיבות, אך לא יכולנו לשמוח בלב שלם. כל שמחה הביאה עמה גם עצב. נזכרתי בשרוליק אחי, הוא לא יוכל לעולם לשמוח, הוא לעולם לא יהנה מסרט טוב בקולנוע, מאוכל טוב במסעדה. גם אבא לא יוכל לשמוח. אז איך אני יכול להרשות לעצמי שמחה? רגשי אשמה כבדים הציפו אותי: באיזו זכות נשארתי בחיים? מדוע דווקא אני? לא מגיע לי. שרוליק היה טוב ממני, חכם ממני, הוא היה צריך להישאר בחיים, לא אני. הרגשתי כאילו גזלתי משרוליק את זכות החיים שלא בצדק וכך במקום לשמוח, נתקפתי עצב.

ידענו שהצ'כים מסבירי פנים, ידידי אמת וכל רצונם הוא לגרום לנו אושר לאחר השנים הרבות במחנות, אך אנו היינו עצובים לא יכולנו להשתחרר מהמועקה שרבצה עלינו, ואף על פי שלא הייתה לנו כל מטרה אחרת ידענו כי אין תכלית לשהותנו בפראג. לאחר שבועות אחדים של חוסר מנוחה החלטנו לשוב לפולין, ללודז' עירנו — מולדתנו.

בחזרה ללודז'

[א]

הגענו ללודז'. חיפשנו את הקהילה היהודית שהחלה להתארגן מחדש. במשרד הקהילה רשמנו את שמותינו ברשימת החוזרים, שהייתה תלוייה על הקיר כדי שכל אחד יוכל לעיין בה ולחפש מי מקרוביו נותר בחיים לאחר המלחמה וחזר. עיינתי ברשימה בתקווה גדולה כי יארע נס ואמצא מישהו מבני משפחתי, אולי ברוניה, אולי נחמה, אולי הדוד שלמה, אולי פולה... לו הייתה פולה חוזרת... נזכרתי ביום פרידתנו, כיצד התחננה אלי שאעזור לה להישאר בשצ'יזוב ואני לא עזרתי. מוג־לב הייתי, אולי בגללי איננה עתה, אולי לו סייעתי בידה הייתה היום בחיים. הייתה לי ידידה, היינו מקיימים את בריתנו ואת הבטחתנו... דמעות חמות נקוו בעיניי ונגרו על לחיי באין מעצור.

קראתי את הרשימה שוב ושוב שמא דילגתי על שם, או לא קראתי היטב איזה שם בגלל הדמעות וההתרגשות ודווקא הוא שם אחד מבני משפחתי. לא יכולתי להינתק מהרשימה, קראתיה חזור וקרוא מתחילתה ועד סופה עשרות פעמים, אך לשוא. איש מבני משפחתי לא חזר. לא ברוניה, לא נחמה, לא הדוד שלמה, לא הדודה גיטה, לא בני הדודים, ולא פולה. לא הדוד יחיאל ומשפחתו, לא הדוד מיכאל ומשפחתו, אף אחד לא חזר מלבדי, אני השריד היחידי. למה אני? באיזו זכות נשארתי אני מכולם? שוב הטרידו אותי רגשות אשם כבדים, כאילו נטלתי בכוח דבר שאין לי זכות עליו. הרגשתי כחוטא גדול.

במשרד הקהילה קיבלנו מעט לחם ומעט כסף כיס ונשלחנו לישון בבניין שהוכן לפליטים החוזרים. בבניין פנימה ראינו דרגשים, דרגשים ועליהם שקים ממולאים קש.

״אתם יכולים לישון כאן,״ אמר לנו האחראי מטעם הקהילה בסבר פנים נאות, אך אנו פנינו ויצאנו החוצה מבלי להשיב דבר. ״על דרגשים ישנו בחמש השנים האחרונות, לא נישן עוד על דרגשים!״

חזרנו לבניין הקהילה ופגשנו שם את נפתלי שהיה עמנו בהוטה קומורובסקה. הוא ראה את התרגשותנו ושמע את סיפורנו על הדרגשים. ״בואו נלך לסעוד במסעדה,״ אמר כי הבין ללבנו, ״אחר נדון בדבר לינה.״ הוא הביאנו לבית אחד ממכריו ואכן העדפנו לישון שם על הרצפה ולא עוד על דרגשים.

למחרת רצינו לחפש את בתינו שמהם גורשנו בתחילת המלחמה, אך אנשי הקהילה הזהירונו: ״אם ברצונכם להציל את נפשכם וגם לחסוך מעצמכם כאב לב, אל תחפשו את בתיכם, שכחו אותם, אנשים זרים גרים בהם עכשיו ולא יחזירום. ביתכם הוא ביתם. אם תבואו לביתם הם עלולים לרצוח אתכם נפש. הפולנים לא השתנו לאחר המלחמה ושינאתם ליהודים לא פחתה.״

״אני מוכרח ללכת לביתי!״ אמרתי והבטחתי שלא אסתכן להיכנס לתוך הבית, אך אני חייב לראות עוד פעם אחת את ביתי, את בית אבי ואמי, את הבית בו ביליתי את ילדותי עם שרוליק אחי, עם ברוניה ועם נחמה. אם לא אשוב לראותו כל חיי ארגיש שאני חסר דבר מה, כי לא נסגר המעגל. מהבית הזה גורשתי עם כל משפחתי ורק אני חזרתי מהגיהנום הנורא, מדוע רק אני? עליי לשוב אל הבית ולראותו בטרם אחליט על דרכי, כך הן קיווה גם אבא כי נשוב אל הבית הזה.

תחילה הלכתי לחפש את בית הדוד שלמה, הבית שממנו גורשנו באישון לילה בתחילת המלחמה.

לא מצאתי את הבית, הוא נהרס באחת ההפצצות הבודדות שהופצצה לודז׳ וכולו הפך עיי חורבות. דווקא הוא, כאילו חש

הבית שאין עבור מי להישרד לאחר שהמשפחה המאושרת שגרה בו נהרגה.

השכנים מסביב השליכו את אשפתם על ההריסות. עמדתי והתבוננתי בערימת האשפה שהצטברה וזכר הבית היפה עלה בזכרוני, רהיטיו, כליו, הספרים, ספרי הקודש, האנשים שגרו בו, משפחתי שלי, קרוביי, אהוביי, פולה שלי שנשבענו זה לזו כי לעולם לא ניפרד והנה הופרה שבועתנו. שוב רגשי אשם העיקו על לבי, כיצד לא שמעתי לתחנוניה? לפתע עלה באפי ריח שערה המבריק והשחור והעביר רטט בכל גופי. עת ארוכה לא משתי ממקומי, גרוני נחנק, אך לא יכולתי לבכות, הדמעות פשוט לא באו.

משם הלכתי לחפש את ביתי שלי. את הבית בו נולד אבי ובו נולדתי גם אני. הבית עמד על תילו בדיוק כמו אז לפני המלחמה, והחנות בחזית הבית לממכר מוצרי חלב עדיין מכרה מוצרי חלב. בחוץ עמדה עגלה רתומה לצמד סוסים ועליה כדי חלב.

אולי היה זה רק חלום בלהות שחלמתי על המלחמה, חשבתי לרגע, הנה אבא יצא מהחנות לפרוק מן העגלה את מטען החלב,

אחריו תצא גם אמא, לסייע בידו. והנה עץ האלון שבחצרנו שעליו ערכנו שרוליק ואני תחרויות טיפוס, מה קרה לו? הוא נראה הרבה יותר קטן... כבר אמרתי להיכנס פנימה, לבית, דרך המדרכה שאבא בנה בחצר, אולם לפתע נפתחה הדלת ואנשים זרים עמדו שם. לא אמא, לא אבא, לא ברוניה, לא נחמה ולא שרוליק, התעוררתי ממחשבותיי, פניתי והתרחקתי בצעד מהיר מהבית, מביתי. נזכרתי שכולם אבדו, כולם, רק אני לבדי שרדתי בחוסר כל. אפילו ביתי שלי, בית אבא ואמא ושרוליק איננו עוד שלי. עיני נתמלאו דמעות. הבית, העץ, המדרכה והחצר נתעטפו דוק של ערפל.

"היה לך מזל גדול!" אמרו לי אנשי הקהילה, "הפולנים שתפשו את בתי היהודים ורכושם אינם שמחים לשובם של היהודים, ואינם נמנעים גם לרצוח אותם נפש ובלבד שלא ידרשו את רכושם שנגזל מהם."

מה נותר לי עוד כאן בפולין, מקום הולדתי? שאלתי את עצמי, רק דבר אחד ממשי יש לי כאן והוא קברה של אימי. קברה הוא הדבר היחיד שאליו אוכל לבוא והוא שלי, שלי בלבד ואיש לא ירצה לגזול אותו ממני. מזלה של אמא שמתה לפני המלחמה וכל התלאות הרבות נחסכו ממנה, וגם זכתה לקבר עם ציון שמה עליו, אמרתי לעצמי.

שלושה ימים חלפו וקריאה יצאה מאת השלטונות הפולנים לכל אזרח מגיל 18 ומעלה להתייצב לצבא כדי להגן על פולין.

"אני לצבא הפולני לא הולך!" אמרתי, "מה יש לי כאן, בפולין? מולדת, בית, משפחה, ידידים, אוהבים? על מה אלך להגן? על כל אשר אבד לי, על מה שלא נותר לי עוד?"

כולנו הרגשנו כי אין לנו ולא כלום בפולין. איש לא רוצה בנו כאן, בכל פינה אורבת הסכנה ומוטב לנו למהר ולעזוב.

"לאן נעזוב?" נועצנו בינינו, שערי ארץ־ישראל סגורים, האנגלים שכבשו את ארץ־ישראל מידי התורכים שולטים בה ואינם מרשים ליהודים לבוא אל הארץ, אין לבם נכמר על כל אותם פליטים,

שרידי השואה הכמהים לעלות לארץ־ישראל. בודדים בלבד זוכים לאשרות כניסה.

"רק בצ׳כיה היה לנו טוב, רק בצ׳כיה חשנו כבני אדם. רק שם נהגו בנו כבשווים, רק שם נתנו לנו את ההרגשה כי אנו רצויים. נשוב לצ׳כיה!"

פנינו לקונסול הצ׳כי בפולין, סיפרנו לו שהיינו בצ׳כיה ושהציעו לנו להשאר, אך אנו רצינו לחזור לפולין כדי לחפש את עקבות משפחותינו, עתה משלא מצאנו איש אנו רוצים לשוב לצ׳כיה.

"אבל אתם פולנים ולא צ׳כים," השיב לנו הקונסול בנימוס. מבטאנו הפולני הסגיר אותנו. בצער רב יצאנו מלפני הקונסול שהשיב את פנינו ריקם ובליבנו החלטה לשוב לצ׳כיה ויהי מה.

בּוֹרוּךְ ראדק

[א]

״אם לא זכינו באישור כניסה לצ׳כיה דרך השער הראשי, ניכנס בשער האחורי,״ אמרנו, כי לא רצינו בשום פנים ואופן להישאר בפולין. עלינו על רכבת שנסעה לכיוון צ׳כיה. קהל נוסעים גדול היה בקרון. לידנו ישב צ׳כי חייכן וידידותי שמיד פתח עמנו בשיחה ושאל מניין אנו באים ולאן אנו נוסעים. נבוכונו כי לא ידענו מהי מגמת פנינו. משראה הצ׳כי החביב את מבוכתנו הציע: ״בואו עמי לעיירתי, שמה בורוך ראדק, נשמח לקבל אתכם בעיירתנו.״

מכיוון שלא היו לנו כל תכניות וכל יעד שאליו חפצנו להגיע, שום התחייבות לא כבלה אותנו לשום מקום, היינו חופשיים לנפשנו, נסענו כאנשים רבים אחרים שנסעו ממקום למקום וחיפשו להם פינה שליווה, על כן נעתרנו להצעה בשמחה. שמחנו שמישהו ולו גם זר לחלוטין, מציע לנו יעד לנסיעה. בעיירה הצגנו את עצמנו כמשוחררי המחנות ומיד הופנינו לבית אישה בודדה, בגיל העמידה, שגרה לבדה בבית גדול. קיבלנו בביתה חדר והיא נטלה על עצמה לדאוג לנקיונו ואף לכביסתנו ולארוחותינו תמורת תשלום שקיבלה מהעיירה. היתה זו אישה טובת לב מאוד. היא שירתה אותנו בחום ובאהבה. דאגה למאכלים טעימים ומגוונים ומידי יום אפתה לנו עוגה טרייה. את המאכלים הגישה לנו תמיד כשחיוך נסוך על פניה ובפיה ברכות, היא נתנה לנו הרגשה כאילו אנו עושים לה טובה שאנו מסכימים שתשרתנו. סוף־סוף הייתה לנו פינה משלנו, משהו דומה לבית, חדר נקי, מיטה חמה,

אוכל טעים, אך משפחה לא הייתה לנו. היינו בודדים ועצובים, ועל אף החום שהשפיעו עלינו מארחינו הרגשנו זרים בקרבם. ראש העיירה הציע לנו, כמו האחרים לפניו, לשקם את חיינו ללמדנו מקצוע ובלבד שנישאר בעיירה. גברים צ׳כים רבים נהרגו במלחמה והם קיוו כי אנו נמלא את מקום החסרים. שוב הרגשנו רצויים. התיידדנו עם נערים ונערות בני גילנו ובילינו יחד עמם בנעימים. בין הנערות שהתיידדנו עמן הייתה גם פנדה, בתו של ראש העיירה. נערה יפהפיה הייתה, בעלת צמה בהירה וארוכה ועיני תכלת גדולות. לצווארה ענדה שרשרת זהב שעליה תלוי צלב. חשתי כי פנדה מחפשת תמיד את קרבתי, להיות בת זוגי למשחקים ולריקודים, האזינה לכל מוצא פי בעניין ובהסכמה, בשמחתי שמחה ובהתעצבי התעצבה. היא נעצה בי את עיניה הגדולות במבטים ארוכים שהביכוני, עד כי יום אחד לא עצרתי עוד ושאלתיה:

״מדוע את מביטה בי כך?״

״אתה מוצא חן בעיני וברצוני להיות ידידתך הקרובה,״ השיבה בגילוי לב. דבריה החניפו לי מאוד. הנערה היפה ביותר בעיירה, בתו של ראש העיירה, מציעה לי את ידידותה. חייכתי בהנאה ולא ידעתי מה להשיב. מאז אותה שיחה הלכה ידידותנו ונתהדקה. כל החברים שמו לב כי פנדה ואני תמיד יחד, וכבר ראו בנו זוג שאין להפרידו. אף לביתה הזמינתני וכל בני משפחתה קיבלוני בחמימות רבה. הוזמנתי לארוחות והייתי כמעט כאחד מבני המשפחה.

אהבתי את פנדה הנעימה, הנבונה והנחמדה, ואף על פי כן, בתוך תוכי זכרתי כל העת שהיא נוצרייה ואני יהודי, בנו של ר׳ צבי דויטש, שנהרג במלחמה, הוא וכל משפחתי היקרה, ידעתי שעל אף אהבתי הרבה לפנדה ואהבתה הרבה אלי, למרות החמימות שבה קיבלוני בני משפחתה ופתחו את ביתם לפניי לא תוכל ידידותנו להיות ידידות נצח. על כן יסרני מצפוני וחשתי כמי שמוליך אותה שולל. צר היה לי להפסיד את ידידותה, אך לא

רציתי להסתיר ממנה את מחשבותיי. באחת מהפגישות הבאות אמרתי:

"היודעת את, פנדה, שאני יהודי?"

"ודאי שאני יודעת," השיבה פנדה בביטחון כשחיוך של טוב לב נסוך על פניה, "לכבוד גדול הוא לי להיות ידידה של יהודי!"

"אנחנו שונים, פנדה," המשכתי, "את עונדת צלב על צווארך, בגלל הצלב הזה נרדפנו אנו היהודים וגם הורגנו דורות על דורות, פער עמוק בינינו, החושבת את כי נוכל אי פעם לגשר עליו?"

"כל זה שייך לעבר," השיבה פנדה, "אנו שייכים להווה, הרבה דברים השתנו אחרי המלחמה."

למחרת באה פנדה לפגישה עמי כשהצלב איננו על צווארה. ראיתי זאת אך לא העזתי לשאול לפשר הדבר. לאחר ימים אחדים הושיטה לי צרור קטן, ארוז וקשור בסרט:

"זה בשבילך, מתנה ממני," אמרה ועיניה נצצו בברק של אושר. היתרתי את הצרור וגיליתי בו טבעת זהב. "זה בשבילך, טבעת זהב שרקעו למענך מהצלב שהיה לי על צווארי," אמרה.

הבנתי עד מה גדולה אהבתה אליי, ועל אף האהבה העזה שרחשנו זה לזה, ידעתי בבירור כי לא אוכל לקשור את חיי בחייה, כאן בצ'כיה. כמהתי לחברת יהודים, רציתי כל כך לחוש שוב אווירה של שבת, כזו שחשתי בילדותי בבית הורי. לראות נרות דולקים בפמוטים, לקדש על חלה ועל יין, לאכול דגים ממולאים, חמין, מצות וסופגניות. רציתי בית כמו זה שהיה לי אצל אבא ואמא. ידעתי כי פנדה לא תוכל לעולם להעניק לי את כל אלה, ואני לא אוכל לוותר עליהם. וככל שהלכה אהבתה אלי וגברה כן הלכה וגברה בי התודעה שצ'כיה איננו המקום שבו אמצא מנוחה לנפשי. רק במקום אחד בעולם אמצא את השלווה לה אני נכסף, והמקום הזה הוא ארץ ישראל. השאיפה לארץ ישראל נעורה בקרבי מחדש ביתר שאת, עד כי החלטתי סופית להתחיל במסע לארץ ישראל גם אם יארך מאוד.

ערב אחד אמרתי לפנדה כי אני עוזב את צ'כיה, הסברתי לה

כי רק במקום אחד בעולם אוכל להיות מאושר, המקום רחוק והדרך אליו קשה, ארוכה ומלאה מכשולים. פנדה החלה לבכות. צר היה לי לראותה בכאבה, אך ידעתי כי אם אכנע ואשאר בצ׳כיה אהיה אומלל מאוד ואז גם פנדה תהיה אומללה. ליטפתי את ראשה ואמרתי: ״אם באמת ובתמים רוצה את לקשור את גורלך בגורלי, עלייך להצטרף אליי בדרכי הקשה, אך דעי לך שעני אני וחסר כל. אין לי בית, אין לי משפחה ואין לי מולדת. אין בידי להציע לך דבר מלבד תלאות הדרך. אם תצלח עלינו דרכנו ונגיע לארץ ישראל, ארץ היהודים, אשא אותך שם לאישה.״

פנדה לא השיבה לי אותו ערב על דבריי כי הרבתה לבכות. למחרת, לאחר שהרהרה בהצעתי אמרה: ״לא אוכל להצטרף אליך, לא אוכל לעזוב את ביתי ואת משפחתי, אני שייכת לכאן. סע לשלום. אני מאחלת לך כי תצליח בדרכך ואם תיתקל בקשיים הודע לנו ואנו נשתדל לעזור לך ככל אשר נוכל, ואם תתחרט ותרצה לחזור, ביתנו פתוח לפניך בכל עת.״

גם חבריי חשבו כמוני. הודינו לאנשי בורוך ראדק על קבלת הפנים החמה שהעניקו לנו בעיירתם: ״לעולם, לעולם לא נשכח לכם זאת.״ אמרנו. שמנו פעמינו לאיטליה שחופיה גובלים בים התיכון, המשתרע עד חופי ארץ ישראל וממנה הפליגו ספינות עם פליטים לארץ ישראל.

סלרנו

[א]

באיטליה נפרדו דרכינו של אהרון, של שולם ושלי. שולם רצה לנסוע לאמריקה, שבה היו לו קרובים, אהרון מצא לו חברה, שהפכה ידידת נפש שלו, ולא החליט מה יעשה, האם ישאר באיטליה, או אם יסע גם הוא לאמריקה, או אולי יעלה לארץ ישראל. אני רציתי בכל מאודי להגיע לארץ ישראל.

"נשמור על קשר," הבטחנו זה לזה, ונפרדנו.

נסעתי למחנה הפליטים בסלרנו שלידו חנו חיילי הבריגדה היהודית, חיילים יהודים מארץ ישראל, וסייעו לרוצים לעלות ארצה.

למעלה משנה שהיתי במחנה סלרנו עם הרבה פליטים מכל ארצות אירופה. חיכיתי לתורי לעלות. שנת הציפייה באיטליה הייתה שנה נפלאה. ארגון האו"ם לפליטים, אונר"א, סיפק לנו מזון בשפע. מדריכים מארץ ישראל באו במיוחד למעננו למחנה באיטליה, הם ערכו לנו טיולים, לימדונו שירים, ריקודים ועברית. הם סיפרו לנו על ארץ ישראל ועל החיים בה ונפשנו יצאה אל הארץ.

במחנה סלרנו פגשתי את שרה, פליטה מלטביה, נמוכת קומה, בהירת שיער ובעלת עיני תכלת. היא נראתה צעירה מ־18 שנותיה, רזה הייתה, חלושה ופחד המלחמה נשקף עדיין מעיניה. היא הייתה צמודה לאחותה הבוגרת ממנה, שבזכותה הצליחה לעבור את כל תלאות המלחמה ונותרה בחיים. אך ראיתיה ולבי אמר לי

כי טוב יהיה לי בחברתה. נתעורר בי הרצון לסעוד אותה, לעודדה, לשמש לה משענת ביטחון. אולם לשם כך היה עליי לעבור את מחסום ההגנה של אחותה הבוגרת שסגר עליה. לא קל היה לחדור בעד מחסום זה שנתחשל במשך שנות המלחמה. ידעתי שללא ברכת האחות הבוגרת לא אזכה באחות הצעירה. ניסיתי, הצלחתי וזכיתי בידידותן של שתי האחיות, לאחר שנוכחו לדעת כי כל כוונותי כנות הן.

חלקה של שרה שפר מזה שלי. לה נותרה אחות. מידי ראותי את אהבתה לאחותה נזכרתי בשרוליק אחי. דמעות חמות פרצו מעיניי ושטפו את פניי מבלי יכולת לעצור בעדן.

כמה אני מיצר כי איננו עמי עכשיו, כמה אני חש בחסרונו, אני זקוק לו כל כך, הייתי מוכן לתת כל הון שבעולם, לעשות כל דבר שאדרש וגם הקשה מכל ובלבד שיהיה עמי יחד.

באותם ימים גמלה בלבי ההחלטה לשאת את שרה לאישה ויחד עמה להגשים את חלומי ולהקים יד ושם למשפחתי. אך מה אציע לה ? ואין לי כלום, לא רכוש, לא משפחה אוהבת, אף שאר בשר אחד לא נותר לי, ואולי תמאן לקשור את חייה עם אחר בטרם מצאה אחותה ידיד נפש . . .

ימים אחדים התחבטתי בתוכי וידעתי כי ימי המתנתנו לעלייה הולכים וקרבים לקצם. חששתי שאם לא אשא את שרה לאישה מיד, אולי אאבדנה לעולם. שטחתי לפניה את אהבתי, הצעתי לשאתה לאישה טרם בואנו לארץ ישראל. שרה נענתה לי מיד ואחותה סמכה את ידיה. לאושרי לא היה גבול.

שלוש אהבות ידעתי בחיי, אמרתי לעצמי, אהבתי התמימה לפולה, אהבתי בת החלוף לפנדה, ואהבתי העמוקה לשרה שהשיבה לי באהבה.

רב פליט שהיה בינינו, ערך לנו חופה וקידושין לשמחת כל ידידינו במחנה. שוב יש לי נפש קרובה, יש לי התחלה של משפחה, אינני בודד בעולם הגדול. אם יהיה לי בן, אמרתי בלבי, אקרא לו שרוליק.

ביום ששי בבוקר הודיעו לנו כי אנו הולכים אל 'הנקודה הסופית', כך נקרא חוף הים שממנו עלינו על הספינה שתובילנו לארץ ישראל. כל אחד הורשה ליטול עמו תרמיל גב קטן ומטען מצומצם. האנשים רבים והספינה קטנה.

ארזנו את חפצינו המעטים וצעדנו אל חוף הים. על החוף ישבנו במעגל ושרנו שירים ישראליים בהתלהבות רבה ובקול רם כדי שקולותינו הרמים יטשטשו את רעש הסירות שהובילו את הקבוצה שהגיעה לפנינו לחוף, אל הספינה שעגנה בעומק הים, פן יגלו את הספינה ונוסעיה שלא קיבלו אשרות כניסה לארץ ישראל. כשעלינו אנו לסירות ליוותה אותנו בשירה קבוצה חדשה שזמרה אף היא בקולי קולות. טיפסנו בסולם חבלים לספינה שנקראה בשם 'ארבע חרויות.'

קטנה הייתה הספינה ורעועה, מיועדת להכיל שלוש מאות איש בלבד ואנו היינו אלף מאה וששים איש, ניצולי השואה שכמהו

לארץ ישראל, אך לא הורשו להיכנס. כל תנודה של הספינה השמיעה חריקה כאילו עמדה להתפרק. הצפיפות הייתה רבה מאוד. כל אחד קיבל מימיה עם מים שאמורים היו להספיק לימים אחדים. מזוננו הדל כלל ביסקוויטים וגבינה מלוחה.

"בכל סבל נוכל לעמוד עתה, כשאנו יודעים כי בעוד 11 ימים נגיע לסוף דרכנו. חלומנו יתגשם וכף רגלנו תדרוך על אדמת ארץ ישראל. סוף סוף נגיע אל המנוחה ואל הנחלה." כך אמרתי לשרה וחיבקתי את מותניה. "נבנה לנו בית קטן עם גינה סביב לו, יהיו לנו ילדים ונהיה משפחה גדולה! בארץ ישראל שלנו לא ירדפונו לא יחרימו את רכושנו ולא יגרשונו.

קפריסין

[א]

חופי ארץ ישראל נראו כפס דק באופק. מיהרנו לסיפון נרגשים עד דמעות לראות את הארץ הנכספת, אולם מפקדי הספינה ציוו עלינו לרדת למטה אל בטן הספינה, ולהסתתר מפני מטוסי הסיור של הצבא האנגלי, כדי שלא יגלו שספינתנו, ספינת המשא, מובילה אנשים במקום משא. לא היו לנו אשרות כניסה לארץ ישראל, היינו אמורים להתגנב אל תוך הארץ דרך אחד החופים השוממים בחשכת הלילה.

לאחר זמן גילה מטוס הסיור את סוד ספינתנו ושתי משחתות אנגליות קרבו אליה ונלחצו אל דפנותיה. ספינתנו הקטנה והעמו־סה אנשים חישבה להישבר. החיילים האנגלים, החמושים עלו על סיפון ספינתנו. גם אנו עלינו לסיפון ויצאנו עמם לקרב. אנשי הבריגדה שנלוו אלינו בספינה, נטלו את הפיקוד על הספינה מידי הצוות האיטלקי השכור. אנו כל אנשי הספינה הוצאנו את ברזילי המיטות, אספנו את קופסאות השימורים הריקות ועמדנו מוכנים לקרב מול רובים ומכונות ירייה.

אחדים מאנשי הספינה שנואשו מראש מן הקרב באנגלים, קפצו למים כדי להגיע לחוף בשחייה, אך טבעו. לאחר התכתשות, מכות וגם יריות ידענו שהקרב אבוד.

"נכונים דברי הפתגם, כי ארץ־ישראל נקנית ביסורים," אמרתי.

הועברנו בכוח אל המשחתות האנגליות שהחלו להתרחק מחופי הארץ הנכספת.

״כל כך קרובים היינו,״ אמרה שרה ביאוש ועיניה נמלאו דמעות. הירגשנו כמשה רבנו בשעתו, ׳כי מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא׳.

לילה ארוך היינו על הספינה האנגלית ללא מזון, ומים קיבלנו במשורה. התמרמרנו מאוד, וצעקנו אל החיילים האנגלים, אך הם השיבונו במכות בקתות רוביהם. לא האמנתי למראה עיניי, האלה הם האנגלים שלישועתם ציפינו כל כך בזמן המלחמה? כמוהם כחיילים הגרמנים.

אנו שבכל מאודנו רצינו לעלות לארץ ישראל למצוא מנוחה לנפשנו הדואבת, לשקם את חיינו לאחר התלאות הרבות שעברו עלינו, הובלנו לקפריסין והוכנסנו למחנות מעצר. אנו שזכינו לראות את יום שחרורנו במו עינינו לאחר כל הסבל הרב לא יכולנו להשלים עם עוד מחנה, לגור שוב בצריפים, מאחורי גדרות ושערים נעולים כשחיילים חמושים שומרים עלינו.

גם מדריכים מארץ־ישראל נכלאו עמנו יחד. הם עודדו אותנו להתאזר בעוד מעט סבלנות כי סוף הניצחון לבוא. חצי שנה היינו כלואים במחנות בקפריסין, עד אשר קיבלנו את אשרות הכניסה לארץ ישראל. לאושרנו לא היה גבול. ברכנו את הרגע הגדול והחלטנו לחגוג את המאורע. שרנו, רקדנו והיטבנו את לבנו ביין. אני שלא הייתי מורגל בשתיית יין, נתקפתי שמחה מן היין ששתיתי וברוב שמחתי גמעתי עוד ועוד, עד אשר אבדו לי חושיי ונשתכרתי לחלוטין.

״מה אתך, מוישל׳ה,״ חרדה שרה, ״מחר עם שחר אנו צריכים לעלות על האנייה שתובילנו לארץ ישראל ואתה שיכור.״

ראשי היה עליי סחרחר, הקאתי ולא יכולתי לעמוד איתן על רגליי.

״איננו נוסעים מחר.״ השבתי בחוליי, ספק מתוך הכרה, ספק מתוך שכרות. כל ידידינו הסתכלו בי וחשבו, כי דעתי נטרפה עליי. היינו בין המעטים שזכו ראשונים באשרות כניסה לארץ ישראל ואני אומר ״איננו נוסעים.״

שרה החלה לבכות ועמה גם אחותה. הן ידעו כי אם אני לא אסע לא תסענה גם הן.

"כמה אכזרי !" אמרה אחותה של שרה, בכעס רב, "מדוע הר־שית לו להשתכר כך ? מי יודע מתי תגענה עוד אשרות כניסה לארץ, ועד מתי נשאר כאן."

השחר עלה, הבוקר האיר ועמו באה הודעה : "סערה חזקה בים התיכון, ההפלגה נדחית לימים אחדים."

בארץ ישראל

[א]

הגענו לארץ ישראל משאת נפשנו ומשאת נפשו של אבא, ושוב בשעה שהייתי אמור לשמוח כי סוף סוף חלומי רב השנים התגשם, פרצתי בבכי מר על כי אני לבדי מכל משפחתי זכיתי, ושוב עלתה בי השאלה הנוקבת: מה עשיתי שזיכה אותי בנס הזה להישרד לאחר כל התלאות הנוראות, אוד מוצל מאש? ולפתע בעוד מועקה כבדה בלבי הבנתי ומצאתי תשובה: אין זו רק זכות, זו גם חובה גדולה וקדושה, החובה להציב יד ושם למשפחתי.

חיפשתי מיד עבודה, הן עליי לפרנס אישה.

"מה אוכל לעשות?" הרהרתי ביני לביני, "במה אוכל להת־פרנס?" חשבתי ואז השבתי את התשובה הרגילה: "או במטבח, או לעבוד כחשמלאי."

התחלתי לעבוד בחברת החשמל, וכמו כולם קיבלתי כרטיס עובד ועליו מספר.

"לא יאומן!" קראתי, "מספרי מתחיל בספרות 18. 18 הוא חי! כך אמר אבא. אין זאת כי בחרתי במקום הנכון".

לא עברו ימים רבים מאז בואנו לארץ ומלחמת השחרור פרצה. כמו כולם גוייסתי גם אני לצבא, לשמש כסייר. אני, מוישל'ה, פליט השואה שהיה נרדף ומוכה — חייל. חייל בצבא ההגנה ליש־ראל, חייל יהודי בארץ היהודים! שוב קיבלתי פנקס ועליו מספר, מספרי האישי, ונדהמתי: גם מספרי הצבאי מתחיל בספרות 18.

"אלוהים אדירים !" קראתי, "האם גם זה סימן לטוב, כמו שהיה אבא אומר תמיד ?"

[ב]

שנים רבות חלפו מאז מלחמת השחרור. היום אני בן 54 שנים שהן שלוש פעמים 18. לשרה ולי בית יפה עם גינה פורחת באחת ממושבות השרון, ומשפחה גדולה: בת, בן ונכדים הקרויים על שמות בני משפחותינו שנספו. שלושה דורות אנו כבר ועד היום אני שואל לפעמים: האם בזכות משפחתי זו ניצלתי ונשארתי בחיים ?

אני עדיין עובד בחברת החשמל, במקצוע שרכשתי במחנה העבודה אצל שמידט. עמי יחד עובד גם נתן ז'פקוביץ', שהיה ראש החשמלאים במחנה הגרמנים, זה שנעלם במצעד המוות. לא הרחק ממני מתגורר גם אהרון, שעלה לבסוף לארץ ישראל עם חברתו־אשתו והקים גם הוא בית ומשפחה וגם לו כבר בנים ונכדים.

פה, בארץ ישראל, פגשתי גם את יצחק, היחיד מבינינו שנפסל לעבודה באושויץ ונגזר עליו למות במשרפות, ואני צעקתי אחריו: "להתראות בארץ ישראל !" אז בימים ההם לא האמנתי כי דבריי אכן יתאמתו. קריאתי נשמעה אז כקריאת תגר על המוות. גם קופליק שנפל ארצה מאובן בגטו ז'שוב ונחשב למת ובזכות זה ניצל, גם הוא הגיע לארץ ישראל. גם שני בני דודים גיליתי פה, בניו של דודי פנחס הרב מזדונסקה וולה.

כולנו כאן אודים מוצלים מאש. כאן בארץ ישראל שיקמנו את חיינו, הקמנו לנו משפחות אוהבות, אך אותה שאלה עדיין טורדת את כולנו: בזכות מה דווקא אנו מכל משפחותינו, מכל מיליוני האנשים נגזרנו להמשיך ולחיות, מהי המשימה שלשמה נותרנו בחיים ?

*

אחיעבר
ACHIEVER

הוצאת ספרים אחיעבר

עיצוב העטיפה: **ורד ביתן**, כפיר ירושלים